

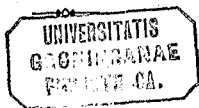
MANNEN
VAN
BETEEKENIS

IN ONZE DAGEN.

LEVENSSCHETSEN EN PORTRETTE

BIJENGEBRACHT DOOR

Dr. E. D. PIJZEL.

H A A R L E M,
H. D. TJEENK WILLINK.

1895.

I N H O U D.

ALEXANDER I VAN BULGARIJE, door Dr. E. D. Pijzel.	Blz.	1
OCTAVE FEUILLET, door Fiore della Neve (Mr. M. G. L. van Loghem).	„	49
THEODOR BILLROTH, door Prof. Dr. A. Freih. von Eiselsberg.	„	85
ANNE CHARLOTTE LEFFLER (Hertogin di Cajanello), door Ph. Wijsman.	„	105
FRIEDRICH NIETZSCHE, door Prof. Jhr. v. d. Wijck.	„	147
MARIE VON EBNER-ESCHENBACH, door W. J. Manssen.	„	193
GUY DE MAUPASSANT, door Mr. J. N. van Hall.	„	241
PROF. R. FRUIN, door A. W. Stellwagen.	„	273
PHILIPPE VAN ORLEANS (Graaf van Parijs), door Chr. Nuijs.	„	321

MANNEN VAN BETEKENIS.

ALPHABETISCHE INHOUDSOPGAAF

VAN

DEEL I—XXV. — 1870—1894.

	Jaar.	Deel.	Blz.
Alexander I van Bulgarije.. door <i>Dr. E. D. Pijzel</i>	1894	XXV	1
Alexander II..... „ <i>N. C. Balsem</i>	1881	XII	95
Amadeo de Eerste..... „ <i>H. Tiedeman</i>	1873	IV	33
Andersen, Hans Christiaan. „ <i>H. F. Waller</i>	1875	VI	345
Andrassy, Graaf..... „ <i>Mr. J. A. van Gilse</i> ..	1879	X	143
Antonelli, Giacomo..... 1	1870	I	193
Arnold, Matthew.....	1884	XV	301
Auerbach, Berthold.....	1882	XIII	265
Baker, Sir Samuel White... „ <i>Dr. H. Blink</i>	1893	XXIV	355
Bancroft, George..... „ <i>Dr. M. A. N. Rovers</i> ..	1885	XVI	127
Banville, Theodore de..... „ <i>Fiore della Neve</i>	1891	XXII	239
			(Mr. M. G. L. van Loghem).
Barrot, Odilon	1875	VI	189
Bazaine, François Achille.....	1870	I	69
Beaconsfield, Lord..... „ <i>D. C. Nijhoff</i>	1879	X	269
Bebel en Liebknecht..... „ <i>P. L. Tak</i>	1889	XX	317
Beers, Jan van..... „ <i>Pol de Mont</i>	1889	XX	73
Beets, Nicolaas..... „ <i>Jo. de Vries</i>	1885	XVI	1
Benedetti, Vincent.....	1870	I	31
Benoit, Peter „ <i>Pol de Mont</i>	1892	XXIII	301

1 Waar de schrijvers niet vermeld zijn, gelieve men te lezen: door de redactie.

	Jaar.	Deel.	Blz.
Bernhardt, Sara... door <i>Fiore della Neve</i> ... (Mr. M. G. L. van Loghem).	1885	XVI	103
Berthelot, Marcellin... „ <i>Dr. Ch. M. van Deventer</i>	1892	XXIII	207
Beust, Friedrich Ferdinand Graaf von.....	1870	I	177
Billoth, Theodor..... door <i>Prof. Dr. A. Freiherr</i> <i>von Eiselsberg</i>	1894	XXV	85
(In het Duitsch voor de <i>Mannen van Beteekenis</i> geschreven en met goedvinden van den schrijver in het Hollandsch vertaald).			
Bismarck, Otto Graaf von (Schönhäusen).....	1870	I	1
Bismarck, (Vorst)..... door <i>Dr. E. D. Pijzel</i> (Na de vestiging van het Duitsche Keizerrijk).	1887	XVIII	239
Björnson, Björnstjerne..... „ <i>C. Honigh</i>	1887	XVIII	109
Blanc, Jean Joseph Louis.....	1872	III	61
Bluntschli, Johann Caspar.. „ <i>J. C. van den Berg</i> ...	1882	XIII	61
Booth, Generaal..... „ <i>M. W. MacLaine Pont</i> . (Met een inleidend woord door Dr. H. Pierson).	1891	XXII	1
Bosboom Toussaint, Mevr. A. L. G., „ <i>Jo. de Vries</i>	1886	XVII	207
Bosch, Willem..... „ <i>H. Tiedeman</i>	1873	IV	228
Bosscha, Johannes.....	1874	V	355
Bradlaugh, Charles..... „ <i>Mr. S. van Houten</i> ...	1885	XVI	209
Brahms, Johannes..... „ <i>Richard Hol</i>	1880	XI	111
Bright, John.....	1871	II	121
Browning, Robert..... „ <i>J. Peaux</i>	1893	XXIV	135
Buckle, Henry Thomas..... „ <i>N. C. Balsem</i>	1875	VI	399
Bulwer, Henry Lytton Earle „ <i>H. Tiedeman</i>	1873	IV	97
Byus, Johan Theodoor..... „ <i>Mr. R. Macalester Loup</i>	1893	XXIV	185
Carlyle, Thomas..... „ <i>P. Feenstra Jr</i>	1877	VIII	273
Carmen Sylva, Elisabeth, Koningin van Rumenië.....	1893	XIV	193
Carnot, Sadi..... door <i>A. L. H. Obreen</i>	1892	XXIII	81
Castelar, Emilio..... „ <i>H. Tiedeman</i>	1873	IV	76
Chambord, Graaf van..... „ <i>H. Tiedeman</i>	1873	IV	241
Charcot, Professor J. M..... „ <i>Dr. E. H. M. Thijssen</i>	1893	XXIV	313
Clémenceau, Georges..... „ <i>Dr. E. D. Pijzel</i> ...	1888	XIX	175
Cleveland, President..... „ <i>Dr. E. D. Pijzel</i>	1893	XXIV	53
Colenso, John William..... „ <i>Dr. A. Kuenen</i>	1884	XV	1
Conrad, Frederik Willem.....	1871	II	201
Conscience, Hendrik..... „ <i>Theo Coopman en V. A.</i> <i>de la Montagne</i>	1883	XIV	353
Cooper, Peter..... „ <i>K. Spyleman</i> ..	1883	XIV	303

	Jaar.	Deel.	Blz.
Coppée, François door <i>Mr. J. N. van Hall</i> . .	1885	XVI	181
Cornelius, Dr. Peter Joseph v. „ <i>Dr. J. A. Alberdingk Thijm</i>	1887	XVIII	285
Cremer, Jacobus Jan „ <i>H. de Veer</i>	1881	XII	1
Crispi, Francesco „ <i>Dr. E. D. Pijzel</i>	1890	XXI	245
Darwin, Charles Robert „ <i>Dr. J. E. Enklaar</i>	1875	VI	1
Daudet, Alphonse „ <i>Dr. A. G. van Hamel</i>	1884	XV	59
Deak, Frans „ <i>N. C. Balsem</i>	1876	VII	99
Delitzsch, Herman Schulze „ <i>N. C. Balsem</i>	1876	VII	197
Dickens, Charles	1871	II	61
Disraeli, Benjamin	1871	II	157
Dollinger, Josephus Johannes Ignatius	1872	III	96
Don Carlos	1874	V	233
Donders, F. C. „ <i>Dr. B. J. Stokvis</i>	1889	XX	291
Dozy, Reinhart Pieter Anne. „ <i>Mr. L. de Hartog</i>	1884	XV	263
Dumas, Jean Baptist André. „ <i>Dr. Doyer van Cleeff</i>	1885	XVI	231
Dunant, J. Henry	1870	I	81
Dupanloup, Felix Antoine Philippe „ <i>N. C. Balsem</i>	1879	X	339
Ebers, Georg „ <i>Dr. H. C. Rogge</i>	1881	XII	309
Ebner-Eschenbach, Marie von „ <i>W. J. Manssen</i>	1894	XXV	193
Edison, Thomas Alva „ <i>Philosyntomos</i>	1880	XI	37
Eliot, George „ <i>N. C. Balsem</i>	1881	XII	131
Elisabeth, Koningin van Ru- menië (Carmen Sylva) „ <i>W. J. Manssen</i>	1883	XIV	193
Emerson, Ralph Waldo „ <i>Dr. M. A. N. Rovers</i>	1880	XI	71
Emin Pacha „ <i>Dr. H. Blink</i>	1890	XXI	61
Ernst II, Hertog van Saxe- Coburg-Gotha „ <i>F. Smit Kleine</i>	1893	XXIV	279
Falck, Dr. P. L. A. „ <i>N. C. Balsem</i>	1877	VIII	153
Favre, Gabriel Claude Jules	1870	I	113
Fawcott, Henry „ <i>Prof. Mr. A. Beaujon</i>	1886	XVII	279
Ferry, Jules „ <i>Dr. E. D. Pijzel</i>	1885	XVI	359
Feuillet, Octave „ <i>Fiore della Neve</i> (<i>Mr. M. G. L. van Loghem</i>).	1894	XXV	49
Figueras, Estanislao „ <i>H. Tiedeman</i>	1873	IV	81
Franz, Robert „ <i>Hugo Nolthenius</i>	1892	XXIII	369
Freiligrath, Ferdinand „ <i>W. J. Manssen</i>	1878	IX	305

	Jaar.	Deel.	Blz.
Freycinet, Charles de door <i>Dr. E. D. Pijzel</i>	1886	XVII	269
Friedrich, Keizer. „ <i>Dr. E. D. Pijzel</i>	1888	XIX	293
Fruin, Prof. R. „ <i>A. W. Stellwagen</i>	1894	XXV	273
Gade, Niels Wilhelm „ <i>Mr. H. Trip</i>	1890	XXI	105
Gambetta, Léon „ <i>N. C. Balsem</i>	1878	IX	1
Garfield, James Abram „ <i>N. C. Balsem</i>	1881	XII	271
Garibaldi, Guiseppe „ <i>N. C. Balsem</i>	1880	XI	337
Geibel, Emanuel „ <i>W. J. Manssen</i>	1879	X	295
George, Henry „ <i>P. L. Tak</i>	1888	XIX	83
Gervinus, Georg Gottfried	1871	II	177
Gladstone, William Edward	1870	I	161
Gladstone, William Edward	1882	XIII	349
Gordon, Charles „ <i>Dr. E. D. Pijzel</i>	1884	XV	135
Gortchakof, Prins A. M. „ <i>N. C. Balsem</i>	1877	VIII	1
Goudsmit, J. E. „ <i>Mr. J. A. Levy</i>	1882	XIII	321
Grant, Ulysses S.	1872	III	161
Grévy, François Jules Paul	1879	X	111
Groen van Prinsterer, G. „ <i>N. C. Balsem</i>	1876	VII	357
Groth, Klaus „ <i>J. A. Leopold</i>	1889	XX	249
Guizot, François Pierre Guillaume	1872	III	1
Haeckel, Ernst „ <i>Dr. H. Wybelingh</i>	1880	XI	227
Hamerling, Robert „ <i>A. G. van Hamel</i>	1876	VII	1
Harting, Pieter „ <i>Dr. H. F. Jonkman</i>	1886	XVII	319
Hartmann, Eduard von „ <i>H. F. Waller</i>	1877	VIII	205
Heije, Dr. J. P. „ <i>Emile van Renesse</i>	1876	VII	293
Helmholtz, Hermann von „ <i>Dr. J. van Rees</i>	1891	XXI	283
Hettner, Hermann Julius Theodor „ <i>W. J. Manssen</i>	1886	XVII	45
Hoëvell, Dr. W. R. Baron van „ <i>G. H. van Soest</i>	1879	X	199
Huet, Cd. Busken „ <i>Dr. A. G. van Hamel</i>	1887	XVIII	1
Hugo, Victor „ <i>Fiore della Neve</i>	1886	XVII	1
	(Mr. M. G. L. van Loghem).		
Hugo, Victor	1872	III	25
Huxley, Thomas Henry	1883	XIV	171
Hyacinthe, Pater	1872	III	129
Ibsen, Henrik „ <i>J. H. Rössing</i>	1887	XVIII	177
Ignatjew, Nicolaas Paulowitsch „ <i>N. C. Balsem</i>	1878	IX	221

		Jaar.	Deel.	Blz.
Israëls, Jozef.....	door Jan Veth.....	1889	XX	173
Jozef, Keizer Frans.....	„ C. B. E. Enklaar.	1892	XXIII	1
Kaiser, Frederik.....	„ Dr. J. de Jong.....	1876	VII	137
Katkoff, Michael Nikephoro- witch.....	„ Dr. E. D. Pijzel.....	1887	XVIII	333
Kaulbach, Wilhelm von....	„ N. C. Balsem.....	1875	VI	225
Keller, Gottfried.....	„ W. J. Manssen.....	1893	XXIV	89
Kingsley, Charles.....	„ N. C. Balsem.....	1875	VI	65
Koch, Robert.....	„ R. H. Saltet.....	1891	XXII	113
Krupp, Alfred.....	„ F. H. Usener.....	1888	XIX	247
Kuenen, Dr. Abraham.....	„ A. Réville.....	1890	XXI	143
Kuyper, Dr. A.....	„ Jhr. Mr. Witsius H. de Savornin Lohman.	1889	XX	1
Landseer, Sir Edwin.....	1874	V	28
Lang, Heinrich.....	„ P. H. Hugenholtz Jr..	1876	VII	251
Laurent, François.....	„ W. J. Manssen.....	1883	XIV	327
Leffler, Anne Charlotte (Her- tugin di Cajanello).....	„ Ph. Wijsman.....	1894	XXV	105
Lenep, Mr. Jacob van.....	1871	II	25
Leo XIII, Paus.....	„ den particul. correspond. der N. Rott. Ct. te Rome.	1882	XIII	1
Leo XIII.....	„ Dr. H. J. A. M. Schaepman	1893	XXIV	1
Lesseps, Ferdinand de.....	„ N. C. Balsem.....	1880	XI	287
Leverrier, Urbain Jean Joseph.....	1878	IX	157
Liebig, Justus von.....	„ H. Tiedeman.....	1873	IV	169
Liebknecht en Bebel.....	„ P. L. Tak.....	1889	XX	317
Lisle, Leconte de.....	„ Fiore della Neve..... (Mr. M. G. L. van Loghem).	1890	XXI	193
Liszt, Frans.....	„ D. F. Scheurleer.....	1887	XVIII	69
Livingstone, David.....	„ H. Tiedeman.....	1873	IV	353
Littré, Maximilien Paul Emile.....	„ Dr. B. Tideman Jz....	1881	XII	233
Longfellow, Henry Wadsworth.....	1871	II	141
Loti, Pierre.....	„ Fiore della Neve..... (Mr. M. G. L. van Loghem).	1892	XXIII	175
Lyell, Sir Charles.....	„ Dr. J. E. Enklaar.....	1875	VI	305
Macaulay, Thomas Babington.....	1872	III	4

	Jaar.	Deel.	Blz.
Mac-Mahon, (hertog van Magenta), Marie Edme Patrice Maurice graaf van.....	1870	I	97
Makart, Hans..... door <i>Joh. Gram</i>	1888	XIV	151
Manzoni, Alessandro.....	1874	V	265
Marx, Karl..... „ <i>Mr. A. Kerdijk</i>	1870	X	1
Massenet, Jules..... „ <i>S. van Milligen</i>	1891	XXII	193
Mazzini, Giuseppe.....	1871	II	81
Maupassant, Guy de..... „ <i>Mr. J. N. van Hall</i> ..	1894	XXV	241
Maury, Mattheüs Fontaine.. „ <i>H. Tiedeman</i>	1878	IV	145
Melikoff, Loris..... „ <i>N. C. Balsem</i>	1881	XII	21
Meissonnier..... „ <i>A. L. H. Obreen</i>	1891	XXII	161
Mill, John Stuart..... „ <i>H. Tiedeman</i>	1873	IV	191
Mill, John Stuart..... „ <i>Prof. Jhr. v. d. Wijck</i> ..	1886	XVII	95
Millet, Jean François..... „ <i>Jan Veth</i>	1890	XXI	333
Minghetti, Marco..... „ <i>Dr. E. D. Pijzel</i>	1887	XVIII	141
Mithad Pacha..... „ <i>N. C. Balsem</i>	1877	VIII	71
Moleschott, Jacob..... „ <i>R. E. de Haan</i>	1883	XIV	235
Moll, Willem..... „ <i>Dr. H. C. Rogge</i>	1880	XI	1
Moltke, Helmuth Charles Bernard Baron von.....	1870	I	65
Moltke, Helmuth Karel Bernhard Graaf von..... door <i>J. W. Boellaard</i>	1892	XXIII	41
Mommsen, Christian Mathias Theodoor..... „ <i>Prof. Dr. J. Woltjer</i> ..	1885	XVI	279
Montauban, Graaf van Palikao Hippolyte Cousin de....	1870	I	88
Montefiore, Mozes..... door <i>M. Henriquez Pimentel</i>	1884	XV	29
Morley, John..... „ <i>C. B. E. Enklaar</i>	1892	XXIII	331
Motley, John Lothrop.....	1872	III	113
Mulder, G. J..... „ <i>Prof. J. W. Gunning</i> ..	1882	XIII	139
Müller, Friedrich Max..... „ <i>Dr. M. A. N. Rovers</i> ..	1877	VIII	31
Multatuli (E. Douwes Dekker) „ <i>H. de Veer</i>	1888	XIX	131
Napoleon de Derde..... „ <i>H. Tiedeman</i>	1873	IV	3
Newman, John Henry..... „ <i>A. Pierson</i>	1890	XXI	293
Nietzsche, Friedrich..... „ <i>Prof. Jhr. v. d. Wijck</i> ..	1894	XXV	147
Nordenskjöld, Adolf Erik... „ <i>Philosyntomos</i>	1880	XI	191
Olivier, Emile.....	1870	I	33
Oosterzee, Dr. J. J. van.... „ <i>Dr. A. W. Bronsveld</i> ..	1883	XIV	1
Opzoomer, Prof. C. W..... „ <i>Jhr. B.H.C.H.v.d. Wijck</i>	1888	XIX	1
Orleans, (Graaf van Parijs), Philippe van..... „ <i>Chr. Nuijs</i>	1894	XXV	321

	Jaar.	Deel.	Blz.
Palikao, Hippolyte Cousin de Montauban, Graaf van....	1870	I	88
Pacha, Emin..... door <i>Dr. H. Blink</i>	1890	XXI	61
Paradol, Prévost Lucien Anotole	1871	II	1
Parker, Theodoor..... door <i>H. S. Balsem</i>	1877	VIII	107
Parnell, Charles Stewart. . . „ <i>Dr. E. D. Pijzel</i>	1886	XVII	367
Pasteur, Louis	1882	XIII	91
Pedro II van Brazilië, (Don) „ <i>Dr. E. van Rijkevorsch</i>	1892	XXIII	119
Petermann, Dr. Augustus... „ <i>Prof. C. M. Kan</i> . . .	1879	X	85
Pius IX..... „ <i>Dr. S. Baart de la Faille</i>	1878	IX	45
Potgieter, E. J..... „ <i>Dr. F. Nippold</i>	1875	VI	105
Prudhomme, Sully..... „ <i>Mr. J. N. van Hall</i> ...	1888	XIX	219
Quinet, Edgar	1875	VI	269
Ranke, Leopold von..... „ <i>B. ter Haar Ben</i>	1878	IX	349
Raumer, Friedrich von.....	1874	V	329
Reinkens, Bisschop.....	1874	V	183
Renan, Ernest	1876	VII	329
Reuter, Frits.....	1874	V	139
Richter, Eugen..... „ <i>Henriette van der Meij</i> .	1889	XX	199
Roon, Albrecht Theodor von.....	1870	I	75
Rooses, Max	1893	XXIV	225
Rubinstein, Anton..... „ <i>Daniel de Lange</i>	1881	XIV	93
Russell, John..... „ <i>N. C. Balsem</i>	1878	IX	265
Sand, George.	1872	III	197
Sardou, Victorien	1886	XVII	131
Scheffel, Joseph Victor von. „ <i>W. J. Manssen</i>	1882	XIII	223
Schlegel, Herman. „ <i>Joh. F. Snelleman</i>	1884	XV	167
Schliemann, Heinrich..... „ <i>W. J. Manssen</i>	1880	XI	131
Schulze Delitzsch, Hermann „ <i>N. C. Balsem</i>	1876	VII	197
Secchi, Pater Angelo	1878	IX	157
Sen, Keshab Chunder	1878	IX	123
Serrano, Hertog de la Torre.....	1874	V	33
Siemens, Wilhelm en zijne broeders..... „ <i>Paul A. Huet</i>	1891	XXII	69
Simon, Jules.....	1871	II	97
Spencer, Herbert..... „ <i>J. Molenaar</i>	1883	XIV	103
Spielhagen, Friedrich..... „ <i>W. J. Manssen</i>	1888	XIX	37
Spurgeon, C. H..... „ <i>Dr. A. W. Bronsveld</i> ..	1887	XVIII	212

ALEXANDER VAN BULGARIE.

ALEXANDER I VAN BULGARIJE.

Op den 29sten April 1879 gaf de Russische gezant te Berlijn een feestmaal ter eere van den geboortedag van Alexander II, den czar aller Russen. Onder de gasten bevond zich een jonge man, hoog van gestalte en innemend van uiterlijk, die eene dubbele aanspraak had op de uitnoodiging van den gezant: hij was een neef en een petekind van den czar en had in Russischen dienst den veldtocht van 1877 en 1878 tegen Turkije medegemaakt.

Prins Alexander van Battenberg — zoo heette de jeugdige vorst, die na zijne Russische campagne den dienst als tweede luitenant in het regiment der Pruisische *Gardes du Corps* had hervat — was op 5 April 1857 geboren uit het huwelijk van prins Alexander van Hessen, den broeder van den regeerenden groothertog Ludwig III, met de Poolsche gravin Julia von Haucke. De kinderen van dit echtpaar voerden den titel van prinsen en prinsessen van Battenberg. Eene zuster van den vader, prinses Marie, was in 1841 in het huwelijk getreden met den Russischen grootvorst Alexander, die in 1855 als Alexander II den troon besteeg; de czar en zijne gemalin hadden steeds eene bijzondere belangstelling getoond voor hun jeugdigen neef, die reeds als kind vele malen hun gast

was. Ook van andere zijden konden de betrekkingen van den jongen prins schitterend worden genoemd. Zijn vader was generaal geweest in Oostenrijkschen dienst; zijn neef, de sedert 1877 regeerende groothertog Ludwig IV van Hessen, was gehuwd met de Engelsche prinses Alice, en zijn broeder Ludwig zou later in het huwelijk treden met prinses Beatrice, de jongste dochter van koningin Victoria van Engeland. Wie er den *Almanach de Gotha* op wil naslaan, zal gemakkelijk kunnen ontdekken, dat de Battenbergers met nog vele andere vorstenhuizen vermaagschapt zijn.

Toch was die verwantschap met regeerende vorstenhuizen niet de eenige en zeker niet de voornaamste reden, waarom de Bulgaarsche volksvertegenwoordiging, de Sobranja, den jongen officier van de *Gardes du Corps* op het feestmaal ter eere van den czar verrastte met de tijding, dat hij was gekozen als vorst van Bulgarije. De beide andere kandidaten voor den Bulgaarschen vorstentoon, prins Waldemar van Denemarken en vorst Reusz, hadden ook betrekkingen, die de meest eerezuchtigen in den nieuwen Balkanstaat konden bevredigen. Wat den Battenberger tot bijzondere aanbeveling strekte, was zijne nauwe betrekking tot den czar en tot het Russische leger. Wel had de voormalige Oostenrijksche generaal zijn zoon in Duitschland, eerst te Schnepfenthal bij Gotha, later op de cadettenschool te Dresden, voor officier laten opleiden, en had prins Alexander zijne loopbaan begonnen als tweede luitenant van een Hessisch dragonder-regiment, maar zoodra door Rusland de oorlog aan Turkije werd verklaard, verzocht en verkreeg de Deutsche luitenant verlof om tijdelijk in Russischen dienst over te gaan. Prins Alexander kwam te Plojesti aan, toen daar het Russische leger werd geconcentreerd; hij werd verbonden aan den staf van grootvorst Nikolaas Nikolajevitch, maakte het beleg en het bombardement van Nikopolis mede, trok met het 13de bataillon tirailleurs over den Donau en betrad op 14 Juli 1877 voor het eerst

den bodem van zijn toekomstig vorstendom. Als ordonnans-officier van prins Eugène van Leuchtenberg nam hij deel aan de gevechten bij Khars-Khreni, Oefani, Kazanlik, Eivadjik en Jenizogra; daarna ging hij over bij het 9de korps, onder bevel van generaal Krüdener, en woonde het bloedige drama van Plewna bij. Toen de strijd ten nadeele van de Turken was beslist, nam de czar zijn neef naar Rusland mede, doch zond hem spoedig weder met eene bijzondere zending naar generaal Gourko. Na den vrede van San-Stefano werden de verdiensten van den jongen officier ook door den Duitschen keizer erkend, die hem eene militaire orde verleende en tot luitenant bij de *Gardes du Corps* benoemde.

De voordeelen, welke Rusland zich na den bloedigen en afmattenden strijd bij het traktaat van San-Stefano had bedongen, waren door de tusschenkomst der Europeesche diplomatie op de Conferentie te Berlijn aanmerkelijk besnoeid. Het was vooral de Engelsche regeering, die zich verzette tegen de vorming van een Groot-Bulgarije, dat zich van de Zwarte Zee tot de Aegëische Zee zou uitstrekken, een scheidsmuur zou wezen tusschen de oostelijke en de westelijke provinciën van het Turksche rijk in Europa en aan den sultan slechts een schijn van macht zou overlaten. Het spreekt wel van zelf, dat de drijfveeren der Engelsche staatslieden niet moeten worden gezocht in eene teedere belangstelling voor het lot van den sultan, en evenmín in de begeerte, om de nationale aspiratiën der Bulgaren, voor welke Gladstone indertijd met eenigszins theatrale ijver in de bres was gesprongen, tegen te werken. Zeer terecht begrepen Lord Salisbury en Disraeli, dat de „czar-bevrijder", zooals Alexander II door de dankbare Bulgaren werd genoemd, zou trachten uit die dankbaarheid munt te slaan voor Rusland's politiek, en dat de voormalige Turksche provinciën bestemd waren om, zool niet in naam, dan toch feitelijk eene Russische satrapie te worden. Daarom werd bepaald, dat Epirus en Thessalië gelijk tot dusver Turk-

sche provinciën zouden blijven, en dat ten zuiden van het Balkan-gebergte eene provincie onder den naam van Oost-Roemelië zou worden gevormd, die administratieve autonomie zou verkrijgen en door een christen-gouverneur-generaal zou worden bestuurd. Oost-Roemelië zou een eigen militie hebben; Turksche troepen zouden er niet mogen komen dan met toestemming der groote mogendheden. Ook de keuze van den gouverneur-generaal, die voor vijf jaren door den sultan werd benoemd, zou door de groote mogendheden moeten worden goedgekeurd.

Bulgarije werd geproclameerd tot een autonoom doch schatplichtig vorstendom, onder de suzeriniteit van den sultan; het zou eene christelijke regeering en een eigen nationale militie hebben. De vorst van Bulgarije zou vrijelijk door de bevolking gekozen worden, en die keuze zou door de Porte bevestigd en door de groote mogendheden goedgekeurd moeten worden. Geen lid der regeerende dynastieën van de groote mogendheden van Europa zou tot vorst van Bulgarije mogen worden verkozen. Indien de vorstelijke waardigheid kwam open te vallen, zouden dezelfde formaliteiten in acht moeten worden genomen als bij de eerste verkiezing van een vorst. Eene vergadering van Bulgaarsche notabelen, te Tirnovo bijeen te roepen, zou vóór de verkiezing van den vorst een organiek reglement (eene grondwet) voor het vorstendom samenstellen; daarbij zou behoorlijk rekening worden gehouden met de rechten en belangen van de Turksche, Grieksche, Roemeensche en andere elementen der bevolking.

Het „traktaat van Berlijn”, het gewichtig staatsstuk waarin de besluiten der conferentie zijn samengevat, treedt omtrent de in de Bulgaarsche grondwet op te nemen bepalingen nog in nadere bijzonderheden. Zoo wordt voorgeschreven, dat verschil van geloof en belijdenis tegen niemand mag worden aangevoerd als motief van onbevoegdheid of van uitsluiting wat betreft het genot der burgerlijke en staatkundige rechten,

de toelating tot openbare bedieningen en waardigheden, en de uitoefening van beroepen of bedrijven. Ook zouden alle eerediensten, zoowel voor ingezetenen als voor vreemden, volkomen vrijheid genieten en zou aan de organisatie der geestelijke hiërarchie voor de verschillende gezindten geenerlei hinderpaal in den weg mogen worden gelegd. Het verleden van Bulgarije, waar eene grootendeels christelijke bevolking door de Mohammedanen eeuwenlang was onderdrukt en dus maar al te geneigd zou zijn om représailles te nemen, wettigde ongetwijfeld een dergelijk voorschrift in het belang van al de heterogene elementen der bevolking.

Van groot gewicht voor de ontwikkeling van het vorstendom waren de artikelen 6 en 7 van het traktaat van Berlijn. „Het voorloopig bestuur van Bulgarije” — zoo luidde art. 6 — „zal, in afwachting van het tot stand komen van het organiek reglement, worden gevoerd door een keizerlijk-Russisch commissaris. Deze zal door een Turksch commissaris en door de *ad hoc* aan te wijzen consuls der overige contracteerende mogendheden worden bijgestaan in de contrôle der werking van het voorloopig régime.” De rest van het artikel regelde de beslissing in geval van verschil van meening tusschen de bovengenoemde autoriteiten. Art. 7 bepaalde, dat het voorloopig régime niet langer dan negen maanden na de ratificatië van het traktaat van Berlijn zou mogen duren. Zoodra de grondwet zou zijn tot stand gekomen, zou tot de verkiezing van een vorst worden overgegaan. Als deze verkiezing had plaats gehad, zou de nieuwe organisatie van kracht worden en zou het vorstendom komen in het volle genot van zijne autonomie.

Art. 22 van het traktaat schreef voor, dat voorloopig een Russisch bezettingsleger van 50.000 man in Bulgarije en Oost-Roemelië zou blijven, en daar op kosten van het bezette land zou worden onderhouden. Deze bezetting zou niet langer dan twee jaren duren. Het traktaat van San Stefano had

den bezettingstermijn, en tevens den duur van het Russisch toezicht op het bestuur (lees: van het Russisch bestuur) vastgesteld op een minimum van twee jaren.

Zoo was dus het nieuwe vorstendom langs kunstmatigen weg tot stand gekomen en onder Russische voogdij gesteld. Als commissaris, of gouverneur-generaal, zooals de titel later luidde, werd vorst Dondukoff-Korsakoff aangewezen. Deze kweet zich op zeer eigenaardige wijze van zijne taak. Als men de rapporten las, die hij over zijne werkzaamheid aan de regeering te St. Petersburg zond, moest men tot het besluit komen, dat hij wonderen had verricht. Maar die wonderen geleken sterk op de kunststukjes, waarmede Potemkin de Russische keizerin Katharina II bij haar bezoek aan de Krim een rad voor de oogen trachtte te draaien. Vorst Dondukoff-Korsakoff had al de voor een staat noodzakelijke instellingen in het leven geroepen; maar hoe die zouden werken, en of zij eigenlijk wel zouden kunnen werken, was voor hem eene quaestie van later zorg. Het leger was, toen vorst Alexander in Bulgarije kwam, geheel verwaarloosd; het had — om van de militaire opleiding niet eens te spreken, — gebrek aan kazernes, aan bedden, aan kleeding en aan schoeisel. Zou wellicht de Russische administrateur over de Bulgaarsche troepen eveneens hebben gedacht als over de Bulgaarsche bank? Toen vorst Alexander hem opmerkzaam maakte, dat die bank met haar reglement onmogelijk behoorlijk kon werken, antwoordde de Rus met gemoedelijke onbeschaamdheid: „Vous êtes très-naïf d'avoir pris cette institution au sérieux!” Het merkwaardigste geschenk van Rusland was zeker de Bulgaarsche grondwet. Terwijl de czar zijn eigen onderdanen nog voor geenerlei constitutie rijp achtte, gaf hij den Bulgaren eene grondwet, zoo vrijzinnig en zoo democratisch, dat menige West-Europeesche staat haar onbruikbaar zou hebben genoemd. Klaarblijkelijk was het doel, reeds bij voorbaat de macht van den aanstaanden vorst van Bulgarije

zooveel mogelijk te beperken, omdat die macht wellicht zou kunnen worden gebruikt om den Bulgaarschen staat eene voor Rusland ongewenschte zelfstandigheid te geven. Men zal wellicht vragen, of eene zoo groote mate van constitutioneele rechten en vrijheden, als Rusland den Bulgaren schonk, niet de beste oefenschool vormden voor het verkrijgen dezer zelfstandigheid. Inderdaad is dit gebleken het geval te zijn. Maar het is zeker, dat Rusland daarop niet had gerekend. Toen de metropolitaan van Varna, tijdens de beraadslagingen over de nieuwe constitutie, den Russischen gouverneur vroeg, of het wel raadzaam was, een volk, dat pas van het Turksche juk was bevrijd, eene zoo liberale constitutie te geven, kreeg de geestelijke dignitaris ten antwoord: „Vous savez, les constitutions sont comme des filles qui ne demandent qu'à être violées.” Natuurlijk behield Rusland zich het monopolie dezer grondwetschending voor.

De Bulgaarsche Constituante, die op 23 Februari 1879 te Tirnovo was bijeengekomen, nam op 28 April de grondwet aan, en reeds den volgenden dag ving de eerste constitutioneele vertegenwoordiging, de Sobranja, haar werkzaamheid aan met de verkiezing van Rusland's candidaat, Alexander van Battenberg, tot vorst van Bulgarije.

Het eerste werk van den pas verkozen vorst was, zich naar Livadia te begeven, waar de czar toen verblijf hield. Vorst Alexander deelde daar zijn keizerlijken oom mede, dat hij van zijn vader geen toestemming kon verkrijgen om de hem aangeboden waardigheid aan te nemen, op grond van de Bulgaarsche constitutie, welke de voorzichtige Hessische prins voor onbruikbaar hield. De czar echter verzocht den jongen vorst dringend, den troon aan te nemen; deed hij dit niet, dan zou hij den schijn op zich laden, alsof ook hij meende, dat al wat Rusland in het belang der Balkanstaten had gedaan verkeerd was geweest; kwam hij later, tengevolge van de nieuwe grondwet, in moeielijkheden, dan zou Rusland hem

gaarne steunen, en reeds dadelijk zou worden gezorgd, dat in de grondwet bepalingen werden opgenomen, die eene grondwetsherziening gemakkelijk maakten.

De jonge vorst liet zich door den vriendelijken drang van den czar overhalen, verklaarde, dat hij zich het vertrouwen, door zijn oom in hem gesteld, waardig zou betoonen, en nam de benoeming aan. Van Livadia begaf hij zich naar de hoven van Weenen en Berlijn; keizer Wilhelm benoemde hem tot majoor à la suite van het regiment *Gardes du Corps*, waarbij hij als luitenant had gediend. Reeds vroeger had Alexander een onderhoud gehad met vorst Bismarck, en deze moet hem toen op meer of minder ironische wijze hebben aangeraden, de vorstelijke waardigheid maar aan te nemen. „Het zal altijd eene aangename herinnering voor u kunnen worden”, — merkte de slimme rijkskanselier op. Te Parijs werd de jonge vorst door den Duitschen gezant voorgesteld aan den president Grévy en aan den minister-president Waddington. Daarna bracht hij een bezoek aan zijne bloedverwante, koningin Victoria, op het slot Balmoral. Van hier — het was natuurlijk zijn plicht zich voortestellen aan al de mogendheden, die het traktaat van Berlijn hadden onderteeikend — ging de reis naar Rome. Daar vernam hij van den Turkschen gezant, dat de sultan hem niet wilde ontvangen, omdat hij eerst de regeerende vorsten van Europa bezocht had en zijn bezoek aan den suzerain van Bulgarije voor het laatst had bewaard. Vorst Alexander stond er echter op, door zijn „leenheer” te worden ontvangen en zich door dezen de investituur-oorkonde te laten overhandigen. Door tusschenkomst van den Russischen gezant werd de zaak bijgelegd; op 5 Juli had de officieele ontvangst te Constantinopel plaats, en het eenige, waardoor de sultan zijn ontevredenheid toonde over hetgeen in zijn oog een vergrijp tegen de etikette was, bestond in het feit, dat de investituur-firman den vorst niet werd overhandigd, maar hem werd nagezonden. Te Constantinopel is men altijd groot in kleinigheden.

Op den 6den Juli kwam vorst Alexander te Varna aan, waar hij door de Bulgaarsche bevolking met geestdrift werd ontvangen. Door vorst Dondukoff-Korsakoff vergezeld, reisde hij over Roestschoek naar Tirnovo, waar hij den 10den Juli in de Sobranja den eed op de grondwet aflegde. Drie dagen later hield hij zijn intocht in zijne hoofdstad Sofia en aanvaardde de regeering. Vorst Dondukoff-Korsakoff verliet Bulgarije, en kort daarna (3 Augustus) trok ook het Russische bezettingsleger af.

* * *

Indien vorst Alexander zich illusiën heeft gemaakt omtrent zijne nieuwe positie, dan zal hij ongetwijfeld spoedig tot andere inzichten zijn gekomen. „Geduld en voorzichtigheid” was het wachtwoord, dat de czar te Livadia zijn jeugdigen neef had medegegeven. Een gulden raad, maar moeielijk in praktijk te brengen. Eenige maanden geleden, toen in Frankrijk de meest acute Russomanie heerschte, vergeleek Jean Erdic in den *Figaro* de positie van den eersten vorst van Bulgarije bij die van den man uit La Fontaine's fabel, wien het eene liefje de grijze haren en het andere de zwarte uittrekt. Maar La Fontaine's veelgeplaagde held had alleen te doen met zijn beide mattresses, en de vorst van Bulgarije moest nog rekening houden met zijne wettige vrouw, Bulgarije, en met eene lastige en achterdochtige schoonmoeder, Turkije. Zoo was hem een bijna onoplosbaar probleem gesteld. Aan den eenen kant betreurde de Oostenrijksche pers „de blinde onderwerping der Bulgaren aan Rusland,” en aan den anderen kant jammerden de Russische bladen over de ondankbaarheid dierzelfde Bulgaren, die „nauwelijks bevrijd van het Turksche juk, de voogdij van hunnen bevrijder trachtten af te schudden.” Terecht merkt de schrijver in den *Figaro* op, dat de waarheid, als gewoonlijk, ook hier in het midden lag. De Bulgaren kwamen veel meer in verzet tegen *de Russen*, die

op hunne kosten leefden, dan tegen *Rusland*, waarvan zij zich des te minder wilden afscheiden, omdat zij van het czarenrijk de verwezenlijking hunner droomen verwachtten. Alle kleine Balkanstaten trouwens — Roemenië zelfs niet uitgezonderd — trachtten zich beurtelings van den machtigen beschermheer te St. Petersburg te bedienen om een maximum van onafhankelijkheid en van gebiedsuitbreiding te verkrijgen. Te worstelen tegen de aanmatiging der *Russen*, zonder met *Rusland* te breken, is het streven geweest van al de kabinetten te Sofia, in welke het nationale element niet geheel door het Russische was op den achtergrond gedrongen. Van daar voortdurende botsingen, gevolgd door onverwachte verzoeningen, wanneer men te St. Petersburg weder inzag, dat slechte dienaren de beste zaak kunnen bederven.

Vorst Dondukoff-Korsakoff had, toen hij zijne betrekking als Russisch commissaris nederlegde, schertsend gezegd: „De regeering van Bulgarije is het voorvertrek van het paradijs.” De man zal er wel zijne goede redenen voor gehad hebben. Want van de acht millioen francs, die hij in zijne rapporten aan de Russische regeering verklaarde te hebben opgespaard, is in de Bulgaarsche kassen nooit een centime gevonden. Denkelijk is het daarmede gegaan zooals met de 100.000 francs, die de czarina aan een Russischen kolonel had toevertrouwd om den jongen vorst te Sofia een eenigszins waardige woning in te richten. Toen Alexander in den ouden Turkschen *konak* kwam, die voor deze gelegenheid den weidschen titel van paleis had gekregen, dreigden de plafonds in te vallen, zoodat hij veiligheidshalve boven zijn bed een houten afdak moest laten maken om niet door de vallende brokken kalk te worden getroffen; als meubelen vond hij in de „audiëntie-zaal” houten banken, bedekt met stroo, waarover men in der haast oude tapijten had geworpen; voor de vensters had men tulle gordijnen gespijkerd, zonder de hulp van een behanger in te roepen; het „tafelzilver” was Christophle-waar;

tafels ontbraken, maar er was een overvloed van speeltafeltjes, op welke de kringetjes en krijtstreepjes maar al te duidelijk verrieden, dat zij ijverig waren gebruikt om de honderd duizend francs voor meubelen en inboedel te doen verdwalen.

In het eerste ministerie, dat vorst Alexander benoemde, moest natuurlijk de portefeuille van oorlog aan een Russisch officier worden toevertrouwd. Omtrent dezen dignitaris deelt de Duitse hofprediker van den vorst, Adolf Koch, in zijn zeer belangrijk werk *Fürst Alexander von Bulgarien, Mittheilungen aus seinem Leben und seiner Regierung, nach persönlichen Erinnerungen* (Darmstadt 1887), typische bijzonderheden mede.

„Als een in zekeren zin bevoorrecht lid behoorde tot het ministerie, voor het departement van oorlog, een Rus, generaal Parenzoff. Deze was veel te jong (ongeveer 36 jaar) voor zijne hoogst verantwoordelijke betrekking en daarbij uit een militair oogpunt zoo onbeduidend, dat hij tenauwernood een goed compagniescommandant zou zijn geweest. Ook ontbrak het hem aan alle gevoel van takt. Bij een door den vorst op het paleis gegeven officierendiner hield hij, zoodra de wijn bij hem begon te werken, eene rede waarin hij ongeveer zeide: „De vorst is eigenlijk een heel net mensch; dat heb ik nu pas gemerkt, en daarom geef ik aan de officieren verlof, hem voortaan met „Uwe Hoogheid” aan te spreken.” Volgens de grondwet zou de vorst alleen den titel *Svetlost* (Doorluchtigheid) voeren, en de Sobranja had in haar constitutioneel purisme den vorst nooit anders toegesproken, ofschoon men hem in Europa den titel „Hoogheid” gaf. Natuurlijk moest de vorst zijn officieren nu verbieden, van het genadig verlof van generaal Parenzoff gebruik te maken. Een anderen keer bezocht de vorst op een rijtoertje het op een paar kilometers afstand van Sofia aan den voet van den Vitosch gelegen kamp, toen plotseling Parenzoff, die half dronken was, achter op zijn rijtuig klom en daar, hevig gesticuleerend en

hoerah roepend, in de kap bleef zitten. Toen de vorst zag, dat Parenzoff, die zich als een aap had vastgeklemd, niet was te verwijderen, gaf hij bevel om terug te keeren en nam den dronken minister, die niet ophield hoerah te roepen en te schreeuwen, door de geheele stad mede naar het slot."

Parenzoff was helaas de ergste niet van de Russische parasieten. Hij was dom, opgeblazen en onhebbelijk, maar gevaarlijker dan hij waren de intriganten, die den Russischen roebel lieten rollen, om de goed gezinde elementen der bevolking tegen den vorst op te zetten.

Het eerste, op raad van den Russischen consul-generaal Davidoff samengestelde ministerie was voor de meerderheid der Sobranja veel te gematigd. Een votum van wantrouwen bleef niet uit, en vorst Alexander zag zich genoodzaakt, den president der Kamer, Karaweloff, de samenstelling van een nieuw ministerie op te dragen. Hij deed dit zeer ongaarne, omdat Karaweloff een bekend agitator was, die weigerde de bepaling te erkennen van het traktaat van Berlijn, waardoor Oost-Roemelië van Bulgarije gescheiden was. Karaweloff slaagde echter niet, en Alexander besloot een nieuw ministerie te benoemen onder voorzitterschap van den bisschop van Tirnovo, en tevens de Sobranja te ontbinden (5 December 1879).

Het was juist in deze dagen van spanning, dat de bovengenoemde Duitsche hofprediker Koch bij den vorst aankwam. Aan zijne beschrijving van de omgeving, waarin hij verplaatst werd, ontleenen wij een paar bladzijden.

„Het was over het algemeen een zeer jeugdig gezelschap, waarin ik kwam — ik was met mijn 36 jaren de oudste — en allen kwamen mij met vriendelijkheid te gemoet. Gedurende al de jaren, die ik aan het hof doorbracht, is bijna nooit een wanklank voorgekomen. Bij de open, rechtschapen natuur van den vorst was trouwens eene hofintrige niet mogelijk. Er heerschte geen stijve etikette. De natuurlijke takt en het gevoel voor betamelijkheid bepaalden de gedragslijn. Nooit zag

ik de kleinste overschrijding der gematigdheid in drinken en spreken, maar steeds een ongedwongen vroolijkheid. De persoonlijkheid van den vorst was daarbij een voorbeeld voor allen. Behalve bij feestelijke gelegenheden was het maal eenvoudig; de vorst gebruikte daarbij een halve flesch bier en een glas tafelwijn. Met zijn levendigen geest en zijne groote gemakkelijheid van spreken gaf hij aan tafel den toon aan, als de last der bezigheden hem niet drukte of het een of ander onaangenaam voorval hem niet ontstemd had. Het was altijd gemakkelijk, zijne stemming op zijn gezicht te lezen; in de kunst van veinzen had hij het niet ver gebracht. Maar zelfs dan (als hij ontstemd was) verkregen reeds na de soep zijn onverwoestbare humor en zijn jeugdig-frissche opgeruimdheid de overhand over zijne sombere stemming en was hij vroolijk als altijd. In zijn onderhoud parodieerde hij gaarne, zonder iets kwaads te bedoelen. Hij vergrootte opzettelijk de eene of andere zwakke of minder schoone zijde van een mensch of een voorwerp en plaatste daardoor de persoon of de zaak in een verrassend komisch licht. Deze eigenaardigheid heeft aanleiding gegeven tot menig misverstand en hem vele vijanden bezorgd, ofschoon hem bij zijn natuurlijke, innemende beminnelijkheid en bij den onschuldigen aard van zijn scherts elke bedoeling om anderen te kwetsen vreemd was. Wanneer hij werkelijk een vernietigend oordeel over een persoon of eene zaak wilde uitspreken, kon hij dit met de noodige duidelijkheid doen. Interessant was het gesprek steeds, al liep het ook niet over geleerde onderwerpen. Een geleerde wilde de vorst niet zijn, ja hij scheen zelfs een zeker vooroordeel tegen deze klasse van menschen te hebben. Ik herinner mij, hoe hij eens vertelde, dat er, volgens een buitenlandsch vakman in Sofia hoogstens vijf geleerden waren, en zich daarop tot iemand uit de omgeving wendde met de vraag: „Zou hij ons beiden daarbij hebben medegerekend?” „Zijn natuurlijk verstand was bewonderenswaardig, zijn

vlugge menschenkennis verbazingwekkend. Hij heeft mij in zijne eerste audiëntie de verschillende persoonlijkeden van zijne omgeving één voor één met een paar woorden zoo treffend gekarakteriseerd — al maakte hij er eenigszins karikaturen van — dat ik hen dadelijk begreep.

„Wat den vorst grootelijks te pas kwam, was zijne opvoeding. Niet in de strenge afgeslotenheid van een vorstelijk hof, maar op het gymnasium te Darmstadt en later op de bekende inrichting te Schnepfenthal en op de Dresdensche Kadettenschool heeft hij geleerd en zich gemeten met kameraden van denzelfden leeftijd uit alle standen der maatschappij.

„Daarbij is de weg van het verstand tot den wil bij hem niet lang: hij houdt van snelle beslissingen en van energiek handelen, zonder daarom ondoordacht en onbezonnen op te treden. Was hij eens vol zelfvertrouwen tot handelen overgegaan, dan deed geen twijfel, geen bedenking, geen moeielijkheid en geen hindernis hem het doel uit het oog verliezen, dat hij zich had gesteld. Ik weet niet of er ooit een vorst is geweest, die, reeds bij den aanvang zijner regeering in eene moeielijke, kritieke positie geplaatst, getoond heeft zoo verstandig en handig, zoo doortastend en toegeeffijk te rechter tijd te zijn, als Alexander, die zich een weg moest banen, beklemd tusschen Rusland en de overige groote mogendheden, tevens in suzeriniteitsverhouding tot Turkije, omgeven door ijverzuchtige naburen, belemmerd door eene al te vrije constitutie, in beginsel vijandig bejegend door de partij van Dondukoff-Korsakoff, welke hare werktuigen had zoowel in het Russisch officierscorps als in de officieele diplomatieke vertegenwoordiging. Daarbij was hij voor het volk een vreemdeling, en de vijandige Russische partij zorgde er voor, den Bulgaren te herinneren, dat de vorst niet van Slavische afkomst was en niet tot de orthodoxe kerk behoorde, maar dat hij een Duitscher was en een protestant, hetgeen in de ooren van het volk ongeveer gelijkkluidend was met een vijand der Slaven en een godloochenaar.

„De Bulgaren zijn van nature een door en door gezond, arbeidzaam, taai en volhardend volk, ook trouw en aanhanke-lijk, een volk waaruit men alles had kunnen maken, wanneer het eene constitutie had gekregen, overeenstemmende met zijn ontwikkelingstrap. Zij zijn ongetwijfeld het beste volk van het Balkanschiereiland. Hunne familieverhoudingen zijn nog geheel patriarchaal: strenge zeden en matigheid heerschen onder hen. Maar over het geheel staat het volk nog op een te lagen trap van beschaving, en daarom is het geheel in de hand van de *upper five thousand*, die slechts eene vluchtig opgedane beschaving bezitten, zeer oppervlakkig en onbetrouwbaar zijn en alle gebreken vertoonen eener halve beschaving: eigenzinnigheid, eigenwaan, eerezucht, nijd en afgunst. Deze lieden gunnen elkander geen stuk brood, en kan een van hen boter op zijn brood smeren, dan vallen zij allen te zamen op den onbeschaamde aan en rukken hem zijn boterham uit de handen. In alle mogelijke hoofdsteden van Europa hebben zij zich slechts in ondergeschikte positiën en omstandigheden bewogen en zoo slechts de ongunstige zijde der Europeesche beschaving leeren kennen en aannemen. Bovendien zijn zij ten deele dezelfde mannen, die zich onder het Turksche régime gewend hebben hun levensdoel te zien in agiteeren, intrigeeren en conspireeren, zoodat zij dit nu niet meer kunnen nalaten.”

Men ziet, dat de brave hofprediker met de onderdanen van zijn vorst juist niet dweept. Hij ontzegt hun dan ook het recht, om zich, naar West-Europeesche wijze, te qualificeeren als liberalen en conservatieven. De beide zoogenoemde partijen, zegt hij, zijn het eigenlijk vrij wel met elkander eens en alleen gescheiden door de personen van hunne leiders. En op hoogst oneerbiedige wijze herdoopt hij ze in „wilden” en „tammen”. Met de tammen kon men regeeren, met de wilden niet. De hofprediker is intusschen eerlijk genoeg om te erkennen, dat de wilden in den loop des tijds

langzamerhand tam zijn geworden, en, ten gevolge der intelligentie, die het Bulgaarsche volk van nature in hooge mate bezit, spoedig zeer bruikbare leden van den staat zijn geworden. Maar — en daarop komt hij telkens terug — in den beginne verkeerde alles nog in chaotische gisting. Russische beschouwingen kwamen in conflict met Duitsche en Fransche denkbeelden; een Roemeensche opleiding streed met eene Grieksche of met een zuiver Bulgaarsche, terwijl daarnaast weder Turksche en Levantijnsche elementen zich deden gelden.

Onze aanhaling uit Koch's werk is reeds lang geworden, maar toch mogen wij niet onvermeld laten, wat hij over het optreden van vorst Alexander tegenover deze chaotische elementen zegt. Hemzelfen heeft vooral de beslistheid en vastberadenheid van den nog zoo jongen man geïmponeerd. „Wanneer de vorst mij de eer deed, een onderhoud met mij te voeren, vond ik altijd bij hem reeds een vasten wil. Hij had alleen behoefte, zich nader te verklaren over zijn voornemen, de redenen daarvoor uiteen te zetten, ten einde omtrent zijn besluit en de uitvoering daarvan voor zich zelf nog grooter zekerheid en beslistheid te verkrijgen. Juist door zijn energiek, dikwijls verrassend handelen heeft hij zich in zijne moeilijke positie gehandhaafd. De Bulgaren leerden hun vorst steeds meer waardeeren en verkregen door hem een verhoogd zelfvertrouwen. Wat men onder hen zelve zoo weinig vond, karakters, besliste persoonlijkheden, dat zagen zij in hunnen vorst. Zoo gebeurde het, dat langzamerhand de felste oppositiemannen met den vorst rekening hielden, zich hun vaderland zonder hem niet meer konden denken en soms zelfs zijn warmste aanhangers werden. De vreemde vorst werd meer en meer voor hen de belichaming der Bulgaarsche staatsidee. Deze zedelijke indruk, dien de vorst maakte, werd niet weinig ondersteund door zijn uiterlijk, zijne groote, eerbied afdwingende figuur en door zijne open-

hartigheid, zijn rondborstigheid en zijn eenvoudige en bescheiden vriendelijkheid. Hij was voor ieder gemakkelijk toegankelijk en had voor ieder een vriendelijk woord, maar voor niemand, ook niet voor hen, die het naast bij hem stonden, was het mogelijk van hem eene gunst te verkrijgen, die niet met de wetten was overeen te brengen."

Den oudejaarsavond van 1879 bracht de heer Koch met den vorst in diens omgeving door. De gespannen politieke toestand bleek geen beletsel te zijn voor eene echt Duitsche, huiselijke feestviering. „Wij wachtten volgens goede Duitsche gewoonte de klok van twaalfen af. De vorst was zeer vroolijk. Wij sneden meel en goten lood, lieten notendoppen drijven en aten *Berliner Pfannkuchen*.

* * *

In het begin van het jaar 1880 reisde vorst Alexander naar St. Petersburg om het 25-jarig regeeringsjubilaem van zijn oom, den czar, bij te wonen. Hij was daar op 17 Februari getuige van den gruwelijken aanslag op het winterpaleis, die bijna hemzelve en den czar het leven kostte. De ontploffing, die de eetzaal van het paleis vernielde, had plaats op het oogenblik, waarop de vorstelijke personen juist aan tafel zouden zijn gezeten, indien niet toevallig de vader van den vorst van Bulgarije eenige oogenblikken te laat was gekomen en de czar met vorst Alexander hem tot boven aan de trap was tegemoet gegaan.

Tusschen den czaren en den jongen vorst werd in die dagen menig hartelijk en vertrouwelijk woord gewisseld. In het bijzonder raadde de czar zijn neef aan, niet tegen de grondwet in verzet te komen en liever eene proef te nemen met een liberaal ministerie. Generaal Parenzoff en de niet minder onhebbelijke Russische militaire attaché, kolonel Schepeleff, werden op verzoek van den vorst door den czar teruggeroepen. Alexander II heeft nooit geaarzeld aan de billijke verzoeken van zijn neef te

voldoen; van zijn opvolger kan dit helaas niet worden getuigd: de tegenwoordige czar heeft de talrijke Russische intriganten, die elkaar later in Bulgaarschen dienst opvolgden, altijd zoo lang mogelijk met zijn gezag gedekt. In de plaats van Parenzoff werd de Russische generaal Ernroth (een Finlander) tot Bulgaarsch minister van oorlog benoemd; deze heeft zich van zijn taak op verdienstelijke wijze gekweten, althans gedurende den eersten tijd, dien hij in Bulgarije door bracht.

In het voorjaar van 1880 werd een liberaal ministerie benoemd, waarin Zankoff als president en minister van buitenlandsche zaken, en Karaweloff als minister van financiën de hoofdrollen vervulden. Deze beide mannen hebben later in de geschiedenis van Bulgarije eene treurige rol gespeeld. Eerzucht en dubbelhartigheid waren hun meest kenmerkende eigenschappen, en toch hadden zij zoo weinig besef van het gewicht en de verantwoordelijkheid hunner hooge betrekking, dat zij geen dag konden zwijgen over hetgeen in vertrouwelijke besprekingen met den vorst of met buitenlandsche diplomaten was gezegd. Men begrijpt, dat dit de verhouding van den vorst tot de groote mogendheden dikwijls zeer bemoeielijkte en hem ten slotte noodzaakte, zijne ministers, zeer tegen zijn wensch, van belangrijke onderhandelingen somtijds onkundig te laten. De Kamer nam onder dit ministerie eenige wetsontwerpen aan, die later tot tal van conflicten aanleiding gaven, daar zij in strijd waren met den geest en de letter van het traktaat van Berlijn. Kenschetsend voor de stemming dezer Kamer was een wetsontwerp, waarin bepaald werd, dat de landstorm — die alle mannen van 18 tot 42 jaren omvatte, welke niet in het leger dienden of hadden gediend — niet zou staan onder het bevel van den vorst, maar onder dat van den president der Kamer. Tot veel geknoei gaf ook de spoorweg-quaestie aanleiding. Hierbij deden zich Russische invloeden gelden, in de eerste plaats om de concessie voor de aan te leggen lijnen in de handen te brengen van Russische ondernemers en

kapitalisten, en in de tweede plaats om den voorrang te verzekeren aan die lijnen, welke, hoewel voor het internationaal verkeer van minder belang, voor Rusland uit een strategisch oogpunt wenschelijk waren. Natuurlijk hadden andere mogelijkheden, met name Oostenrijk-Hongarije, weder gansch andere eischen, en het was voor den vorst een zware taak, onder die omstandigheden de belangen van Bulgarije in het oog te houden, zonder zich machtige vijanden te maken.

Het was ook eene internationale quaestie, die in het laatst van 1880 aanleiding gaf tot de onvrijwillige aftreding van Zankoff. De minister-president had in eene conferentie tusschen Oostenrijk, Bulgarije, Servië en Roemenië over de regeling der scheepvaart op den Donau, aan den Oostenrijkschen zaakgelastigde te Sofia, graaf Khevenhüller, beloofd den eisch te zullen steunen van de Oostenrijksche regeering, welke aanspraak maakte op het voorzitterschap en de beslissende stem in de bedoelde conferentie. Tegelijkertijd had Zankoff den vertegenwoordiger van Roemenië, den heer Beldimano, beloofd tegen het voorstel te zullen stemmen, en dit iaatste deed hij ook. Graaf Khevenhüller interpelleerde hierover vorst Alexander, en deze zag zich genoodzaakt, Zankoff zijn ontslag te geven. In Rusland was men hierover niet weinig verstoord; maar het is duidelijk dat de vorst moeilijk anders kon handelen, te meer omdat deze laatste streek van Zankoff niet de eerste was, maar het besluit eener gansche reeks van knoerijen en eigenmachtige handelingen.

Op 13 Maart 1881 viel czar Alexander II als slachtoffer van een nihilistischen aanslag. Van dien tijd dagteekent eene groote verandering in de verhouding tusschen Rusland en vorst Alexander. Wel hadden ook tot dusver de Russische ministers te St. Petersburg en het meerendeel der Russische agenten te Sofia zich openlijk of in 't geheim vijandig getoond jegens den Duitschen prins op den Bulgaarschen troon, maar de czar zelf stelde het volste vertrouwen in zijn jongen neef

en trachtte altijd weder goed te maken, wat door al te ijverige en weinig nauwgezette dienaren der Russische staatkunde was bedorven. Alexander III daarentegen had voor den vorst van Bulgarije persoonlijk geen sympathie; hij toonde zich tegenover hem in toenemende mate wantrouwend en leende gewillig het oor aan allen, die zijn neef voorstelden als een tegenstander van Rusland's belangen. En toch bleef vorst Alexander volharden in zijne loyale houding, zoo zelfs, dat hij daardoor meermaalen de ergernis der Bulgaren wekte.

Toen de vorst te Sofia was teruggekeerd, beklagde zich generaal Ernroth bitter over de houding van Karaweloff, die Zankoff als minister-president had vervangen, en zich niet ontzien had, kort na den op den czar gepleegden moord een nihilistenfeestmaal bij te wonen. Ernroth zag maar één middel om verbetering in den toestand te brengen: schorsing der grond wet van Tirnovo. De treurige ondervinding, door den vorst met de achtereenvolgende partijregeeringen opgedaan, maakten dezen zeer geneigd om dien raad op te volgen. De Russische pers en de talrijke Russische officieren in het Bulgaarsche leger steunden het denkbeeld met groote warmte, en tal van ernstige en bezadigde Bulgaren gaven den vorst te kennen, dat dit redmiddel onverwijld moest worden aangegrepen. Zoo werd het plan bij den vorst tot rijpheid gebracht. Hij wilde zich echter niet door eene daad van geweld vergrijpen aan de grondwet, die hij had bezworen, maar riep de Groote Sobranja bijeen, „het hoogste orgaan van den volkswil”, om over de zaak te beslissen. Een voorloopig ministerie, zonder politieke kleur, zou zich in afwachting van deze beslissing met de leiding der zaken belasten; Ernroth trad op als minister-president. Het voorstel, dat aan de groote Sobranja werd voorgelegd, luidde als volgt:

1°. Vorst Alexander van Bulgarije wordt voor den duur van zeven jaren met buitengewone volmachten bekleed. Zijne Hoogheid zal dus besluiten kunnen uitvaardigen tot het in

leven roepen van nieuwe instellingen (een Raad van State) en tot invoering van verbeteringen in alle takken van beheer.

2°. De gewone zitting der nationale vergadering is voor dit jaar geschorst. De begrooting van het loopende jaar behoudt geldigheid ook voor het volgende.

3°. Zijne Hoogheid¹ heeft het recht, vóór afloop der zeven jaren, de groote nationale vergadering bijeen te roepen ten einde eene grondwetsherziening tot stand te brengen, op grond van de tot dien tijd in het leven geroepen instellingen en van de opgedane ervaringen.

Werd het voorstel, zooals het daar lag, niet aangenomen, dan verklaarde de vorst, de regeering te zullen nederleggen. Over den afloop der stemming maakte hij zich geen illusiën. Aan czar Alexander III schreef hij, „In het geval, dat Uwe Majesteit mijne handelwijze niet billijkt, is één enkel woord voldoende, om mij het land te doen verlaten.” Tevens liet hij zijne goederen taxeeeren en alles voor de afreis gereed maken.

Bij uitzondering trad de Russische regeering dezen keer openlijk en ondubbelzinnig op om den vorst te steunen. De pas aangekomen consul-generaal Hitrowo liet te Sofia door aanplakpilletten bekend maken: „De keizerlijke regeering wenscht, dat het Bulgaarsche volk onafscheidelijk met zijn vorst verbonden blijve en alle verleidingen afwijze van samenzweerders, die dit trachten te verhinderen.” Verder had Hitrowo last gekregen om den vorst te vergezellen op de reis, die deze door het land zou doen om zich op de hoogte te stellen van de stemming der bevolking, en overal gaf de Russische consul-generaal te verstaan, dat de vorst in volkomen overeenstemming met den czar had gehandeld. Tegen de oppositie ging generaal Ernroth tamelijk hardhandig te werk.

Reeds bij de verkiezlngen bleek het, dat de vorst gewonnen spel had; 300 stemmen waren voor, en slechts 25 tegen

1 Deze titel was den vorst in de vorige zitting door de Sobranja gegeven.

het verleenen der volmachten. De Groote Sobranja nam dan ook op 13 Juli 1881 de drie boven medegedeelde artikelen bij acclamatie aan, waarop de vorst zijn dank uitsprak, een onpartijdig en streng wettelijk bestuur beloofde, en verklaarde elk jaar de Sobranja ter behandeling van de begroting en van belastingsquaestiën te zullen bijeenroepen. Aan het slot der toespraak ontbrak de gebruikelijke vermaning niet, dat de natie zich der liefde waardig zou betoonen, welke de czar en het Russische volk hun Bulgaarschen broeders hadden bewezen.

Het eerste werk van den vorst was thans de organisatie van den Raad van State. In dit lichaam meende hij een middel te vinden, om aan de oppositie het karakter van persoonlijk verzet tegen hemzelf te ontnemen. Die verwachting is niet verwezenlijkt; maar het nieuwe lichaam (dat 12 leden telde, waarvan 4 door den vorst werden benoemd en 8 indirect door het volk werden verkozen) heeft zich door de voorbereiding van velerlei wetgevende maatregelen verdienstelijk gemaakt. Eene onhandigheid beging de vorst, toen hij een president van den Raad van State moest benoemen. Hij liet de betrekking aan den Bulgaarschen diplomatieken agent te Constantinopel, Balabanoff, aanbieden. Deze weigerde eerst, en verklaarde zich eindelijk bereid, mits de grondwet van Tirnovo weder werd ingevoerd. Natuurlijk kon die voorwaarde niet worden aangenomen. Ook was het zeker eenigszins bedenkelijk, Balabanoff, na dit voorstel, op zijn belangrijken post te Constantinopel te laten. Vorst Alexander gevoelde deze moeielijkheid op pijnlijke wijze en besloot eindelijk Balabanoff van zijn post terug te roepen. Het gevolg was, dat de eerezuchtige en invloedrijke man met pak en zak overliep naar de oppositie, waarvan hij spoedig een der heftigste en gevaarlijkste leden werd.

De *coup d'état* — want daarop kwam toch eigenlijk de schorsing der grondwet neer, al had de vertegenwoordiging

hare toestemming tot die schorsing gegeven — hielp den vorst geenszins uit de moeielijkheden. Alexander zag zich genoodzaakt, in zijn ministerie niet slechts een Russischen minister van oorlog, generaal Kaulbars, maar ook een Russischen minister van binnenlandsche zaken, generaal Soboleff, op te nemen. De twee Russen, waarvan de laatste ook nog tot voorzitter van het Kabinet werd benoemd, trokken de dekens geheel naar zich toe. De strijd, dien zij aanvankelijk tegen de liberale oppositie voerden, richtte zich weldra ook tegen de conservatieven. Zoowel in het leger als in het burgerlijk bestuur werden alle hooge, en vooral alle goed betaalde betrekkingen aan Russen gegeven. Zoo kwam het meer en meer tot eene oppositie tusschen Russen en Bulgaren. Soboleff heeft later eene brochure geschreven, vol van de bitterste verwijten en beschuldigingen tegen den vorst en tegen de Bulgaren, die dezen getrouw waren gebleven. Leest men de brochure van Soboleff met aandacht, dan ziet men tusschen de regels de motieven, die hem gedurende zijn verblijf in Bulgarije hebben geleid en het doel dat hij nastreefde. Tot dusver — zoo redeneerde hij — had Alexander steun gevonden bij den czar, zij het dan ook in mindere mate dan bij diens voorganger. Die steun moest hem worden ontnomen. Hiertoe diende men voortdurend in rapporten aan te toonen, hoe noodlottig voor Rusland het optreden was van den vorst, wiens vriendschap voor Rusland slechts gehuicheld was; hoe hij den naam van den czar en van het Russische volk misbruikte om de Bulgaren tegen de Russen op te zetten; hoe hij niets anders beoogde, dan Bulgarije van Rusland te vervreemden; hoe tengevolge van den afval van Bulgarije in Rusland de ontevredenheid en het nihilisme zouden toenemen, en hoe vernederend het voor het groote en machtige Rusland was, wanneer de daaraan gezonden Russische generaals en diplomatieke agenten één voor één als onbruikbaar werden teruggezonden.

Het was een dikke streep door de rekening van Soboleff

en Kaulbars, dat de Sobranja, die van December '82 tot Februari '83 vergaderde, al de plannen voor den bouw van de zoogenoemde strategische lijnen verwierp, zich beperkte tot den aanleg van de internationale lijn, en besloot den aanleg niet door de Bulgaarsche regeering (lees: door Russische speculanten) te laten uitvoeren, maar dien aan te besteden. Het verstandige besluit was geheel overeenkomstig den wensch van vorst Alexander, al had deze zich, zoolang de quaestie hangende was, strikt onzijdig gehouden. Soboleff en Kaulbars waren natuurlijk woedend, en trachtten zich op alle mogelijke wijzen te wreken. Soboleff decreteerde in zijn onbeschaamdheid, dat zijn collega's, de ministers, zich niet onmiddellijk tot den vorst mochten richten, maar daarvoor zijne tusschenkomst moesten inroepen. En toen de vorst zich naar Moskou had begeven, om de kroning van den czar bij te wonen, vond hij daar eene door Soboleff georganiseerde deputatie van oppositie-mannen uit Bulgarije, die den czar kwamen smeeken, hun land nogmaals van het „dwangjuk" te bevrijden. De officieele deputatie van de Sobranja, die den czar uit naam van de Bulgaarsche natie een kostbaar geschenk kwam aanbieden, was door Soboleff zooveel mogelijk naar den achtergrond gedrongen.

De verhouding werd nog ongunstiger toen de czar den staatsraad Ionin als buitengewoon gezant naar Sofia liet gaan. De onbeschaamdheid van Ionin overtrof die der beide generaals nog verre. Maar juist daardoor kwam het tot eene botsing, die aan de intriges van het edele drietal een onverwacht einde maakte. Men herinnere zich, dat het drijven tot schorsing der grondwet van de Russische ambtenaren in Bulgarije was uitgegaan. Thans waren het juist Kaulbars, Soboleff en Ionin, die, alleen om den vorst den voet dwars te zetten en om eene populariteit te herwinnen, welke zij geheel hadden verspeeld, op wederinvoering van de grondwet aandrongen. Alexander weigerde, en verlangde de aftreding der beide

Russische ministers, maar dezen toonden hem een bevel van den czar, dat hun voorschreef, ook tegen den wil van den vorst in Bulgarije te blijven. Daarbij stelde Ionin den vorst het volgende ultimatum: „De generaals blijven minstens nog twee jaren op hun post; de Kamer wordt ontbonden; de vorst keurt onvoorwaardelijk alle maatregelen goed, welke de generaals zullen nemen; hij doet afstand van de hem verleende volmachten, scheidt zich af van de *clique*, die hem tegenwoordig omgeeft en neemt eene nieuwe grondwet aan.”

Het zou erger dan een politieke zelfmoord zijn geweest, als de vorst zich aan zulke eischen had onderworpen. Toch vond hij geen vrijheid, om de hem gestelde eischen rondweg af te slaan. Na een paar dagen bedenktijd verklaarde hij zich bereid tot de volgende concessiën: „De Sobranja zal in de volgende zitting beraadslagen over de internationale spoorwegquaestie en over de regeling der bezettingskosten van het Russische leger; het tegenwoordige ministerie wordt voorloopig gehandhaafd; de vorst vaardigt eene proclamatie uit, waarin hij de invoering belooft van eene nieuwe grondwet en de bijeenroeping der groote Sobranja om daarover te beraadslagen.”

De toegezegde proclamatie volgde vier dagen later; natuurlijk bevatte zij geen motiveering van het besluit. Klaarblijkelijk had Ionin sterk overvraagd; want ofschoon Alexander slechts een deel der hem gestelde eischen had ingewilligd en zoowel aan Ionin als aan den czar had verklaard, dat hij dit eigenlijk tegen zijn overtuiging deed, alleen om Rusland ter wille te zijn, kwam uit Kopenhagen, waar de czar zich toen juist bevond, per telegraaf diens antwoord: „*Je suis heureux et tranquillisé.*”

Zou Bulgarije nu werkelijk eene Russische satrapie worden? Soboleff achtte zich zóó zeker van zijne zaak, dat hij zijn kaarten al te onvoorzichtig liet zien. Aan Zankoff vertelde hij, dat Rusland niets gaf om de grondwet van Tirnovo,

maar des te meer om de aanneming van een Russisch protectoraat met Russische ministers; Zankoff moest in de volgende Sobranja een voorstel doen in dien geest, hetgeen dan natuurlijk de „verwijdering” van den vorst zou ten gevolge hebben. Zankoff liet Soboleff in den waan, dat hij tot die maatregelen zou medewerken, maar begaf zich onmiddellijk na het onderhoud naar den vorst, wien hij alles mededeelde, met de verzekering, dat hij thans bereid was, zich met de conservatieven bij den vorst aan te sluiten, om den Russischen generaals het blijven in Bulgarije onmogelijk te maken. Het compromis tusschen liberalen en conservatieven, op den grondslag van de weder invoering eener gewijzigde grondwet, kwam inderdaad op den dag vóór de opening der Kamer in alle stilte tot stand. Op 16 September kwam de Kamer bijeen. Tot niet geringe verbazing der generaals werden in de commissie voor het opstellen van het adres van antwoord op de troonrede voor de ééne helft liberalen, voor de andere helft conservatieven gekozen. Maar nog grooter werd hun verbazing, toen onmiddellijk na de benoeming dezer commissie een harer leden opstond om als rapporteur het adres van antwoord voor te lezen, dat in den voorafgaanden nacht was opgesteld. In dit adres kwam de volgende beteekenisvolle zinsnede voor: „De vertegenwoordiging, bezielde met eerbiedige toewijding aan de persoon van Uwe Hoogheid, verzoekt Haar, door een manifest de grondwet van Tirnovo weder in te voeren en tevens aan te geven, welke punten Uwe Hoogheid onderzocht en veranderd wenscht te zien. De behandeling dier veranderingen zou aan deze vergadering kunnen worden opgedragen, door de tegenwoordige buitengewone zitting in eene gewone wetgevende te veranderen.” In bange spanning bleven de Russische generaals afwachten, wat verder zou geschieden. Maar toen hun vriend Zankoff opstond, om zijn adhaesie aan het adres van antwoord te betuigen, was hun alles duidelijk geworden. Woedend verlieten zij de zaal, onder den uitroep:

„Zwijnen! Canaille! Leugenachtige boeven!” En de Kamer riep hun een luid hoerah na. Den volgenden dag dienden de beide ministers, Kaulbars en Soboleff, hun ontslag in, en op 27 September vertrokken zij naar Rusland.

Maar Ionin bleef.

* * *

Onder voorzitterschap van Zankoff werd een coalitie-ministerie gevormd, dat voor een groot deel bestond uit aanhangers der zoogenoemde Groot-Bulgaarsche partij, welke aansluiting van Oost-Roemelië als eerste punt op haar politiek program had geplaatst. Als naar gewoonte zou de betrekking van minister van oorlog weder worden opgedragen aan een Russisch officier, en vorst Alexander benoemde hiertoe zijn adjudant generaal Lessovoy en verzocht van den czar de bevestiging van deze benoeming. In plaats hiervan kwam het bevel, dat generaal Lessovoy en een ander adjudant van den vorst, kapitein Polsikoff, binnen 48 uren Sofia moesten verlaten. Deze beleediging kon de regeering niet onbeantwoord laten. In overleg met den vorst besloot zij, kolonel Rüdinger, die voorloopig met de leiding van het ministerie van oorlog was belast, uit die betrekking en uit den Bulgaarschen militairen dienst te ontslaan. Verder zouden alle Russische officieren, die in het Bulgaarsche leger dienden en Russische onderdanen waren gebleven, worden ontslagen, terwijl de 35 Bulgaarsche officieren, die in het Russische leger dienden onverwijd zouden worden teruggeroepen. Het was een krasse maatregel, die echter zijn doel niet miste. Men zag te St. Petersburg in, dat men veel te ver was gegaan en dat men water in zijn wijn moest doen, te meer omdat de Bulgaren zonder onderscheid van partij zich in dit conflict aan de zijde van den vorst schaarden. Zoo kwam het tot een compromis, waarbij bepaald werd, dat alle Russische officieren in Bulgaarschen dienst den eed van trouw aan den vorst zouden afleggen en

door dezen konden worden ontslagen, en dat in het bijzonder de Russische officier, die weder als minister van oorlog zou optreden (als zoodanig werd generaal vorst Kantakuzene aangewezen) verantwoordelijk zou zijn aan den vorst en aan de Sobranja en zich niet met de binnenlandsche aangelegenheden van het vorstendom zou inlaten, voor zoover deze niet tot zijn ressort behoorden.

De Sobranja, die de nieuwe gewijzigde grondwet en de spoorwegconventiën had aangenomen, werd op 7 Januari 1884 door den vorst gesloten. Dezen keer werd Rusland in de troonrede niet eens genoemd. En eene nieuwe voldoening werd den vorst geschonken door de terugroeping van Ionin, die tot gezant te Rio de Janeiro werd benoemd. Voor zijn vertrek had Ionin nog eene vergadering georganiseerd, waarin werd aangedrongen op de vereeniging van Oost-Roemelië met Bulgarije. Voor den vorst was dit natuurlijk eene zeer moeilijke quaestie; aan de deputatie, die hem de wenschen der Groot-Bulgaren kwam mededeelen, gaf hij ten antwoord: „Als Bulgaar gevoel ik sympathie voor deze beweging; maar in mijn hoedanigheid van vorst, op den grondslag van het traktaat van Berlijn gekozen, moet ik zeggen, dat het uur nog niet gekomen is.”

Vorst Kantakuzene kweet zich van zijne taak op correcte wijze en heeft voor het Bulgaarsche leger inderdaad veel gedaan. Doch de nieuwe Russische consul-generaal Kojander was, zoo mogelijk, nog erger intrigant dan Ionin. Zoo werd dan ook de verhouding tot Rusland, niettegenstaande de voortdurend loyale houding van den vorst, steeds meer gespannen.

In het begin van September 1885 had zich vorst Alexander met zijne zuster, gravin Erbach, en zijn broeder Franz Joseph eenige dagen rust gegund op zijne bezitting Sandrowo bij Varna. Daar kwamen hem twee gezanten bezoeken van het geheim centraal comité te Philippopel, om hem mede te

deelen, dat de omwenteling, die de vereeniging van Oost-Roemelië met Bulgarije tot een voldongen feit zou maken, tusschen 27 September en 2 October zou plaats hebben. Ernstig raadde de vorst den gezanten af, reeds thans tot zulk een gewichtigen stap over te gaan, en hij verkreeg van hen de belofte, dat zij hunne vrienden zouden trachten terug te houden. Toen zij echter weder te Philippopel kwamen, was de omwenteling daar reeds in vollen gang.

Op den avond van den 17^{den} September had namelijk het centraal-comité te Philippopel bericht gekregen, dat 1000 Bulgaren de Oost-Roemelische grens zouden overschrijden en dat derhalve onmiddellijk maatregelen moesten worden genomen om het binnenrukken van Turksche troepen te verhinderen. In den morgen van den 18^{den} werden de spoorweg-rails bij de Turksche grens opgebroken en de bruggen over de Maritza onbruikbaar gemaakt, terwijl de belangrijkste punten met geregelde troepen, militie en vrijwilligers werden bezet. Zoodra de Bulgaren met den trein te Philippopel waren aangekomen, sloten de leiders der beweging zich bij hen aan, en gezamenlijk trok men naar het paleis van den gouverneur-generaal Gawril Pacha. De troepen, die deze tot zijne verdediging uitzond, maakten dadelijk gemeene zaak met de opstandelingen. Gawril Pacha werd gevangen genomen en naar eene veilige plaats overgebracht; hoe weinig gevaarlijk men hem achtte, bleek uit het vermakelijke feit, dat hij in het rijtuig, dat hem wegvoerde, niet onder bewaking van militairen of gendarmes, maar van eene patriottische schooljuffrouw werd gesteld. Drygalski Pacha, de bevelhebber van de gendarmerie, en Borthwick, de commandant der militie, werden terzelfdertijd gearresteerd. De revolutie kostte geen druppel bloed.

Een voorloopige regeering werd ingesteld onder leiding van den Bulgaarschen arts Stranski, die onder den vorigen gouverneur-generaal, Aleko Pacha, directeur van financiën in

Roemelië was geweest. De verschillende autoriteiten in het land haastten zich hunne instemming met het gebeurde te betuigen. Alle mannen van 28 tot 40 jaren werden onder de de wapenen geroepen, en in eene door duizenden bezochte volksvergadering werd plechtig de vereeniging van Oost-Roemelië met Bulgarije, onder vorst Alexander, geproclameerd. Teyens werd een telegram aan den vorst gericht, om hem uit te noodigen, zoo spoedig mogelijk te Philippopol te komen.

Het spreekt wel van zelf, dat vorst Alexander, even als de Russische regeering, en trouwens evenals ieder, die met de toestanden op het Balkanschiereiland eenigszins bekend was, geweten heeft dat deze lang voorbereide omwenteling vroeger of later zou uitbreken. Maar het is zeker, dat hij door de feiten is verrast. Zou hij aan den wensch der Oost-Roemelische bevolking voldoen, en door zijne tegenwoordigheid aan het voldongen feit eene officieele sanctie geven? Natuurlijk zou hem dit in conflict brengen met den sultan en met al de Europeesche mogendheden, die het traktaat van Berlijn hadden onderteekend, — dus óók met Rusland. Wel was hetgeen thans geschiedde de vervulling van hetgeen Rusland steeds had gewenscht, dat wil zeggen, de vorming van een Groot-Bulgarije; maar de wijze waarop die wensch werd vervuld kon Rusland slechts onaangenaam zijn. Ongetwijfeld zou men te St. Petersburg, voor den vorm, protesteeren tegen de schending van het traktaat van Berlijn: de Russische diplomatie, die zich zelve allerlei vrijheden en vrijpostigheden veroorlooft, is uiterst nauwgezet van consciëntie, wanneer anderen op een traktaat inbreuk maken. Maar dat protest was het ergste niet. Rusland wenscht een Groot-Bulgarije — zeker! maar alleen wanneer dit door *zijn* rechtstreekschen invloed en te *zijn*en bate tot stand kwam. Vorst Alexander had aan Rusland alle concessiën gedaan behalve ééne: hij wilde niet, dat Bulgarije eene Russische provincie zou worden. Daarbij kwam nog, dat de omwenteling, hoewel

door Rusland uitgelokt en door Russische agenten voorbereid, geheel buiten de Russen om was uitgevoerd. En eindelijk — het ergst van alles — die omwenteling zou de macht en het prestige verhoogen van vorst Alexander, in wien de Russische staatkunde meer en meer een hinderpaal was gaan zien voor de verwezenlijking van hare zelfzuchtige plannen.

Aan den anderen kant wist de vorst, dat hij, door te weigeren, gedane zaken niet ongedaan kon maken, en zijn invloed op de Bulgaren, ook op die van het toenmalig vorstendom, geheel zou verliezen. Ook was het niet te ontkennen, dat veel moeilijkheden en veel buitensporigheden, wellicht zelfs bloedvergieten, konden worden voorkomen wanneer de leiding in ééne vaste hand was.

Vorst Alexander bedacht zich niet lang. Op 20 September vaardigde hij te Tirnovo eene proclamatie uit, waarin hij de vereeniging der beide deelen van Bulgarije erkende als een voldongen feit, de op hem gevallen keuze tot vorst aanvaardde en den titel aannam van vorst van Noord- en Zuid-Bulgarije. Den volgenden dag kwam hij te Philippopel aan, waar hij door eene dicht opeengedrongen menigte met ongekende geestdrift werd begroet en de regeering dadelijk overnam. Zijn eerste bevel gold het herstellen van de teekenen der Turksche souvereiniteit op de openbare gebouwen; op het paleis liet hij naast de Bulgaarsche nationale vlag ook de Turksche hijschen. Den sultan gaf hij in een telegram kennis van de verandering in de regeering, met de verzekering, dat met dezen stap niets kwaads tegen de Porte was bedoeld en dat hij de suzeriniteit van den sultan over Noord- en Zuid-Bulgarije volkomen erkende. Aan de groote mogendheden zond hij eene circulaire, waarin hij hare tusschenkomst bij den sultan verzocht, ten einde onnoodig bloedvergieten te voorkomen, terwijl hij zelf borg bleef voor de handhaving der rust en der orde en voor de veiligheid van alle bewoners, zonder onderscheid van ras of geloofsbelijdenis. Reeds dade-

lijk had hij te Philippopol de Mohammedaansche bevolking gerustgesteld door een bezoek aan de moskee te brengen en te gelasten, dat in zijne tegenwoordigheid de gewone gebeden voor den sultan zouden worden gedaan.

Terwijl de Russische pers de vereeniging van Oost-Roemelië met Bulgarije met vreugde begroette als de vervulling van een lang gekoesterden wensch, toonde de czar zijn verbolgenheid — waarvan wij boven de redenen reeds hebben uiteengezet — door een besluit, dat van openlijke en onverzoenlijke vijandschap tegen den vorst getuigde. Vorst Alexander, die honorair kolonel was van een Russisch regiment, werd uit de lijsten van het Russische leger geschrapt, en alle Russische officieren, die nog in Bulgaarschen dienst waren, ontvingen bevel, onmiddellijk naar Rusland terug te keeren. De bedoeling was dus, den vorst persoonlijk te grieven en te beledigen, en zijn leger te berooven van de beste krachten. Getrouw aan zijne eens aangenomen gedragslijn schreef de vorst ook nu weer aan den czar, dat hij bereid was zijne kroon neder te leggen indien Rusland instond voor het behoud der Bulgaarsche Unie. Dit schrijven bleef onbeantwoord. Maar algemeen was men in Europa van meening, dat, indien de omwenteling van Philippopol tot een oorlog mocht leiden, de kansen voor het Bulgaarsche leger, dat nu van zijn beproefde leiders was verstoken, zeer slecht zouden staan.

Tot een oorlog kwam het inderdaad. Niet met de Porte, die zich wijselijk bepaalde tot uitvoerige en fraai gestelde protesten en tot het bijeenroepen eener ambassadeurs-conferentie, die op niets uitliep. Niet van Griekenland, dat zich in zijn rechten verkort rekende door „de verstoring van het evenwicht op het Balkan-schiereiland ten gunste van Bulgarije en dat met groot rumoer en met geleend geld aan het mobiliseeren ging. Maar van Servië, welks koning Milan tot dusver met vorst Alexander op den meest hartelijken voet had omgegaan, hetgeen het uit den weg ruimen van kleine

moeielijkheden, door het onoordeelkundig optreden van Zankoff als minister-president ontstaan, gemakkelijk had gemaakt. Evenals de Grieken, op grond van het verstoorde evenwicht, voor zich uitbreiding van grondgebied eischten in Macedonië en op Creta, maakten de Serviërs aanspraak op het tot Bulgarije behorende Oud-Servië. Bij de zonderlinge wijze, waarop in de Balkanstaten de nationaliteiten zijn verdeeld en vermengd, kan aan dergelijke aanspraken gemakkelijk een schijn van goed recht worden gegeven. Op 13 November volgde de oorlogsverklaring van Servië, en in vier kolonnes, te zamen 107.000 man sterk, rukten de Servische troepen Bulgarije binnen. Vorst Alexander, die Oost-Roemelië en de Turksche grens niet van troepen kon ontblooten, kon tegenover de Servische hoofdmacht slechts een leger van 36.000 man stellen. Op den dag vóór het uitbreken van den oorlog schreef hij aan zijne ouders een brief, waaraan wij het volgende ontleenen.

„Een groote troost en eene innerlijke geruststelling is mij de gedachte, dat gij mijn besluit van 6 September ¹ goedkeurt, en daarvoor dank ik u van harte. Wanneer men in het water wordt geworpen, moet men zwemmen. Mij heeft de 6de September in het water geworpen, en nadat dit buiten mijn toedoen, ja tegen mijn wil was geschied, bleef mij niets anders over, dan al mijne krachten in te spannen om zooveel mogelijk meester van den toestand te blijven. Binnen mijne nieuwe grenzen is mij dat gelukt, dat mag ik zonder zelfverheerlijking zeggen. Ik zou al den staatslieden, die mij in hunne officieuse organen met zooveel minachting behandelen, toewenschen dat zij, al was het maar voor acht dagen, in mijne plaats waren, — dan zouden zij zich toch wel een beetje verwonderen. Het woord: „rust en orde waarborgen” is zoo gemakkelijk uitgesproken, maar het te houden, is toch nog al lastig, vooral

¹ Oude stijl, 18 September nieuwe stijl, dus het besluit betreffende de erkenning der aansluiting van Oost-Roemelië.

als men bedenkt met hoeveel nationaliteiten ik te strijden heb, op hoevelerlei naijver ik acht moet slaan, hoe ieder mannelijke bewoner, van kind tot grijsaard, tot aan de tanden gewapend is en hoe het begrip „moord” ongeveer gelijkkluidend is met ons begrip „jacht”; hoe ik verder genoodzaakt ben, door het geringe bedrag der middelen, waarover ik te beschikken heb, een leger van 90.000 man door requisitiën te onderhouden, terwijl officieren en soldaten geen soldij krijgen, — en hoe ik bij dat alles nog in mijn land consuls moet dulden, die ongestraft misbruik maken van hunne exterritorialiteit om het volk tegen mij op te zetten.

„Indien het mij desniettemin gelukt is, de rust en de orde te handhaven, dan moet ik, om billijk te zijn, zeggen, dat het Bulgaarsche volk zich in dien ganschen tijd voorbeeldig heeft gedragen, van Karaweloff tot den geringsten boer; hun allen ben ik dank en achting verschuldigd. Ik kan hunne vaderlandsliefde, hun kalnte en bezonnenheid, hun standvastigheid en volharding, niet genoeg prijzen.”

Alexander bespreekt dan het conflict met Servië, en erkent rondweg, dat de Bulgaren voor de Serviërs in den laatsten tijd slechte burens zijn geweest. „De politiek van Milan is niet naar mijn smaak, omdat zij eene politiek van wraak is; maar onverdiend is zij voor Bulgarije niet. Daarin ligt het bittere van onzen toestand.”

Interessant is hetgeen de vorst schrijft over het leger, dat hij, veel vroeger dan hij dacht, in den oorlog zou moeten voeren. „Over het leger een oordeel uit te spreken is onmogelijk. Officieren en soldaten hebben hun vuurdoop nog niet ondergaan. Hoe zij zich zullen houden, zal het eerste gevecht leeren. Het gedrag der officieren en soldaten en hunne discipline zijn onberispelijk. Zij exerceeren zeven uur per dag, zoodat de Roemelische militie nu in zes weken meer heeft geleerd dan in de zes jaren van haar bestaan. De verpleging is uitstekend; bewapening en kleeding zijn zeer onvolledig;

vooral aan kleederen is gebrek. Ik heb alle kleermakers in het land opgesloten en beslag gelegd op al het laken, zoowel in winkels als bij particulieren, en ik heb reeds voor twee millioen francs mantels, broeken enz. laten naaien, maar nog altijd is er niet genoeg. Mijn Bulgaarsch leger heeft alles, maar in Roemelië was niets. Schoenen hebben wij gelukkig niet noodig; het gansche leger draagt de praktische en zeer goed staande *opanken*, die ieder inwoner reeds bezit. — Niet-tegenstaande alle correspondentiën, waarin het tegendeel wordt beweerd, is de geest van het leger uitstekend, en ik zie de toekomst met volle vertrouwen tegemoet. Kon ik het leger op één punt concentreeren, dan zou het voldoende zijn om Servië te vernietigen en om de Turken te dwingen, de Unie te erkennen. Maar nu ik voorposten noodig heb van Boergas tot Widdin, is het leger erg verstrooid, ofschoon het voor Servië altijd nog sterk genoeg is. Om echter gelijktijdig tegen twee vijanden front te maken, is het niet voldoende, tenzij dat bijzonder gunstige omstandigheden en buitengewone dapperheid van de Bulgaren hun gebrek aan getalsterkte goed maken....

„Den oorlog vrees ik niet, omdat ik niet bang ben voor den dood. Ik ben bereid te sterven, en zal mij verheugen, als ik daardoor van mijn zoo gehate positie in Sofia vrij kom en tevens mijn Bulgaarsch volk nog een dienst bewijs. Want mijn nagedachtenis zal hun geen rust laten, tot zij hun geheele vaderland bezitten.

„Voorloopig houd ik mijn troonsafstand voor uitgesloten. Maar de toestanden in Europa zijn van dien aard, dat men het best doet met zich elke vrijheid van handelen voor te behouden. Doch zooals gezegd, deze quaestie schijnt voorloopig uitgesloten te zijn; want komt er oorlog, hetgeen waarschijnlijk is — dan zullen er veel kogels komen — moge óók een van achteren — Wie weet....”

Het begin van den oorlog was voor de Serviërs gelukkig. De noordelijke kolonne van hun leger, onder generaal Leschanin, drong tot bij de vesting Widdin door; de drie zuidelijke kolonnes zouden over Zaribrod, Trin en Küstendil marcheeren en hadden Sofia als gemeenschappelijk doel. De vooruitgeschoven werken der Bulgaren, die slechts zwak waren bezet, moesten spoedig worden ontruimd, en weldra stond de hoofdmacht van het Servische leger voor Slivnitsa. Hier veranderde echter alles als met een tooverslag, toen vorst Alexander er den 16den November aankwam. Den volgenden dag werd een aanval der Serviërs afgeslagen; den 18den trad de vorst zelf offensief op en nam eenige stellingen van den vijand; den 19den, toen de versterkingen uit Oost-Roemelië waren gekomen, verdrong Alexander de Serviërs uit al hunne posities en noodzaakte hen tot den aftocht. Drie dagen later werd de vervolging voortgezet; de vijanden werden uit den Dragoman-pas en van de naburige hoogten verdreven, en op 23 November werd Zaribrod bezet. Toen het overwinnende Bulgaarsche leger aan de Servische grens was gekomen, stelden de vertegenwoordigers der groote mogendheden den beiden vorsten den eisch, de vijandelijkheden te staken. Koning Milan verlangde niets liever, maar vorst Alexander stond er op, met zijn leger in Servië door te dringen. In een heeten strijd werden op 27 en 28 November Pirot en de omliggende hoogten genomen. Toen de Bulgaren door het moorddadig vuur der Serviërs een oogenblik aan het wankelen waren gebracht, sprong Alexander van het paard en plaatste zich, met den degen in de vuist, aan het hoofd der stormkolonne. Een spoedig toesnellend officier drong den vorst terug en beduidde hem, zijne meer verantwoordelijke, maar minder gevaarlijke plaats als leider van het gevecht weder in te nemen. Maar de troepen, door het voorbeeld van hun vorst aangevuurd, stormden onder luide hoera's

tegen de steile hoogten op, en binnen weinige minuten was de overwinning der Bulgaren verzekerd.

De houding van den vorst gedurende den kortstondigen oorlog wordt hoog geroemd. „Steeds was hij daar” — zoo schrijft Koch in zijn reeds aangehaald werk — „waar het gevaar het grootst was. Was de strijd geeindigd, dan reed hij bij de troepen rond om hun moed aan te vuren en hen met vertrouwen te vervullen. Terwijl des nachts de soldaten sliepen, werkte hij voor den volgenden dag. Hij deelde honger en koude met zijn soldaten en sliep evenals zij op den kouden grond.” Een ander schrijver, die den vorst nooit persoonlijk heeft ontmoet, en de zaken gewoonlijk met nuchtere kalme bespreekt, Prof. Wilhelm Müller, schrijft in zijne *Politische Geschichte der Gegenwart*: „Gansch Deutschland juichte den Hessischen prins toe, die zulke krachtige Deutsche slagen uitdeelde, die zijne eer als soldaat en als vorst in het veld en in de diplomatie wist te verdedigen, die in den slag met doodsverachting elk gevaar onder de oogen zag en die juist daarom de bewondering en de liefde zijner officieren en soldaten in de hoogste mate genoot. Deze roemvolle gevechten van Slivnitza tot Pirot, vormden — indien zoo iets nog noodig was — het rechte cement voor de onverbreekbare bevestiging der verhouding tusschen den Duitschen vorst en het Bulgaarsche volk, en de feitelijk tot stand gekomen vereeniging van Noord- en Zuid Bulgarije was na zulk een wapensucces niet meer ongedaan te maken.”

Thans kwam de Oostenrijksche diplomatie met een veto tusschenbeiden, waartegen alle verzet onmogelijk was: graaf Khevenhüller verklaarde namens zijne regeering, dat, indien de Bulgaarsche troepen nog verder gingen, Oostenrijksche troepen Servië zouden binnenrukken om de Serviërs te helpen. Van beteekenis is het feit, dat, toen door deze daad van Oostenrijk het Servische leger van een totalen ondergang werd gered, de Bulgaren nog acht millioen patronen bezaten, ter-

wijl de Serviërs slechts vijf patronen per man over hadden.

Een wanklank in de vreugde der overwinning was de telegrafische dagorder, op 30 November door den czar uitgevaardigd, waarin de houding der Bulgaarsche en Oost-Roemelische troepen werd geprezen, het schitterend succès van den veldtocht uitsluitend werd toegeschreven aan de vroegere werkzaamheid der Russische officieren, en van den vorst met geen enkel woord werd melding gemaakt. Getrouw aan zijne gewoonte, nam de vorst van deze nieuwe beleediging geen notitie, en toen ook hij, na afloop van den veldtocht in Bulgarije teruggekeerd, een dagorder aan zijne troepen richtte om deze voor hunne voortreffelijke houding te danken, verklaarde hij tevens, dat het Bulgaarsche leger het verworven succes te danken had aan de voortdurende zorg van den czar en aan de bekwaamheid der Russische leermeesters.

* * *

De oorlog tusschen Bulgarije en Servië en de vereeniging der beide helften van Bulgarije had de Oostersche quaestie, die chronische kwaal van Europa, wederom in een acut stadium doen overgaan. Servië was door zijne nederlaag in hooge mate verbitterd, en weigerde, ook toen op 17 Maart het vredetraktaat werd onderteevend, daarin de gewone bepaling op te nemen omtrent het herstel der vriendschappelijke betrekkingen. Griekenland was teleurgesteld over de verijdeling van zijn plannen en moest door eene blokkade, waartoe vier Europeesche groote mogendheden medewerkten, tot rede worden gebracht. In Macedonië stookten de Russische agenten, die er belang bij hadden, de Bulgaarsche bevolking van dat land te doen gevoelen, dat het Groot-Bulgarije, door Rusland in het traktaat van San Stefano geëischt, ook na de omwenteling van Philippopel tot de vrome wenschen bleef behooren. Turkije zocht, in overleg met de groote mogendheden, naar een oplossing van de vraag, hoe de erkenning van den feite-

lijken toestand in Oost-Roemelië zou kunnen geschieden zonder de eigenliefde van de Porte al te zeer te kwetsen, en zoodra zulk eene oplossing was gevonden, stak Rusland, dat tot geen prijs de positie van vorst Alexander versterkt wilde zien, weder een spaak in het wiel. In Bulgarije trad Rusland steeds meer openlijk op tegen den vorst, door wiens inspanning toch slechts datgene was tot stand gebracht, wat Rusland zelf wenschelijk had geacht en ten deele had voorbereid, en wiens eenig misdrijf was, dat hij zijn land niet op genade en ongenade aan Rusland wilde uitleveren. Doch in de plaats van intriges waren thans samenzweringen en moordaanslagen getreden. „De Bulgaren hebben weinig hart;” — schreef de vorst in het voorjaar van 1886 aan zijne zuster, gravin Erbach — „hen tevreden te stellen, schijnt mij onmogelijk. Dat ik na alles wat ik heb gedaan, weer zoo ver ben, met verjagen te worden bedreigd, — dat is hard, dat is onyerdierend. Zeker zullen alle slechte gedachten steeds het gevolg zijn van vreemde inblazingen; maar de Bulgaren zijn nu toch wel oud en wijs genoeg, om hunne ware van hunne valsche vrienden te kunnen onderscheiden. In de gegeven omstandigheden is het moeielijk te voorspellen, hoe de campagne zal eindigen, welke Rusland voert om mij te verwijderen. Negen-en-negentig percent der Bulgaren zijn vóór mij, maar of het overblijvende percent, dank zij buitenlandsche hulp, zijn doel bereikt, is afhankelijk van toevalligheden, die ik niet altijd in de hand heb.”

Terwijl de Bulgaarsche en Turksche gevolmachtigden nog aan het onderhandelen waren over de wijziging van het statuut voor Oost-Roemelië, brak te Sofia de samenzwering uit, waarvan Zankoff en de Russische militaire attaché Zacharoff de hoofdaanleggers waren, en waarbij de minister-president Karaweloff eene hoogst dubbelzinnige rol speelde. De samenzweerders maakten een handig gebruik van de ontevredenheid van vele Bulgaarsche officieren over de promotie hunner nieuwe kameraden uit Oost-Roemelië. Geld werd mildelijk uitgedeeld

— ofschoon naderhand de Russische gezant te Constantinopel, de Nelidoff, verklaarde, dat de verjaging van den vorst aan Rusland slechts driehonderdduizend francs had gekost. Het gerucht, dat Servië een nieuwen aanval voorhad, was eene gereede aanleiding om de troepen, op welker trouw aan den vorst men kon rekenen, uit de hoofdstad te verwijderen en naar de grenzen te zenden. In den nacht van 20 op 21 Augustus had het schelmstuk plaats. Wij laten hier den vorst zelf aan het woord.

„Ik had tot laat in den nacht gewerkt en was te nauwer-nood ingeslapen, toen ik door luid rumoer, dat van de gang voor mijn slaapkamer tot mij doordrong, weder gewekt werd. Het zal ongeveer half twee geweest zijn. In het volgende oogenblik stormde reeds mijn Bulgaarsche bediende Dimitri mijn kamer binnen en riep, over zijn geheele lichaam bevend: „Gij zijt verraden, men wil u vermoorden, vlucht eer het te laat is!” Ik sprong uit mijn bed en greep mijn revolver. Nu hoorde ik militaire commando's en haalde ruimer adem. „Ik ben gered”, — zei ik tot Dimitri — „daar zijn troepen.” Maar Dimitri stamelde, nog steeds bevend: „Neen, neen, vlucht! het zijn juist de troepen, die u willen dooden!” Toen snelde ik in mijn hemd naar de deur, die op den tuin uitkwam; maar zoodra ik haar opende, werd er op mij geschoten. Onmiddellijk daarop hoorde ik schoten van alle kanten. Ik ging daarom door de donkere gang naar de bediendentrap en verder op de eerste verdieping naar den wintertuin, om van hier eenig overzicht te krijgen en te zien of het nog mogelijk was te ontkomen. Het was daar zoo donker, dat ik geen hand voor oogen kon zien, maar aan de vuurlijn der soldaten kon ik bemerken, dat het geheele paleis was omsingeld en dat aan vluchten niet te denken viel; de inslaande kogels lieten geen twijfel over aan den ernst van den toestand. Tegelijk hoorde ik den honderdvoudigen kreet: *Dobro Knjaz!* (weg met den vorst!) Daarop ging ik naar mijn

kamer terug om mijn uniform aan te trekken; want ik wilde mij ten minste in de uniform laten neerschieten. In de kamer teruggekeerd, besloot ik licht aan te steken, maar dadelijk schoten de soldaten door het venster. Ik deed toen het licht weer uit, en schoot zoo spoedig mogelijk, zonder onderkleeren of kousen aan te trekken, de uniform aan.

„Intusschen werd het rumoer, het wapengekletter en het geschreeuw van opgewonden menschen steeds sterker. Toen ik gereed was ging ik naar buiten op de gang. Daar werd ik dadelijk omringd door eene massa menschen, en ofschoon er slechts één waskaars brandde, kon ik toch aan het flikkeren der bajonetten zien, dat ongeveer honderdvijftig man om mij heen stonden. Aan tegenstand viel natuurlijk niet te denken, daar slechts twee van mijn *gardes* aanwezig waren; dezen wilden vuur geven, maar ik verbood het hun. Door dezen menschenhoop omstuwde, ging ik mee naar de voorhal van het paleis. Tegelijkertijd kwam daar ook mijn broeder. Toen ik daar stond, scheurde een brutale kadet uit een op de tafel liggend register van bezoekers een blad, en de gansche bende, die, zoo als duidelijk te bespeuren was, meer dan half dronken was, schreeuwde mij toe, dat ik mijn afstand moest onderteekenen. Eenige van de brutaalsten, waaronder kapitein Dimitrieff, hielden mij daarbij den revolver onder den neus. Een onderhoud met dien opgewonden kerel was onmogelijk. Slechts dit ééne kon ik zeggen, dat zij zelven moesten schrijven, daar ik niet wist, welke reden ik voor mijn afstand moest opgeven. Toen nam een der omstanders de pen, maar in zijn dronkenschap maakte hij zooveel kladden en onleesbare krabbelbels, dat hij zelf, toen hij wilde voorlezen wat hij had geschreven, de poging maar weer opgaf. Toen nam ik zelf de pen, en schreef op het papier: „God bescherme Bulgarije! Alexander.” Nauwelijks had ik dat geschreven, of zij trokken mij het papier uit de hand en kapitein Dimitrieff stak het, zonder het in te zien — daarvoor was hij veel te opgewon

den — in zijn zak. Toen eischten zij, dat ik naar het ministerie van oorlog zou gaan. Hier werd ik in eene kamer gebracht; zoowel daar buiten als daar binnen werden soldaten als wachtposten opgesteld. Buitendien ging een officier met geladen revolver in de kamer op en neer.

„Terwijl ik nog daar was, kwam kapitein Bendereff, om van dit schouwspel te genieten. „Wat hebt gij met mij voor?” — vroeg ik, en ik kreeg tot antwoord: „Jij gaat naar Rusland!” Een half uur later werd ik gedwongen in een rijtuig plaats te nemen, zonder dat men mij vergunde mijn broeder mede te nemen, zooals ik had gevraagd. Hij werd in een ander rijtuig gezet. Bij het instijgen bemerkte ik ongeveer negentig officieren, die rustig bij mijn weggaan toekeken.”

Het was een droevige en bange tocht, dien de samenzweerdens den vorst lieten maken. Vier dagen lang werd hem geen vernedering, geen belediging gespaard; menigmaal werd hij met den dood bedreigd en achtte hij zijn laatste oogenblik gekomen.

Op den morgen van den 25sten Augustus werd de vorst, dien men de beide laatste dagen op zijn jacht had gevangen gehouden, in de Russische Donaustad Reni aan wal gezet. Daar ontving hij uit St. Petersburg bevel, om naar de Oostenrijksche grens te reizen; zijn reisgeld werd hem in een cigarenkistje toegestopt.

Toen de vorst in den morgen van den 27sten te Lemberg aankwam, had hij reeds in de Oostenrijksche bladen gelezen, dat te Sofia eene omkeering te zijnen gunste had plaats gehad. Het schrikbewind der samenzweerdens had zich slechts een paar dagen door leugen en geweld kunnen staande houden. Een storm van verontwaardiging ging door het land; van alle zijden trokken de getrouwe troepen naar Sofia op. Eene voorloopige regeering, uit Moetkoeroff, Karaweloff en Stamboeloff bestaande, maakte zich tot tolk van den algemeenen volkswensch en verzocht den vorst dringend, naar

zijn land terug te keeren, waar hij met open armen en dankbare geestdrift door zijn getrouwe onderdanen zou worden verwelkomd. Zoo geschiedde het ook, en de terugtocht was inderdaad een triomftocht in den meest volkomen zin, eene vergoeding voor veel leed en voor schandelijken ondank.

Maar vóór nog de vorst uit Roestschoek, waar hij den Bulgaarschen bodem weder betrad, eene proclamatie aan zijn volk richtte, had hij een telegram aan den czar gezonden. Uitgaande van de onderstelling, dat het het verstandigst zou zijn, de hand van het officieele Rusland in het gebeurde te ignoreeren, dankte hij den czar voor de aanwezigheid van diens vertegenwoordiger te Roestschoek bij zijne ontvangst in die plaats. Immers die officieele aanwezigheid had getoond, dat de keizerlijke regeering hare goedkeuring niet hechte aan den revolutionairen aanslag tegen den persoon van den vorst. Had vorst Alexander het hierbij gelaten, dan zou men zich slechts over de fijne ironie van zijn dankbetuiging hebben kunnen verheugen. Maar hij achtte zich verplicht, aan het slot van zijn telegram de volgende hoogst bedenkelijke woorden te schrijven:

„Het monarchistisch beginsel noodzaakt mij, den wettelijken toestand in Bulgarije en Oost-Roemelië te herstellen. Daar Rusland mij mijne kroon heeft gegeven, ben ik bereid die in de handen van zijn soeverein neder te leggen.”

Het pleit zeker voor de edele natuur van den vorst, dat hij den czar voor minder onverzoenlijk en haatdragend hield, dan deze bleek te zijn. Maar zijn telegram was eene zwakheid en eene onvoorzichtigheid. Daarenboven was het volkomen onjuist, te beweren, dat hij zijne kroon uit de handen van Rusland had ontvangen. Hij was de candidaat van Rusland geweest, maar hij was verkozen door de Bulgaarsche natie, en de toestemming van alle groote mogendheden, die het traktaat van Berlijn hadden onderteekend, was tot sanctie dezer keuze noodig geweest. Al maakte Rusland onophoudelijk

door zijn aanmatigend en zelfzuchtig optreden aanspraak op eene bevoorrechte positie, waar het de regeling der Bulgaarsche aangelegenheden betrof, zulk een positie bezat het volgens de traktaten in geenen deele. Het kon zich op geen enkele paragraaf beroepen, om in Bulgarije meer invloed te verlangen dan Frankrijk, Engeland, Duitschland, Oostenrijk of Italië.

Het antwoord van den czar liet zich niet wachten. Wij geven het hier in den oorspronkelijken Franschen tekst:

„J'ai reçu le télégramme de Votre Altesse. Je ne puis approuver Votre retour en Bulgarie, prévoyant les conséquences sinistres qu'il peut entraîner pour le pays bulgare, déjà si éprouvé. La mission du général Dolgoruki devient inopportune; Je m'abstiendrai d'elle dans le triste état de choses auquel la Bulgarie est réduite tant que Vous y resterez. Votre Altesse appréciera ce qu'Elle a à faire. Je me réserve de juger ce que me commandent la mémoire vénérée de Mon Père, l'intérêt de la Russie et la paix de l'Orient.”

Brutaler en cynischer kon het moeielijk. Toch had deze knuppelslag althans iets goeds: zij werd openlijk, op den man af, toegebracht. Na zoovele jammerlijke intriges, knoeierijen, konkelarijen, verdachtmakingen en omkooperijen, waaraan Rusland's agenten zich hadden schuldig gemaakt, mag de beslissing van den czar althans aanspraak maken op eene plumpe eerlijkheid, waaraan alle diplomatie vreemd is.

Na de ontvangst van dit telegram bleef voor vorst Alexander niets anders over, dan heen te gaan. Velerlei en hartelijk gemeend waren de pogingen, die in Bulgarije werden gedaan om hem terug te houden, maar hij had zich zelf den pas afgesneden.

Zijn slotwoord in de laatste proclamatie, die hij tot zijn volk richtte, was hetzelfde, waarmede hij de onbeschaamde eischen der samenzweervers had beantwoord: „God beschermte Bulgarije!”

Na zijn troonsafstand trok vorst Alexander, die nu weder de prins van Battenberg was geworden, zich op de goederen zijner familie in Hessén terug. Zijn roemrijk verleden, zijn onverdiende rampspoeden en zijne innemende en eenvoudige persoonlijkheid maakten hem tot een welkomen gast in menigen vorstelijken kring. Vooral bij den Duitschen kroonprins (den lateren keizer Friedrich) en diens gemalin, en bij koningin Victoria van Engeland, wier jongste dochter met een broeder van den prins was gehuwd, stond hij in hoog aanzien. In dien kring werden plannen gemaakt voor een huwelijk tusschen prinses Victoria, de kleindochter van de koningin van Engeland en de dochter van het kroonprinselijk echtpaar, en den gewezen vorst van Bulgarije. Toen keizer Friedrich den troon had bestegen, scheen aan dit plan uitvoering te zullen worden gegeven, en algemeen onderstelde men, dat de prins, van wiens militaire talenten de keizer een zeer hoogen dunk had, bestemd was om eene hooge betrekking in het Duitsche leger te vervullen. De prins zelf schijnt bij deze onderhandelingen eene meer lijdelijke rol te hebben gespeeld. Den meesten ijver betoonde bij deze gelegenheid koningin Victoria, die reeds vroeger, kort na Alexander's troonsafstand, den prins te Balmoral en te Windsor met koninklijke eerbewijzingen had ontvangen, en al haar persoonlijken invloed bij de regeeringen van andere landen had gebruikt, om een restauratie van den prins op den Bulgaarschen troon tot stand te brengen. Slechts met groote moeite kon Lord Salisbury het verleenen der Orde van den Kousenband aan den prins verhinderen, door te wijzen op het demonstratieve karakter, dat zulk een maatregel tegenover den czar zou hebben.

Dergelijke argumenten zijn ook door vorst Bismarck gebruikt om het huwelijk van prins Alexander met de Pruisische prinses te beletten. Niet zonder groote teleurstelling offerde de doodzieke keizer zijn hartewensch op aan hetgeen hem als redenen van staat werd voorgesteld. Zoo bleef de onverzoen-

lijke wrok van den czar den onttroonden vorst vervolgen.

Het vooruitzicht op eene schitterende verbintenis en eene hooge positie moge den prins een tijdlang hebben aangelokt, — een *affaire de cœur* was de zaak zijnerzijds waarschijnlijk niet. Hij heeft zich althans vrij spoedig over de teleurstelling getroost, en is tevens tot het besluit gekomen, dat zijne politieke loopbaan voor altijd was afgesloten.

Weinige maanden nadat de veelbesproken verloving was afgesprongen, trad Alexander in alle stilte in het huwelijk met eene jonge en talentvolle kunstenaress van het hoftheater te Darmstadt, mejuffrouw Loisinger. Onder den titel van graaf van Hartenau verkreeg hij eene aanstelling bij het Oostenrijksche leger en vestigde zich met zijne jonge gemalin te Gratz. Wat men uit den bescheiden kring, waarin graaf Hartenau zich sedert bewoog, vernam, wettigt de onderstelling, dat het huwelijk hoogst gelukkig is geweest. Twee kinderen aan welke Alexander de Bulgaarsche namen Krum Assen en Swetana gaf, werden uit dezen echt geboren. De Bulgaren stelden er eene eer in, hun voormaligen vorst, die hun land had verlaten armer dan hij er gekomen was, eene materiele onafhankelijkheid te verzekeren door hem een jaargeld van 50.000 francs toe te kennen.

Zoo begon de man, die als veldheer een leger tot de overwinning had geleid, zijne militaire loopbaan op nieuw als kommandant van een Oostenrijksch infanterie-bataillon. Bij zijn ijver, zijne zaakkennis en zijne stipte plichtsbetrachting kon echter eene promotie niet uitblijven. Die tot kolonel volgde spoedig, en in het voorjaar van 1892 benoemde keizer Franz Joseph hem tot generaal-majoor en bevelhebber eener brigade.

Een paar jaren geleden werd de krachtige man aangetast door eene ernstige ziekte, eene ontsteking van den blinddarm. Na zijn herstel is hij nooit meer geheel geworden wat hij vroeger was. Zijne trekken hadden hunne mannelijke schoon-

heid en innemendheid behouden, maar zijn aangezicht was vermagerd en zijne reuzengestalte gebogen. Toch bleef hij zijn plichten met grooten ijver vervullen. Een zonnestraal viel nog eens op zijn levensweg toen hij in het vorige jaar deelnam aan de groote Oostenrijksche legermanoeuvres, waarbij zijne gezondheid zich boven verwachting goed hield. Keizer Wilhelm begroette den man, die zijn zwager had moeten worden, met voorkomende hartelijkheid. Ook in andere opzichten schonken deze dagen hem voldoening. De Duitsche keizer en de koning van Saksen getuigden beiden, dat hij de eenige generaal was geweest, die bij deze manoeuvres in oogenblikken van verwarring het hoofd niet had verloren en zijne troepen even goed bijeen had gehouden als indertijd de Battenberger in Bulgarije. Den volgenden dag werd deze eervolle getuigenis door keizer Franz Joseph volmondig bevestigd.

Weinige weken later wierp eene nieuwe aanval van zijne oude kwaal den wakkeren man wederom op het ziekbed. Op den verjaardag van den slag bij Slivnitza blies de eerste vorst van Bulgarije den laatsten adem uit.

* * *

Voldoende aan den eenparigen wensch van de Bulgaarsche natie, gaf gravin Hartenau hare toestemming tot het overbrengen van het stoffelijk overschot van haren gemaal naar Sofia. De begrafenis was een dag van nationalen rouw voor het vorstendom: het was alsof de Bulgaren toen eerst recht begrepen, hoe lief hij hun land had gehad, hoe hij voor hen had geleden en gestreden, en hoe hij den grondslag had gelegd voor hunne zelfstandige nationale ontwikkeling. In warme woorden werden die gedachten uitgesproken door den minister-president Stamboeloff, denzelfden man, die gedurende de schorsingsperiode een der meest verbitterde tegenstanders van den vorst was geweest, doch die hem later had leeren hoogachten en waardeeren.

Een Alevander-roman heeft men de loopbaan van den Battenberger prins genoemd. En zeker zullen in de Balkan-landen dichtkunst en sage hem den glorieschijn geven van een nationalen held, gelijk zij dit in de oudheid en de middeleeuwen met den grooten Macedoniër geven. Doch ook ons, „zonen der lauwe westerstranden”, past een woord van bewondering en sympathie voor den man, die gewoekerd heeft met zijne gaven en onder de grootst mogelijke moeielijkheden, eerlijk en getrouw, vrij van alle zelfzuchtige bedoelingen, zijn plichten volle heeft betracht.

OCTAVE FEUILLET.

OCTAVE FEUILLET.

Madame de Girardin, experte in geestige wijsheden zoowel als in passies en modes, heeft ergens gezegd: „Si rien n'est plus beau que l'antique, rien n'est plus laid que le suranné”. In 't algemeen is dit zeker waar; het komt er maar op aan, in den onmetelijken afstand, die het antieke van het hedendaagsche scheidt, uit te maken waar het „suranné” begint, en vooral waar het eindigt. Is het gisteren? Is het het vorig seizoen of tien jaar geleden? Toen Madame de Girardin deze woorden schreef, in 1840 misschien, (de *Courrier de Paris* van den Vicomte de Launay, waarin het citaat, meen ik, voorkomt, loopt van 1836—1848) beschouwde de elegante schrijfster waarschijnlijk de modes van 1830 als suranné en monsterachtig; nu worden zij door onze expertes weér aardig en curieus aantrekkelijk gevonden, ofschoon ze van het antieke nog ver verwijderd zijn.

Octave Feuillet geldt voor eenigen reeds als suranné. Toch is hij eerst drie jaar dood, December 1890, en eenige zijner ernstigste werken, *Le journal d'une femme*, *La morte*, en onder de tooneelwerken het geestige blijspel *Le divorce de Juliette*, dagteekenen nog uit het laatste tiental jaren van zijn leven. Maar zijn eigenlijke periode is die van het Tweede

Keizerrijk (hij was de geliefkoosde auteur van Keizerin Eugénie) en het is kenschetsend voor het ijdele en vluchtige der modes van den dag, zoo stokoud en bijna belachelijk als ons nu eenige der *élégances* schijnen, die hij als het *suprême du bon goût* in zijn tijd beschrijft. Of eigenlijk: het nauwkeurig beschrijven, als in een modetijdschrift, heeft hij zorgvuldig vermeden, waarschijnlijk inziende dat dan twee seizoenen voldoende waren om zijne personen in lager sfeer te doen afdalen; maar ook zonder dat is zijne teekening der zeden suggestief genoeg om ons terstond het tijdvak met zijn verouderde gratie voor oogen te tooveren.

In de *Histoire de Sibylle* bijvoorbeeld wordt Sibylle door hare vriendin, de jonge hertogin de Sauves, voor het bal gekapt, en de jonge vrouw weet het kapsel van lange haren door allerlei bladeren, varens, mossen, slingerplanten en wilde bloemen zóó te maken, dat Sibylle te gelijk op eene boschnimf van een oude teekening en op eene jonge dame in baltoilet gelijkt. De geheele voorstelling zou nu onmogelijk zijn; het tooneeltje voert ons terstond dertig jaren terug, in den tijd toen het hooge en breede kapsel, met een diadeem er omheen, met dik gecrépeerde massa's op het voorhoofd, een of twee lange krullen in den hals, en soms een geheelen waterval van gegolfd haar langs den rug, ruimte genoeg bood om dat heele bosschage er in aan te brengen. Sibylle moet er een reusachtige crinoline bij gedragen hebben, waarop het balkleed, in verdiepingen gedrapeerd en van een sleep in den vorm van een *manteau de cour* voorzien, nog voor een tweede wildernis van klimopguirlanden en bladerenslingers gelegenheid gaf. Diezelfde Sibylle brengt, als zij vijftien jaar is en hard gelooopen heeft, „ses bandeaux, ses boucles, ses nattes, ses jupes” in orde; men ziet daar het gepommadeerde hoofdje en den overvloed van rokken van een kostschoolmeisje uit de omstreken van 1845 in.

En dit zou op zich zelf zoo niet in 't oog vallen, als juist

bij Feuillet niet het modieuze zulk een groot deel van de individualiteit uitmaakte.

Eenige jaren later, in *Les portraits de la marquise*, vormen de opmerkingen over den te lagen *pouf* van het jonge vrouwtje een heel gewichtig en karakteristiek element in de persoonsbeschrijving. Daarbij behooren de haren in een netje, de *suivez-moi*, en het hoedje op de punt van den neus.

Is het met de gevoelens, die Feuillet's heldinnen bezielde, — de verhouding van de belangrijkheid zijner heldinnen tot die van zijne helden is toch ongeveer als 100:1, — evenzoo gegaan? Zijn ze verouderd, *suranné*, belachelijk ouderwetsch geworden? Het herlezen van *Sibylle*, *Le roman d'un jeune homme pauvre*, *Un mariage dans le monde*, om nog alleen van zijne romans te spreken, zou ons bijna volmondig doen zeggen: neen. Ze dragen den stempel van hun tijd, maar geven tegelijk deze impressie: „Wanneer we dat op 't oogeblik niet precies meer zoo meenen te voelen, zoo kiesch en geschakeerd en ridderlijk, en een beetje overdreven zelfverloochenend, is dat alleen omdat we het vergeten hebben; dat is jammer; en het is aangenaam en verkwikkend, er weer aan herinnerd te worden.”

Feuillet's levensloop is, — zonderling genoeg voor een schrijver die in 't geheel geen avonturen gehad heeft, die alleen in een dorpje in Normandïe, op een bovenwoning te Parijs, en in zijn appartement als bibliothekaris te Fontainebleau heeft gewoond, — bijzonder belangwekkend. Pierre Loti, die Octave Feuillet als académicien opvolgde, vertelt er een en ander van in zijn *Discours de réception*, en de *Souvenirs* van Madame Octave Feuillet, waarvan het eerste deel reeds in *Le Correspondant* en in verschillende bladen in uittreksel verschenen is, komen het een en ander aanvullen en bevestigen.

Hij was geboren te Saint-Lô in Normandïe, in 1821. Monselet,

in zijne *Petits Mémoires littéraires*, noemt Saint-Lô het liefste, schilderachtigste en rustigste van alle Normandische stadjes, oud en bloemrijk, met steile straten, donkergrijze huizen en een prachtige kerk, op een rots die ver over de velden zichtbaar is, daaromheen de vruchtbare streek vol bouwland, kalm en harmonisch van lijnen. Uit die omgeving alleen, met de stilte en het kloggelui en de oude vrouwtjes in breede afhangende Normandische mutsen die naar de mis gaan, en de omlijsting van de mooie stille landstreek, zou men volgens Taine's theorie van het *milieu* het temperament van den beminnelijken en nu en dan tamelijk kerkschen romancier kunnen verklaren.

Feuillet's vader, uit een der oudste Normandische familiën gesproten, en een tijd lang secretaris-generaal der prefectuur, was een zeer geletterd, zeer gedistingeerd man, en hield de traditiën omtrent de vaderlijke macht op bijna Romeinsche manier in eere. Hij was, met al zijne liefde voor zijn zoon, een patriarchaal despoot, die met ijzeren hand regeerde, erger, omdat hij zenuwachtig en ziekelijk humeurig was. Octave erfde die zenuwachtige teergevoeligheid, die zeker een niet gering deel van zijn talent vormde, (Lombroso zou met zijne theorie omtrent zenuwen, krankzinnigheid en genie er in kunnen triomfeeren) en leed zijn geheele leven onder den dubbelen druk van zijns vaders overgevoeligheid en zijn eigene.

Als kind reeds was hij een kruidje-roer-mij-niet en toonde zich beschroomd en vreesachtig en zeer aan thuis gehecht, zelfs zóó dat na den dood zijner moeder, toen men hem naar eene kostschool te Parijs wilde zenden, hij smeekte om te mogen thuisblijven, ziek werd van verdriet, en slechts met moeite herstelde. Maar zijn vader was (ditmaal tot zijn geluk) er de man niet naar om aan kuurtjes toe te geven, zoodat Octave, nauwelijks hersteld, toch vertrekken moest.

Eenmaal te Parijs, werkte hij, als een stille consciëntieuse

knaap, af wat hem werd opgegeven en maakte behoorlijke vorderingen, maar iederen avond schreide hij zich in slaap en de uren van uitspanning bracht hij door met brieven schrijven, brieven aan iedereen, aan vader, bloedverwanten en bedienden, vragend dat men hem niet vergeten zou, dat men zou zorgen voor zijn kamertje, zijn boeken, zijn speelgoed, en steeds verlangend naar de vacantie. Het heimwee tastte zijn gezondheid aan; in het eerste jaar was hij drie-maal ernstig ziek.

Langzamerhand werd die toestand beter; hij werd, zonder brandenden ijver maar geregeld werkend, de eerste van zijne klasse, en als hij met de vacantie naar huis ging, bracht hij altoos een vracht van die wonderlijke kransen mee, waardoor de Fransche jongen al vroeg aan het denkbeeld van gelauwerden roem gewend wordt. Die kransen werden door den vader niet met onverschilligheid gezien; een voor een werden ze aan den arm van een groote marmeren Diana geregen, die in de studeerkamer stond, en ze bleven daar twintig of dertig jaar den ouden heer gezelschap houden, tot de echte roem in de plaats van de schooljongensprijzen gekomen was.

De bedoeling van den vader was geweest, Octave voor de diplomatie te bestemmen; maar de knaap had, aan zich zelven overgelaten, eigen denkbeelden gekregen, hij was in stilte gaan schrijven (voor het schooljongenstijdschrift, dat in manuscript circuleerde, leverde hij reeds den feuilletonroman), en toen hij negentien jaar was, had er op het oude huis te Saint-Lô een ernstig gesprek plaats, waarin de zoon zijn voornemen te kennen gaf, zich aan de letteren te wijden.

Het was een zeer ernstig en waarschijnlijk heftig onderhoud, en de zoon toonde — in dit geval — den onverzettelijken wil van den vader; toen de vader hem het geld om voor zijn voorloopig onderhoud te zorgen weigerde, vertrok hij zonder dat geld.

In geen betere omstandigheden dan de berooiden der vroe-

gere *Bohême*, wier soberheid zoozeer van zijne behoefte aan weelde verschilde, kwam hij naar Parijs; hij moest de fortunatien beproeven niet meer of minder dan de vrienden van Henry Mürger en de *buveurs d'eau*. Toch werd ook hier voor het geschoren lam de wind gematigd. Niet in een hôtel garni van het quartier Latin, met honderd luidruchtige bewoners en bewoonsters, kwam hij terecht, maar de ouders van een vriend van hem, Bocage, brave burgermensen uit de Rue Saint-Jacques, die een winkeltje deden, namen hem liefderlijk op, lieten hem hun tafel en het kamertje van hun' zoon deelen en waren heel tevreden, wanneer hij van tijd tot tijd de schamele opbrengst van een dagblad- of tijdschriftartikel thuis bracht.

Dat duurde drie jaren. De beide jongelieden werkten hard, romans, tooneel, verzen, artikelen, al wat maar in hun hoofd opkwam. De pleegvader, Bocage, was de broeder van den destijds beroemden acteur Bocage, en deze beloofde hun, als zij een stuk schreven, het zijn directeur aan te bevelen, en er zoo mogelijk een rol in te spelen. Octave Feuillet en Paul Bocage schreven er haastig drie, *Echec et Mat*, *Palma ou le bourgeois de Rome* et *La vieille de Richelieu*.

Paul Bocage was een aardige knaap, vroolijk en openhartig, sympathiek en ijverig, een tijdlang de vriend van Gérard de Nerval en George Sand. Het is hem slecht gegaan; hij trad later in dienst van den ouden Dumas, op de romanfabriek, en hielp meeschrijven aan diens eindelooze reeks van verhalen. Zijn oorspronkelijkheid en werkkracht gingen in dezen slavenarbeid zonder voldoening te gronde.

Pierre Loti doet het voorkomen alsof alle drie de drama's van de beide jongelieden successen waren geweest, maar Octave Feuillet spreekt zelf later in een berichtje aan een biographieënverzamelaar over *Le bourgeois de Rome* als over „une petite comédie légèrement sifflée à l'Odéon”. Daarentegen had *Echec et Mat* op hetzelfde tooneel succes en *La vieille de*

Richelieu, comédie in 5 bedrijven, ging naar het Théâtre Français en bleef er langen tijd op het repertoire. Hoe het zij, de oude heer Feuilleet, die in de provincie gedurende die drie jaren met bezorgheid het leven en streven van zijn zoon had gevolgd, was nu tot inkeer gekomen; hij moedigde Octave aan, op dien weg voort te gaan, en als het noodig was zich tot hem om ondersteuning te wenden.

Feuilleet richtte zich nu naar zijn zin in en werkte op zijn gemak en met licht hart voor de pers. Parijs scheen hem verrukkelijk; een roman, *Onesta*, sedert vergeten, verscheen in de *Revue nouvelle* onder redactie van Eugène Forcade; ook was er een roman *Le grand vieillard*, door hem met Paul Bocage en Alfred Aubert, onder het gezamenlijk pseudoniem „Désiré Hazard” geschreven, als feuilleton in *Le National* van 1845 opgenomen. Hij kwam nu aan de *Revue des Deux Mondes* met den roman *Bellah* (1850), en voorts *Alix* (1848), *La Crise* (1848), *le Pour et le Contre* (1849), *Rédemption* (1849), *La partie de Dames* (1850), een geheele reeks kleine dialogen, wereldsch, een weinig sentimenteel en romanesk, maar vooral geestig en elegant, waarin hij de gevaren en kansen der liefde in en buiten het huwelijk behandelde. „Hij werd de raadsman der huishoudens, de vertrouweling der echtgenooten,” zegt Monselet; „neem den bundel van deze consulten, onder den naam *Scènes et comédies* vereenigd; men ziet er een geregelde studie in van de verschijnselen der liefde in het huwelijk. De analyticus, tevens elegant schilder, zorgt vooral voor den goeden smaak. Hij heeft zijn gelijke niet in het opvangen en weergeven van de vluchtige wolkjes aan den echtelijken hemel. Tot een storm komt het zelden; hij houdt op bij het ritselen van den wind in de bladen, bij de eerste druppels die tegen de ramen der slaapkamer kletteren, bij de voorbijgaande verduistering van den horizon. Hoogstens een weerlichten, zelden een donderslag. *La crise* en de overige saynètes die er op volgden hebben betrekking op die periode in het vrouwen-

leven, waarin het spook der ontrouw voor het eerst oprijst, en nog maar flauwtjes te voorschijn komt te midden der teleurstellingen van het huwelijksleven."

„Tegelijk met zijn weg had Octave Feuillet ook zijne manier gevonden. Vol toegevendheid voor de halve misstappen, begon hij er een assortiment van afgronden op na te houden voor verschillende leeftijden en fortuinen. Wilt ge een kolk van matige afmetingen, niet te eng, niet te ruim? Neem *La clef d'or*. Wilt ge een eenvoudige sloot met een beetje water en wat waterlelies daarop drijvende, zonder de net geganteerde hand te vergeten die u op den rand tegenhoudt? Dan stel ik u *Le cheveu blanc* voor."

„Op dat geheele répertoire zou men kunnen schrijven „breekbaar", zooals op kisten met mooie spiegels, coquette porseleinen poppetjes, teere filigraanwerken. Ik weet wel dat ik, zoo sprekend, gevaar loop wolkjes te wekken op het voorhoofd van zoo menige lezeres, voor wie Octave Feuillet een afgod is. Maar laat ons dan broos en breekbaar en porseleinig in den goeden zin nemen. Niet ieder kan dit zijn in litteratuur; het tegenovergestelde vindt men vrij wat meer. Broos is dus, beleefd opgevat: emotie bij kleine doses, geest aan een zijden draadje."

Dit succes kwam natuurlijk niet plotseling, maar toch al vrij spoedig; en Octave Feuillet genoot er in. Reputatie in 't algemeen, waardeering in den uitgelezen kring dien hij zich wenschte, goede vooruitzichten, — de schoonste toekomst begon zich voor hem te openen, toen een brief uit Saint-Lô dit alles met somberheid kwam overdekken.

Pierre Loti vertelt het aldus:

„Zijn vader, gebrekkig en zwaarmoedig geworden, schreef hem een langen brief vol wanhopige klachten over zijn eenzaamheid, en smeekte hem, bij hem te komen wonen om hem te helpen zijn leven op minder akelige wijs te eindigen.

Voor Octave Feuillet was het iets vreeslijks, het offer dat

men hem vroeg. Toch stemde hij erin toe, gedwee en vol eerbied. Hij liet zijn wereldsch leven, zijn geliefd Parijs voor wat het was, en kwam zich jaren lang begraven in het verloren hoekje in Normandïe, in het huis à la Balzac, waarin de oude heer nog steeds despotisch regeerde.

Het was een heel oud heerenhuis, „entre cour et jardin” gelegen, zoo afgezonderd mogelijk, met een gewelfde vestibule en een monumentale trap. Portretten van voorvaderen met zware pruiken versierden de wanden. De salons, met mooie meubelen en mooie bronzen gevuld, zagen er grootsch uit, maar de meester stond niet toe dat ze bewoond werden. Sedert den dood van de oude mevrouw Feuillet mochten ze zelfs niet meer geopend worden; het rook er vochtig, beschimmeld, onbewoond.

De broeder van den ouden heer Feuillet, een gepensioneerd officier, ook al oud en gebrekkig, woonde mede in het sombere heerenhuis; die broeder had al de groote oorlogen van het Keizerrijk meegemaakt, en had daar bittere en droevige herinneringen aan. Het was een soort van geheimzinnige gast, dien men alleen op sommige etensuren zag; dan verscheen hij, militair in zijn kamerjapon gesespt, met moeite zijn stijve beenen meeslepend, — en klagend over alles, over zijn pijnen, over zijn neef, over de keukenmeid.

In dat akelig milieu had Octave Feuillet zich gehecht aan het eenige jonge gezicht in het heele huis, een voorvader die nog met de oogen van een twintigjarige uit een van de lijsten van de zaal keek, een poëet uit de zeventiende eeuw, de favori van eene prinses de Conti, die nog aan zijn familie een boekje met melancholieke verzen had nagelaten, heerlijk om 's avonds bij den haard in te lezen....”

Dit was in 1850. In het voorjaar van 1851 trouwde Octave met zijn nichtje Valérie Feuillet, dezelfde die nu in *Le Correspondant* hare *Souvenirs* uitgeeft. Zij moet een aardige vrouw zijn; de herinneringen, waarschijnlijk niet in dien tijd maar

nu eerst geschreven, zijn frisch en aantrekkelijk. Hare moeder was een jonkvrouw de Sainte-Suzanne, geparenteerd aan de Lavals en de Bauffremonts, oude strijdbare adel van de Vendée, die zeker aan de zijde der Lescure's en der Larochejacquelin's gevochten hadden; het jonge meisje zelve was moderner en had wel sympathie voor de Napoleontische periode. Zij vertelt hoe zij al negentien jaar was en nog in 't geheel geen roeping gevoelde om te trouwen, ofschoon het haar aan pretendenden niet ontbrak. Zij dacht zelfs een tijd lang aan het klooster.

„Er kwam ongeveer iedere week een aanzoek,” schrijft zij, „maar als na ieder onderhoud mijn moeder mij eenigzins aanmoedigend vroeg, of hij naar mijn zin was, antwoordde ik kalm: Neen, deze niet...”

En als zoo paardrijdend buiten, haar vader er ook op aandrong, zeide zij: „Ik heb het zoo goed thuis, waarom wilt u mij weggagen...”

Dit was wanhopend, vond men. Sluimert er iets in haar hart? Zij gaf er geen antwoord op. Maar toen eenmaal haar vader kwam en zacht zei: „Ik ken iemand die heel veel van je houdt en die je hand gevraagd heeft; je neef Octave Feuillet,” antwoordde zij met eenige voldoening: „Vader, laat mij een paar uur bedenktijd.”

Toch kende zij haar neef eerst weinig, ofschoon zij veel van hem gehoord had. Zij had maar drie maal met hem gedanst, maar de indruk was haar bijgebleven, en zij schildert hem als volgt:

„Ik zag hem in gedachte weer op die drie bals toen hij mij ten dans gevraagd had. Het was toen hij uit Parijs terugkwam, met zijn mooi figuur en mooie houding, zijn elegantie en zijn gedistingeerd gezicht, zijn zachte krullende haren en zijn eenigzins hooghartig voorkomen als hij een salon binnentrad, te midden van de groep heertjes, die wij *ces messieurs* noemden. Ik zag weer hoe gracieus hij boog voor

de dames, vooral voor mijn moeder. Ik herinnerde mij de weinige woorden die hij mij midden onder de muziek gezegd had, gedurende de quadrille; ze geleken in geheel niet op al het banale wat *ces messieurs* zeiden. Hij schreef goed en sprak ook heel goed. Hij had reeds groote reputatie onder de letterkundigen en zijn romans en stukken deden veel van zich spreken in de wereld. En ik zou de vrouw van dien dichter en dien edelman worden? Ik kon nauwelijks gelooven aan zulk een buitenkansje”.

Het huwelijk werd dan gesloten, niet geheel tot genoegen van de familie van Valérie. Hare grootmoeder, een woeste royaliste, wilde zelfs Octave, den zoon van een „mangeur de rois”, niet zien.

Valérie trok dus met haar man in het oude huis bij de oude heeren te Saint-Lô. Ook voor haar intusschen werden de oude familiezalzen niet geopend; er mocht niets in huis veranderd worden, de jongelui moesten hun intrek nemen in een paar kamers vlak bij den koepel waar de vader al brommend huisde. Daar woonden ze acht jaren lang. Hun ramen waren zoo goed als geheel bedekt onder een wingerd die niet gesnoeid mocht worden. Tusschen de dichte wingerdbladeren door kon men in den stillen ouden tuin zien, met hooge boomen en bemoste standbeelden, die in de schaduw stonden groen te worden; een was er bij, een kleine faun, die vroolijk op de dwarsfluit speelde. Dat scheen nog droeviger, en het jonge paar vroeg zich menigmaal af, hoe de kleine faun zoo vroolijk kon blijven kijken in dit kerkhofhoekje.

Intusschen waren de *proverbes* en kleine scènes, waarbij *La Clef d'or* en *L'Ermitage* in 1851, *Le Village* en *L'Urne* in 1852, *Le Cheveu blanc* in 1853, *Une fée* in 1854, gekomen waren, uit de *Revue des deux mondes* in de aristocratische salons gekomen, daarna in burgerlijke salons, eindelijk op het tooneel; het Gymnase, de Vaudeville, de Comédie Française hadden ze gespeeld; het groote drama *Dalila* had

succes gehad, en Octave Feuillet besloot zich ook aan den roman te wijden. *Bellah* was reeds in 1850 verschenen; *La petite comtesse* kwam in 1856, en in 1858 *Le roman d'un jeune homme pauvre*. Dit boek maakte een voorbeeldeloozen opgang; het boekhandelsucces (40.000 exemplaren) was in dien tijd, ondanks Alexandre Dumas, bijna zonder voorbeeld.

Leest men nu nog *Le roman d'un jeune homme pauvre* over, dan blijft hij nog steeds interessant, aangenaam, het werk van een beminlijk psycholoog, een smaakvol en geestig man van de wereld en een goed verteller, maar zonder dat men er een eigenlijk werk van beteekenis in herkent. Een bewijs intusschen dat er onder de degelijksten en meest intellectueel ontwikkelden van zijne tijdgenooten waren, die er veel beteekenis aan hechtten, is het feit dat George Sand — een geest van een heel andere *trempe* dan Feuillet — er aanleiding in vond, een roman als pendant ervan (en eenigszins er tegen) te schrijven, *Le Marquis de Villemer*, (toch eigenlijk de roman van een *jeune fille pauvre*) en dat die roman ook tot hare beste werken kan gerekend worden. Later herhaalde zich hetzelfde; men kan *Mlle La Quintinie* van George Sand beschouwen als een antwoord op Feuillet's volgenden roman, *Histoire de Sibylle*, 1862. In dit geval moest de polemiste het afleggen: *Mlle la Quintinie* is een lange rede-neerige tendenz-historie en heeft niets van de bekoorlijkheid en het aroma van de *Histoire de Sibylle*.

Maar dit kwam later; Octave Feuillet woonde tot 1858 in Saint-Lô, en hoewel de goede berichten uit de pers hem de afzondering verzoet moeten hebben, het was toch eigenlijk geen leven, en nu en dan werd het jonge huishouden moede-loos. Octave was gevoelig, zenuwachtig; hij kon wel eens met het hoofd in de handen zitten schreien. „Het is uit met mijn talent,” zeide hij dan, „alles gaat weg; ik zie niets meer; nog een maand of wat zoo, en het is alles uit, voor altijd.” De engelen zijner spelonk waren zijne vrouw en zijne schoon-

moeder; hun hartelijkheid maakte hem het leven dragelijk. Hij had dan ook veel vertrouwen in hun oordeel; hij las hun alles voor, voordat het in 't publiek verscheen. 's Avonds, als het werk af was, werden die voorlezingen als een soort geheimzinnige verborgen feesten gevierd, en dat moest zoo zijn, want Octave liet zich, als hij aan 't voorlezen was, door zijn werk meeslepen; hij las hardop, met declamatie en uitroepen, en daar mocht de oude vader niets van hooren. Daarom verschool zich het drietal in een oude bijkeuken, ver van de kamers van den zieke; de deur was dichtgestopt en men zette er een scherm voor. Op die wijze, in de bijkeuken, vonden de elegante romans, vol hertoginnen en markiezinnen, vol patricische fierheid, coquetterie en wereldschen geest, hun eerste gehoor.

Maar ook de vader moest ze lezen. Hij verkoos echter niet, zich te laten voorlezen; hij wilde zelf het manuscript in handen hebben, en de jongen moest duidelijk schrijven, anders kon hij het overdoen. En terwijl de vader las, was Octave zenuwachtig; hij liep rond door het huis, en wachtte angstig op de schel uit de ziekenkamer, waar hij dan aan het bed het oordeel over zijn werk kon komen hooren.

Eén manuscript onder anderen was er, waarover de oude heer zóó slecht tevreden bleek, dat Octave op het punt was, het te verscheuren; alleen door het smeeken van de vrouwen liet hij zich overhalen het dan althans ongeschonden ter zijde te leggen. En welk was het veroordeelde prul? De kleine comédie *Le Village*, misschien zijn meesterwerk, (door het Nederlandsch Tooneel onder den naam van *De Zwerver*, in eene uitmuntende vertaling van den heer A. Ising in 1881 vertoond), een van de frischte, aantrekkelijkste kleine comedies van onzen tijd, waarin de talentvolle schrijver in den tijd van een half uur ons van spot en vroolijkheid tot de hartelijkste en weldadigste emotie weet te brengen.

In 1857 werd de eenzaamheid afgebroken door eene reis

naar Parijs. De directeur van den Vaudeville, de Beaufort, en de acteur Lafontaine hadden Feuillet overgehaald, zijne *Dalila* zelf te helpen repeteeren, en na een lastig tooneel met den ouden vader, — het was toch niet veel minder dan een coup d'état in het despotisch huishouden te Saint-Lô, — was hij heengegaan. Zijne zenuwen waren zoo aan de stilte gewend, dat het fluitje van de locomotief hem deed flauwvallen; de directeur en de acteur dus, die hem waren komen halen, zetten hem in een postkoets en togen zoo, met korte dagreizen, met hem naar de hoofdstad. Uit iedere herberg aan den weg schreef hij brieven aan zijne vrouw; hij amuseerde zich als een schooljongen die met vacantie gaat.

Dalila was een groot succes, en toen Feuillet na eenigen tijd op Saint-Lô terugkwam, voelde hij zich verjongd en verkwikt en had het hoofd vol nieuwe plannen.

Nu werd ook *Le roman d'un jeune homme pauvre* voor het tooneel bewerkt, in 1858, met een goeden uitslag; te midden van den triomf echter trof hem de tijding van het overlijden van zijn vader, zoodat hij, zoovele jaren naast diens ziekbed gebonden, toch zijn sterfuur niet bijwoonde.

Het duurde intusschen niet lang of hij gaf toe aan de verlokkingen van Parijs, dat hem met al zijn bekoring scheen te roepen. Hij meende het noodig te hebben, en besloot daarom het oude huis te Saint-Lô te verkoopen. Toen eenmaal de stap gedaan was, bleek het nog moeielijk van de oude gevangenis te scheiden; de vogel went aan zijn kooi; honderd dingen werden meegenomen, toen hij met mevrouw Feuillet en zijn beide jongens in de postkoets stapte — dezelfde postkoets waarin hij met Lafontaine gereisd had —, maar men ging een schitterende toekomst te gemoet.

De aankomst te Parijs viel niet tegen; de maanden die nu volgden, moeten — met nog één andere periode — Feuillet ongeveer het mooiste gegeven hebben, wat hij zich had kunnen voorstellen.

Het Keizerrijk was in zijn weelderigste, vroolijkste phase. De jonge schrijver werd op de feesten in de Tuilerieën, op de keizerlijke jachtpartijen genoodigd. en van alle kanten gefêteerd. Zijn stukken werden te Compiègne gespeeld; de Keizerin, destijds in den bloei van hare schoonheid en gratie, vervulde zelf een rol erin, — die van madame de Pons in *Les portraits de la Marquise* — Octave Feuillet mocht haar zelf de rol instudeeren en was weldra een der gewone gasten aan het weelderig hof.

Toch duurde deze droom niet lang. Feuillet, steeds zenuwachtig, bemerkte spoedig, dat om te werken, Parijs te genieten, en souvereinen te dienen, minstens drie menschen zouden noodig zijn, en — goed geïnspireerd — voelde hij dat de eerste der drie bezigheden de belangrijkste was, en hij er de beide anderen aan moest opofferen. Er kwam allerlei bij. Zijne gezondheid leed onder de afmatting; zijn oudste jongen, die met tranen van het oude huis te Saint-Lô had afscheid genomen, werd ziek en stierf; hij kwam er toe, heimwee te krijgen naar den vochtigen groenen tuin, dien men door de wingerdbladeren zag, en naar den ouden bemosten grijzen faun, die zoo vroolijk op de fluit bleef spelen.

Jammer genoeg kon hij het oude huis niet terugkopen; hij zocht toen dicht in de buurt een lief plekje en vond even buiten Saint-Lô een buitentje, *Les Paillers*, ook een oud huis, tusschen de wilgen, met een grooten tuin, op een hoogte die over de oude wallen van de stad heen keek. Dit buitentje betrok hij, en woonde er dertien jaren. Zijn leven werd nu — ongeveer als dat van Renan, die de helft van het jaar te Tréguier in Bretagne, en de andere helft te Parijs doorbracht — verstandig ingedeeld. Hij bleef de gunst van den Keizer en de Keizerin genieten als te voren, verscheen ieder jaar eenige dagen op de schitterende feesten te Compiègne of te Fontainebleau, bracht iederen winter drie maanden te Parijs door in de milieux die hij wenschte, in de

echte oude élégance van den faubourg Saint-Germain, waar hij de aanzienlijke dames en de edellieden van oud ras in hun moderne metamorphose kon bestudeeren, en besteedde de rest van het jaar aan kalm geregeld werk. Een derde knaap werd hem geboren en nam langzamerhand de plaats van den kleinen doode in, en zoo voltooid hij, zonder overhaasting maar met te meer zorg, de reeks van romans, die zijn naam gevestigd hebben. In 1862 verscheen de *Histoire de Sibylle*, te Saint-Lô voltooid, in 1867 kwam *Monsieur de Camors*, in 1872 *Julia de Trécoeur*.

Toch werd ook dit leven, met zulk een goede economie ingedeeld, schijnbaar zoo voor kalmte en evenredige productie bestemd, weer gestoord. De eenige schokken waren in den beginne de berichten uit Parijs, die het eene succes na het andere vermeldden, de premières en reprises van zijn stukken, zijn benoeming in de Académie, in den fauteuil van Scribe, 1862, de mededeelingen van gunsten en onderscheidingen, slechts éénmaal afgebroken door een ongunstig bericht, de val van *La belle au bois dormant*, dat in 1865 in den Vaudeville heftig werd uitgefloten. Hij trok zich dit zoo aan, dat hij hevig ziek werd en drie weken in levensgevaar was. In 1866 kwam eene emotie van anderen aard, zijne benoeming tot bibliothecaris van het paleis te Fontainebleau, — dat wil zeggen eene sinecure, die hem tot geregeld en officieel gast maakte zoowel in den intiemen kring als bij de reeks van feesten, waarmede de Keizer en de Keizerin zich bleven omringen. Hij bedacht zich niet lang, maar installeerde zich met genot in het heerlijk pavillon de Diane, waar het oog het volle gezicht van paleis, tuinen en bosschen omvat. De maanden die hij daar doorbracht, — als het hof er niet was, ging hij naar „Les Paillets” terug — bleven tot op het laatst van zijn leven zijn geest met heerlijke feëricke herinneringen vervullen.

Maar 1870 kwam, de ineenstorting van het Keizerrijk.

Feuillet zou als soldaat tegen de Pruisen niet veel waard geweest zijn; hij meende tegelijk een plicht van vaderlands-liefde en van dankbare trouwe vriendschap te vervullen, door de keizerlijke familie in hare ballingschap te volgen. Toen alles afgeloopen was, meende de Republiek den talentvolle schrijver te moeten aanbieden, zijn betrekking weer op te nemen, met dezelfde bezoldiging, die hij onder de monarchie genoten had. De brief dien hij aan Jules Simon, destijds minister van onderwijs, schreef, is zeer correct en zeer karakteristiek.

„Ik kan geen gunst verwachten of aannemen van de regeering, die de door mij gediende opvolgt. Mijn gevoelens hebben niet kunnen veranderen en ik zou gaarne uwe goede meening waardig blijven. Door mij het jaargeld weer aan te bieden, hebt gij aan een gevoel van sympathie gehoor gegeven, dat mij zeer vereert en treft, maar gij zult mij meer achten als ik het weiger. Ge zult overigens, ik ben er zeker van, in die weigering niet anders vinden dan wat er in ligt: een daad van waardigheid jegens mij zelf en van gepastheid jegens de gevallenen.”

De weigering was intusschen voor hem en zijn gezin een zwaar offer. Zijn kinderen werden grooter; de handelszaken, ook die der uitgevers, waren een tijdlang minder bloeiend geweest; hij moest Les Paillets verkoopen. Hij bracht er nog een jaar door, voltooide er *Julia de Trécoeur* en zeide het in 1872 vaarwel.

Nu begon een treurig leven. Ziek en nu en dan moedeloos, zwierf hij rond, nu eens verblijf houdend in Zwitserland, dan te Parijs, te Saint-Germain, te Versailles, en ofschoon de werken die nu verschenen, *Un mariage dans le monde*, *Les amours de Philippe*, *Le journal d'un femme*, *Le Sphinx*, *La veuve*, *Le roman parisien*, vooral het eerste en vijfde, volstrekt niet minder zijn dan zijn beste vroegere werken, hij had er minder genot van. Overwerkt, zenuwachtig, angstig,

langzamerhand schor en doof wordend (hij was een heel goed baritonzanger geweest), kwam ook over hem de gejaagde melancholie die zijn vader gekweld had, en de arme mevrouw Feuillet moet in de laatste jaren treurige dagen met hem hebben doorgebracht.

Zijn voorlaatste roman was *La morte*, zijn laatste tooneelwerk *Chamillac*. Van dit laatste had hij de repetities slechts met ergernis kunnen bijwonen; hij was zoo doof, dat zelfs zijne vrouw alleen door middel van briefjes met hem praatte. De tooneelspelers schenen hem marionnetten en hij verstond geen woord van wat zij zeiden. *La Morte*, dat hij in dien tijd voltooide, gaf hem, zoolang het werk duurde, afleiding, en door het succes ook in de eerste dagen daarna voldoening; hij zette terstond een nieuw werk op, *Honneur d'artiste*. Maar terwijl hij daaraan arbeidde, stierf zijn oudste zoon aan eene langzame en pijnlijke kwaal, hij zelf werd ziek, en slechts weinige dagen nadat hij de laatste bladzijden van *Honneur d'artiste* voltooid had, in December 1890, stierf hij. Kort vóór zijn overlijden had hij gezegd: „Al bleef ik leven, ik zou toch niet meer schrijven. Ik zou niet meer begrepen worden. Het realisme wil mijn ideaal niet meer.” Was hij gezond geweest intusschen, er is geen twijfel aan, of hij had nog iets nieuws ondernomen, want dergelijke uitingen van moedeloosheid waren hem zijn geheele leven, ook in de dagen van zijn grootste succes, eigen geweest, en Feuillet was een te fijn opmerker om niet te zien, dat in December 1890, onder de regeering van Paul Bourget en de herleving van de Stendhal, de groote dagen van het realisme, althans van het naturalisme reeds voorbij waren, en de psychologische roman, zij het dan ook eenigszins anders dan hij hem had opgevat, terrein herwon.

Wat Feuillet's werken betreft, men zou, om eene verdeeling te maken, zijn tooneelarbeid kunnen afscheiden van zijne

romans; men zou ook het verschil kunnen zoeken tusschen zijne eerste manier (*Le roman d'un jeune homme pauvre*, *Histoire de Sibylle*) en zijn tweede manier (*Monsieur de Camors*, *La Veuve*); men zou dan bij de eerste manier de *Proverbes* kunnen rekenen, bij de tweede manier de drama's *Montjoye*, *Julie*, en *Le Sphinx*. In dit laatste geval heeft de opmerking iets pikants, dat terwijl voor de meeste schrijvers hunne benoeming tot lid van de Académie het begin van bezadigheid en kalmte is, juist Feuilleet eerst na die benoeming brutaal werd, — althans wat in 1863 brutaal heette. „De heer Feuilleet heeft zijne duiven verlaten,” schrijft Emile Montégut destijds in de *Revue des deux mondes*. „Hij gaat nu met de tijgers en leeuwen der menschelijke ziel spelen.” Feuilleet wilde waarschijnlijk de eenigszins minachtende qualificatie van „le Musset des familles” afschudden, die door Edmond de Goncourt verzonnen, door Sainte-Beuve in zijne *Nouveaux lundis* verspreid en spoedig populair geworden was. Het beruchte antwoord van De Camors aan de mooie en zwakke mevrouw Lescande na het beslissend oogenblik („Vous me méprisez bien?” dit-elle. „Pardieu!” fit Camors) was de sprong over den Rubicon.

Maar inderdaad is het verschil tusschen de twee manieren en ook het verschil tusschen tooneelwerken en romans zoo groot niet. *Alix*, *la Crise*, *Rédemption* en de overige waren, vóórdat ze op het tooneel kwamen, voor de lezeressen van de *Revue des deux Mondes* bestemd; de latere, *Montjoye*, *l'Acrobate*, *Le Sphinx* en vooral het geestige salonstuk *Le divorce de Juliette* (bij het Nederlandsch tooneel eene uitmuntende creatie van mevrouw Frenkel-Bouwmeester) zouden hetzij als gelezen tooneelstukken, hetzij tot romans omgewerkt, geen slecht figuur gemaakt hebben; en wat de twee manieren aangaat, onder de latere romans vallen de *Histoire d'une Parisienne* en *Un mariage dans le monde* bijna geheel in het genre van de beminnelijke romaneske *Histoire de Sibylle*. Men zou dus

nog eer dan ze te groepeeren, ieder werk afzonderlijk kunnen bespreken, en ware het niet dat het deze beperkte studie onnoodig zou uitbreiden, het zou geen onaangename of ondankbare taak geweest zijn. Ze te herlezen toch is, — we erkennen het gulweg, — na al wat er tusschen door gegaan is, voor ons een genot geweest, en onder degenen wier oordeel, vaak overdreven gunstig voor producten van geheel anderen aard, niet van partijdigheid verdacht kan worden, vinden wij sympathie. Wij bedoelen niet Zola's critiek over *Montjoye*; zijn oordeel was, in den tijd toen *Thérèse Raquin* en *Les Héritiers Rabourdin* vielen, en hij in *Le bien public* en *Le Voltaire* artikelen over de concurreerende dramaturgen schreef, meer bitter dan onpartijdig. In die artikelen heet Dumas fils onhandig en ergerlijk, zonder talent of gezond verstand of geest, leugenachtig, onverstaanbaar en onwijs; Labiche vol versleten ficelles, terstond na het succes reeds half verouderd, zonder opmerkingsgave, waarheid of stijl; Sardou een charlatan, die zich voor een denker houdt; Meilhac en Halévy conventioneel en gebrekkig in de samenstelling; Augier dof, gezocht en kinderachtig braaf; Pailleron middelmatig, sentimenteel en banaal... het is niet verwonderlijk dat hier ook Octave Feuillet geen genade vindt. Betrekkelijk komt hij er nog redelijk af. Van eene reprise van *Montjoye* zegt Zola, nadat hij het stuk met Balzac's *Mercadet* vergeleken heeft:

„Mijnheer Feuillet is zeker een charmant schrijver, van een fijn en buigzaam talent, wiens successen zeer verdiend zijn. Alleen: hij schrijft voor een kring, die hem verbiedt krachtig te zijn, en zijn temperament maakt hem niet geneigd om de werkelijkheden der wereld te analyseeren... Men glimlacht nu om dien *Montjoye* en vindt dat men indertijd, toen er over zijn scepticisme en zijn ijzeren wil gekibbeld werd, hem te veel eer heeft aangedaan. Tegenwoordig schijnt hij niets meer dan een personage dat niet recht op zijn beenen staat, ergerlijk conventioneel, goed om met al de marionetten van

onze andere comedies in een hoek te gooien. Tracht men hem te beoordeelen uit moreel en philosophisch oogpunt, — hetgeen niet gemakkelijk is, want hij is vol inconsequenties en gaten, — dan bevindt men dat hij niets is dan een schurk, waard om achter de tralies gezet te worden, een schurk, die eerst steelt en dan vecht, en eindelijk als hij oud wordt, vroom gaat worden. Dat is op heel wat afstand van den kolos, dien men zich droomt, als men de hooge figuur van den man der eeuw denkt te zien.

Toch is *Montjoye* een comédie met talent geschreven; er zijn eenige mooie tooneelen in, eenige aardige bijzonderheden, en zij is, uit tooneeloogpunt, met veel handigheid geleid."

Onpartijdiger, ofschoon hij zelf beweert van niet, maar zeker niet minder helderziend beoordeelaar dan Zola, is Jules Lemaitre, en ofschoon hij, later gekomen, de romans van dertig jaar oud een weinig uit de hoogte behandelt, hij heeft er een aardige appreciatie voor over:

„Ik zal nooit veel kwaads kunnen zeggen van de romans van Feuillet. Ik heb er zoo van genoten, tusschen mijn vijftiende en achttiende, dat ik daarvoor van eeuwige dankbaarheid vervuld ben en ik ze nu nog niet geheel vrij kan beoordeelen. Sibylle moet toch wel lief geweest zijn, dat ik ze zoo allerliefst vond, en Marguerite Larroque wel aanbiddeijk, want ik aanbad haar. Niets scheen mij mooier, edeler, hartstochtelijker en eleganter dan die liefdesgeschiedenissen. Die stoute amazonen, die men in de bosschen tegenkwam, zoo grillig en raadselachtig; die jonge edellieden, zoo schoon, zoo weemoedig en zoo vlug tot alle heldendaden bereid; die oude dames en heeren op hun kasteelen, zoo waardig, beleefd en trotsch; die heele gedistingeerde wereld van hertogen, graven en markiezen, dat leven op de kasteelen en in de hooge Parijsche wereld; die gesprekken, waarin iedereen geestig was, en onder de verfijnde beleefde manieren, onder de conventie der mondaine gewoonten, de drama's van dwazen hartstocht,

die verterende, doodende liefde, die romantische sterfgevallen, die ontroostbare vrouwen, liefde, heldenmoed, aristocratie, Amadis, Corisandre en soms Dido, midden in den Faubourg Saint-Germain, dat alles vervulde mij met de naiefste en vurigste bewondering, wiegde mij in onbestemde droomerijen en gaf mij een innig verlangen om te schreien”.

Dit is minder spottend dan het lijkt, want de eindindruk van Lemaitre herhaalt ongeveer hetzelfde in ernstiger woorden. Intusschen geeft hij een aardige definitie van het romaneske en het onderscheid tusschen dit en de eigenlijke poëzie.

„Octave Feuillet heeft de gave, de kostbare gave van het romaneske behouden. Men begrijpt voldoende wat ik zeggen wil, en dat is heel prettig, want de definitie is niet heel gemakkelijk te geven. Mij dunkt het romaneske bestaat, bij den schrijver, in het vinden en schilderen van zoo schoone en volmaakte personen, van zoo krachtige passies, van zoo edele en heroïsche gevoelens, dat men er in de werkelijkheid bijna zoo geen vindt. Men zal mij doen opmerken, dat dan het romaneske samenvalt met de poëzie, en dat dan bij voorbeeld de geheele tooneelarbeit van Corneille romanesk is. Dat is misschien waar, maar nu komt juist het onderscheid: het romaneske is niet *de geheele* poëzie.

De poëzie toch is blijikbaar iets veel ruimers; zij heeft tot onderwerp de geheele werkelijke wereld, met inbegrip van het leelijke en onharmonische; zij doet het schoone minder bestaan in de voorwerpen, (de tafreelen van het physisch heelal, de levende wezens, de gevoelens en hartstochten) dan in een bijzondere visie van die voorwerpen en de uitdrukking daarvan.

Het romaneske, veel beperkter, ligt bijna geheel in het verzinnen van een beter menschdom; het kan de plastische uitdrukking missen. Noch Homerus, noch Racine zijn romanesk. De eigenlijk romaneske poëzie is van nature iets vaags, vluchtigs, onbestaanbaars. De personen die zij schept, gelijk-

ken veel op elkaar, zij hebben niet dien overvloed en verscheidenheid van karakteristieke trekken, welke een andere poëzie opzoekt, en die alleen door het waarnemen der werkelijkheid geleverd worden, kortom, het romaneske is vooral een moreele mijmerij.

Het romaneske dan ook, — nu niet meer bij den schrijver, maar bij den lezer en bij de menschen in 't algemeen beschouwd, — is eene geneigdheid om deze voorstellingen van een betere, schoonere wereld voor waar aan te nemen. Het is dus de gave om de dingen niet te zien, zooals zij zijn, droevig, bedriegelijk, onzedelijk en grof; maar altoos van het leven meer te wachten dan het geven kan. Een weldadige of noodlottige eigenschap, al naar de omstandigheden, maar meest weldadig, vooral wanneer zij zoo sterk is, dat geen ervaring, hoe bitter ook, haar ontmoedigt, — of wanneer zij getemperd wordt door zooveel gezond verstand of stoffelijke noodzakelijkheid, dat men haar alleen beperkt den teugel laat en haar alleen als voorbijgaand amusement geniet.

Al heb ik hier het onderscheid tusschen de poëzie en het romaneske niet heel goed weten te omschrijven, men zal toch opgemerkt hebben, dat het romaneske vooral de poëzie moet zijn van sentimenteele naturen, van degenen die het leven nog weinig kennen, die niet veel behoefte hebben aan waarheid, en voor wie de kunst niet bovenal in de uitdrukking bestaat; dus de poëzie van knapen, jonge meisjes en jonge vrouwen. Daarom zal ook het romaneske niet, om den vorm, een schoonheidsideaal afstooten, dat wat week elegant of wat conventioneel mocht zijn; het zal veel genoeg vinden in donkere ruiters, blonde amazonen, maneschijn en ruïnen. Om dezelfde reden zal hun ook de liefde de interessantste van alle aandoeningen schijnen, ja zelfs de eenige die wat belangstelling waard is, de deugd daarentegen zal hun alleen dan behagen, wanneer zij buitensporig overdreven en heldhaftig doet. Hartstochtelijke liefde, verheven zelfverloochening,

aristocratische zeden en omgevingen, dat zijn de noodzakelijkste elementen van den romanesken roman, en die zult ge ook juist vinden in de heerlijke geschiedenissen van den heer Octave Feuillet. Het zijn de droomen van een rein meisje, en ik ben gelukkig en trotsch erop, dat ik er een tijdlang zoo in genoten heb."

Dit slaat het meest op *Le Roman d'un jeune homme pauvre*, op de *Histoire de Sibylle* en onder de latere op het *Journal d'une femme* en *La Morte*. Ofschoon Lemaitre hier generaliseert, moeten toch onder die droomen zeker niet de geheele *Monsieur de Camors* en *Un mariage dans le monde* bedoeld worden. Hij geeft trouwens toe, dat al de heeren in die romans eigenlijk maar bijpersonen zijn en alleen waarde hebben in zooverre zij de vrouwentypen belang inboezemen. Feuillet's heldinnen, jonge meisjes, jonge vrouwen en oude douairières vormen het ware en belangrijke personeel van zijne romans. En (curieus nadat hij zoeven juist Racine en Homerus als poëzie tegenover het romaneske gesteld heeft) Lemaitre vervolgt:

„Meest zijn ze variatiën van hetzelfde type. Maar dat type is aangrijpend, verleidelijk, echt vrouwelijk en men kan zeggen, dat Octave Feuillet het bijna in afzonderlijk eigendom heeft. Als men er den oorsprong van zou willen zoeken, zou men moeten opklimmen tot de vrouwentypen van Racine, of, nog hooger, tot de Phaedra van Euripides. Octave Feuillet's vrouwen zijn weer iets aparts, zonderlinger; haar wonderlijkheid wordt minder uitgelegd. Bij de geheimzinnige Amélie uit *René* zou men misschien de meeste gelijkenis vinden.

Deze verliefde maagden en jonge vrouwen gelijken niet op die van George Sand, of van De Balzac; de eenen zijn meer van sanguinisch temperament, de andere meer „cerebraal". Feuillet's heldinnen zijn zenuwachtig, zonderling, grillig; ze kennen of beredeneeren zich zelf niet, maar ijlen met ongeregelde wilde vaart hun passie ten einde. Zij verschrik-

ken en lokken aan, en daar ze haar dolende ziel, door blinde onweerstaanbare machten gedreven, in haar bekoorlijk patricisch lichaam bergen, zijn ze tegelijk innemend en gevaarlijk. Ze hebben alle dit gemeen, dat ze met plotselinge schokken voortgaan, telkens onder de impulsie van een gevoel of een verlangen, dat sterker is dan zij zelve; haar gedrag heeft daardoor iets onsamenhangends, zóo dat soms het verband tusschen haar achtereenvolgende daden ons ontgaat. Haar gezegden zijn kort, stout, rechtstreeks, als onwillekeurig. Zij zijn eigenlijk niet teeder, zelfs niet sentimenteel.

Daarentegen zijn zij zeer zinnelijk, dikwijls zonder het te weten. Ze zijn zeer gevoelig voor de veranderingen van de temperatuur; in een onweersnacht zijn ze tot veel meer toegeeflijkheid jegens haar instincten geneigd." — (Zoo ook zegt Jules Claretie in *La libre Parole*: „Leur chute n'est souvent qu'une affaire de baromètre.") — „Als ze den man ontmoet hebben, dien ze voorbestemd zijn om te beminnen, gaan ze gewoonlijk drie phasen door. Eerst gevoelen ze voor hem een soort antipathie of fysieke vrees, als hadden ze er een vaag voorvoel van, dat ze hem geheel zullen toebehooren en door hem in ziel en lichaam zullen lijden. Dan ontwaakt in haar het verlangen en dan richten zij op hem, als een doodelijk wapen, hare coquetterie, aanvallend, onbeschaamd, wanhopig, duivelsch. Dan komt eindelijk de periode van volkomene razende overgave, of van wanhoop en zelfmoord."

Lemaître overdrijft hier; in zijn wensch om modern te zijn geeft hij harde namen aan hetgeen bij de lectuur zoo hard niet is; en — Feuille's oude markiezinnen zouden het wel-sprekend zeggen — van veel wereldsche toestanden ligt het kwaad in de wijze waarop er van gesproken wordt. Lemaître geeft dit eenigszins toe, als hij later zegt:

„Het zijn névrosées — hystériques zou een ongelikte beer het noemen. — Alleen stalt Feuille dien toestand niet als

een pathologisch geval uit, zooals romanciers van een andere school wel gedaan hebben. („Hij bestudeert haar hart niet met het ontleedmes,” zegt Henry Houssaye; „maar met den sthetoscoop.”), „Het zijn bekoorlijke, onberispelijk elegante nevropathen. Daarom ook gelijken ze zooveel op elkaar. En daarom ook, omdat ze maar een schijntje van ziel hebben in hun lichamen van jonge waanzinnigen, omdat ze eigenlijk alleen geregeerd worden door de spanning en ontspanning van haar zenuwen, kan men zoo moeielijk zeggen, dat ze slecht of goed zijn.”

Hij wijst dan op het type, dat in Mad. de Lescande en Julia de Trécoeur, in Mad. de Campvallon en Mad. de Maurescamp bijna hetzelfde is (Sibylle noemt hij hier niet, en terecht) en alleen door de verschillende omgeving tot val of zelfmoord, tot misdaad of overwinning geleid wordt.

„Het zijn geheimzinnige wezens vol onbekendheden, waarvan alles te verwachten is, en waar men nooit precies van kan narekenen wat ze doen zullen.”

Grappig is het, en Jules Lemaitre schijnt er niet aan gedacht te hebben, dat wat hij hier alles van Octave Feuillet's vrouwen zegt, ongeveer overeenkomt met de definitie, die niet sinds jaren, maar sinds vijftigtallen van jaren, van de vrouw in 't algemeen gegeven wordt, zoodat de eenvoudigste conclusie is, dat Octave Feuillet, de „romaneske”, de over-drevene, enz. niet zooveel minder vrouwenkenner zou zijn, dan Shakespeare, Racine, Schopenhauer, Paul Bourget of Lombroso — om maar eenigen te noemen die, met de meeste grofheid of de meeste kieschheid, in den meest dichterlijken of den meest prozaïschen vorm, getoond hebben de vrouw te hebben bestudeerd en begrepen.

Heeft Pierre Loti, toen hij Octave Feuillet zou bespreken, hem gelezen? Men zou er aan gaan twijfelen, als men ziet, hoe zijn beschouwing over Feuillet's vrouwentypen niet veel

meer dan een paraphrase is van die van Lemaitre, en hoe hij, om iets te citeeren te hebben, precies de passage neemt (Julia de Trécoeur zich met haar paard van de krijtrots in zee stortend) die Lemaitre als heel mooi heeft aangewezen. Alleen zijn de woorden een beetje vleiender, omdat hij toch een „éloge” hield, en Madame Feuillet zeker onder den koepel van het Instituut tot zijne toehoorderessen behoorde.

Een eigenschap, die in Feuillet's latere romans voorkomt, en door Pierre Loti — waarschijnlijk ook van wege het auditorium, — bijna met stilzwijgen is voorbijgegaan, maar hem integendeel bij het buitenlandsch publiek veel kwaad heeft gedaan, is zijn toenemende „rechtzinnigheid”.

Feuillet heeft natuurlijk opgemerkt, reeds op het eind van het Keizerrijk, maar nog meer in de aristocratische wereld na de vestiging der Republiek en na de Commune, dat de vroomheid steeds meer tot den goeden toon begon te behooren. Zijn heldinnen worden daarom steeds kerkscher, zonder daarom au fond een greintje deugdamer te worden („pat-chouli et encens”, zegt Monselet). „Atheïsme” beschouwen zij ongeveer zooals Torquemada dat zou gedaan hebben, als minstens den brandstapel te verdienen; het onderscheid van zulk een atheïst tot iemand die niet ter biecht gaat, en van iemand die niet ter biecht gaat tot een die zich aan den duivel verkocht heeft, is naar haar schatting al heel gering; Feuillet heeft daarover niet veel helderder meeningen dan zijn oudste snuivende douairières; rechtschapenheid zonder geformuleerde moraal, moraal zonder een geloofsbelijdenis, geloof zonder den pastoor, dit alles schijnen hem onmogelijkheden. Men is „bien pensant” (Lemaitre zegt: „ce qui le plus souvent n'est qu'une façon de ne pas penser”) of men is een verworping zonder eenigen moreelen steun in moeilijke oogenblikken, zonder vastheid van karakter of betrouwbaarheid; men moet zijn atheïsme afzweren als een misdaad. Dat gaat van *Monsieur de Camors* met iederen roman, *Un mariage*

dans le monde, Un roman parisien, La Veuve en La Morte, en zelfs in de drama's als *Montjoye*, steeds verder; eindelijk in *La Morte* vormt dit verschil het groote conflict van den roman; het is de langzame vervreemding tusschen een „ongeloovig” man en zijn liefhebbende vrouw, die fijn katholiek is en zich zelve beloofd heeft hem „tot God” terug te voeren.

Dit element, omdat het zoo ver van onze omgeving staat, bederft ons een weinig het genot van Feuille's latere romans; merkwaardig daarentegen is het, zooals hij, in zijn werk eene periode van veertig jaren omvattend, noch minder kiesch, noch minder subtiel, noch minder frisch in schildering heeft weten te worden. Misschien is dit voor een deel hieraan toe te schrijven, dat de beschrijving bij hem geen afzonderlijk tusschengevoegd stuk litteratuur is, maar alleen dient als omlijsting van personen en handeling. Men vindt er daarom minder „manier” in, dan in veel krachtiger romans van George Sand uit denzelfden tijd, die terstond aan de schilders uit haar periode doen denken.

Het tooneel van Octave Feuillet behoeft voor een groot deel geen afzonderlijke vermelding. Noemt men zijne latere romans (zeer onbillijk) „vitriol et opoponax” dan zou men kunnen zeggen dat in de latere tooneelwerken de gifbeker meer en de salonodeur minder is. Toch, al bespreekt men zijne drama's niet afzonderlijk, dit wil niet zeggen dat ze geen verdienste bezitten.

Als men ze afzonderlijk nagaat, kan men zeggen dat *La crise, Le cheveu blanc, L'acrobate, Rédemption* en een half dozijn anderen; bovengenoemd, even goed geestige hoofdstukken uit een roman zijn; van *Le roman d'un jeune homme pauvre* is de tooneelbewerking natuurlijk van minderen rang dan de roman, waaruit het werk gesproten is, toch heeft het in Frankrijk in het Gymnase herhaaldelijk reprises gehad en wordt in het buitenland bijna overal van tijd tot tijd gespeeld. *Montjoye, Dalila,*

Julie, *Le Sphinx* en *Le divorce de Juliette* hebben elk hun eigen waarde. Bij hun verschijning maakten ze steeds grooten indruk. Het type van de prinses in *Dalila*, die langzaam, met een wreedaardig genoegen, het jonge talent uitput en verstikt, zich vermeiend in zijn stuiptrekkingen, heeft jarenlang eene geheele litteratuur beheerscht, zooals een schrijver van onze dagen het uitdrukt (Willy, *Soirées perdues*): „La princesse a eu plus de filles que la mère Gigogne”. Nog twintig jaar later, in Maart 1870, werd eene reprise van *Dalila* in de Comédie Française met de dames Favart en Croizette en de heeren Febvre, Lafontaine en Bressant in de hoofdrollen, zeer goed ontvangen en alleen wegens den oorlog afgebroken. Over *Montjoye* werd indertijd even heftig gepolemiseerd als over Sardou's *Daniel Rochat* of het „Tue-la” van Alexandre Dumas fils; op den dood van Mlle Croizette in *Le Sphinx* werden door alle spotbladen caricaturen gemaakt, haar spel daarin was het begin van haar succes in de Comédie Française. Wat de kleinere stukken betreft, zij tellen altijd mee onder de nummers waar het Fransche tooneel eer in stelt; op rondreizen spelen de acteurs der Comédie Française gaarne *Le pour et le contre*, *Péril en la demeure*, *Le village*; Febvre speelde dezen winter in Amsterdam *Un cas de conscience* van Feuillet.

Wij hebben nog niet geciteerd; toch is de verzoeking niet te weerstaan uit een der *proverbes*, b.v. *Le fruit défendu*, een paar halve scènes af te schrijven. Graaf Rosalba, een reizend Don Juan, op amoureuze avonturen uit, vindt het ergerlijk, dat, zoodra hij van liefde spreekt, de vrouwen aan trouwen denken. „Alle vrouwen zijn er verzot op, haren minnaar in den jas van haar man te begraven. 't Is als onaangename geleerden, die een mooie bloem in den zonnenschijn afsnijden om er iets leelijks dors en ouds in een kruidenkast van te maken; zoo zijn de vrouwen ook”. Hij zou daarom terstond willen waarschuwen dat hij, hoe galant ook, geen trouwplannen

heeft; hij bedenkt er iets op, en zal zich als ridder van de Maltezer orde voorstellen, de orde van Malta legt het celibaat op. „'t Zal zoo goed zijn, alsof ik een briefje op mijn hoed droeg: ik trouw niet. Het zal zelfs veel minder belachelijk zijn.

Hij komt, met zijn knecht, aan het kasteel van de schoone gravin Corisanda. De gravin, een jonge weduwe, verveelt zich; maar nog meer vervelen haar de aanzoeken. Als er dus twee ruiters aankomen, gelast zij haren notaris, die op hare hand hoopt, zich voor haar man te laten doorgaan; dan weet de vreemdeling terstond dat hij op geen huwelijksplannen behoeft uit te gaan. Rosalba met zijn knecht wordt toegelaten, en de gravin noodigt hem terstond te dejeuneeren; de knecht Mazetto zal met het dienstmeisje Bettina tafeldienen.

CORISANDA.

Ridder, ik presenteer u generaal Castelforte, mijn man; u ziet, hij is nog niet geheel hersteld van zijn laatsten veldtocht in Bulgarije.

ANSELMO (*groetend*).

In Bulgarije.

ROSALBA (*groetend*).

Generaal! (*ter zijde*) Wat een rampzalig wezen! Maar, — als ze toch getrouwd is, is de Maltezer orde overbodig, of zelfs hinderlijk. Bah! ze heeft het al vergeten.

CORISANDA.

Zeg eens, ridder, wat is dat ook weer precies, uw Maltezer orde? Ik zal u maar bekennen, dat ik daar niet alles van weet.

ROSALBA.

Wel, gravin, dat is een orde van ridders, — zooals alle andere orden.

MAZETTO.

Behalve, mevrouw, dat hij tot het celibaat verplicht, en alle deugden die daarmee in verband staan, etcetera.

ROSALBA (*ter zijde*).

Die lomperd! nu ze toch getrouwd is!

CORISANDA.

Ah, zoo? (*ter zijde*) had ik dat geweten, dan had ik mij niet met dien onwijzen notaris opgescheept. Maar 't is nu te laat om er op terug te komen.

ROSALBA (*met woedenden blik op Mazetto, die Bettina aanhaalt*).

Mijn knecht, mevrouw, is door dezelfde geloften gebonden.

MAZETTO (*met een oogje op Bettina*).

Ja, voor mijn zonden.

BETTINA (*ter zijde*).

Die jongen ziet er toch wel grappig uit.

CORISANDA.

Is het uit roeping, ridder, dat u dat gemengd beroep gekozen hebt?

ROSALBA.

Oprecht gesproken: neen mevrouw; mijn vader heeft het mij al in mijn jeugd doen kiezen, omdat ik de jongste zoon van ons huis was.

MAZETTO.

En ik ook bij ons.

ROSALBA (*zacht tot de gravin*).

Pardon, gravin; mijn knecht is een soort van spion, die mij is meegegeven; u zoudt mij plezier doen, hem naar de keuken te zenden.

CORISANDA.

Bettina, laat dien knaap met je meegaan en geef hem ontbijt, wanneer hij ten minste ook geen gelofte van vasten heeft gedaan.

MAZETTO.

O zéker niet, mevrouw.

ROSALBA.

Duizendmaal dank, gravin! Als die kinkel me in gevaar van verzoeking ziet, wordt hij onuitstaanbaar."

Rosalba begint zich dan vroolijk te maken over den zwijgenden en gehoorzamen generaal, en ijverig zijn hof te maken aan de gravin, die het vrijmoedig toelaat. De ridder wenscht in het park te wandelen.

„Naar welke landen, met grillige droomen bevolkt, moeten die lanen leiden, die daar in de schaduw der boschjes verdwalen? Het is meer dan schoonheid, het is mysterie.

CORISANDA.

Ieder mysterie, ridder, is een belofte; daarom heeft men de maskers uitgevonden. Maar de wijzen weten wat er achter steekt.

ROSALBA.

Ik ben geen wijze, mevrouw. Toen ik klein was, werd ik verliefd op het horloge van mijn grootvader; ik maakte het stuk om te weten wat er binnen in zat. Later werd ik verzet op eene dame, omdat ik ze altoos gesluierd zag passeeren; toen we zoover waren dat de sluier afgang, bleek de goede ziel maar één oog te hebben. Nu, ten spijt van al mijn ervaring en al moest het mijn leven kosten, ben ik bekoord door uw park en ik zou er gaarne in wandelen.

CORISANDA (*glimlachend*).

Maar gij zult er in verdwalen, waarde gast, als ik u niet tot gids dien, en als ik meega bederf ik er het eenzame van.

ROSALBA (*glimlachend*).

Bederven de engelen het paradijs? — graaf, op uw gezondheid!...."

Zij gaan wandelen, en als Anselmo, jaloersch geworden, hen naloopt, springen zij in een boot en roeien op den vijver, hem uitlachend. Het gesprek wordt teederder en ernstiger; eindelijk komt Anselmo, ook in een boot, nader, en om zich niet te verraden moet Corisanda zich gedwee door hem laten bevelen en beknorren. Zij snikt van spijt en ergernis. Rosalba daagt Anselmo uit en beledigt hem, maar de notaris denkt er niet aan, te duelleeren. Corisanda is in haar kamer gaan uitweenen, zij laat zich het Conversationslexicon geven op de letter M. en leest na wat er over de Maltezer ridders in staat.

CORISANDA (*peinzend*).

Er zijn toch zonderlinge toevalligheden in de wereld, niet waar? Zou het nu niet mogelijk zijn, dat deze jonge man, door een eeuwige gelofte gebonden, juist de eenige bleek te zijn...?

't Is maar een onderstelling, Bettina, die volstrekt mijnheer de Rosalba niet betreft; hij is zeker nu al vertrokken. (*na een poos*). Velen hebben mij nu al 't hof gemaakt, maar nooit zoo... ik heb er verstand van, hij heeft mij lief. Er zijn boeken, en dat zijn de beste, Bettina, die u bekoren door het verhaal van uw eigen gedachten, uw geheimste gedachten. Als een van die boeken sprak hij, waarom is het mijn levensboek niet?..."

In het volgend tooneel is Rosalba bezig haar te schrijven, dat hij haar bedrogen heeft en geen Maltezer ridder is; hij heeft haar lief en biedt aan naar Rome te gaan om toestemming te krijgen voor hare echtscheiding van den generaal. Als zijn briefje af is, ontvangt hij er een van Corisanda, waarin zij hem zegt dat zij vrij is, maar hem, door zijn gelofte gebonden, nooit wil weerzien. Een liefdesscène volgt; zij vallen elkaar in de armen; de aantrekkelijkheid der verboden vrucht heeft beiden bekeerd. Zij zullen samen schrijven, ieder aan zijne moeder.

CORISANDA.

Daar, ga daar zitten, en schrijf aan uwe moeder; ik ga hier zitten schrijven.

ROSALBA (*gaat aan de tafel zitten*).

Dat is ver van u.

CORISANDA (*aan een klein tafeltje*).

Haast je dan maar!

ROSALBA (*schrijvend*).

„Lieve moeder...”

CORISANDA (*schrijvend*).

„Beste mamaatje”....

ROSALBA (*peinzend ter zijde*).

Ja, ja, ik heb haar lief, zeer zeker, zeer waarschijnlijk. Ik heb haar zelfs heel innige dingen gezegd. Ik ben losgekomen.

CORISANDA (*ter zijde*).

We gaan dus trouwen. Hij was geen Maltezer ridder. Het heeft me wel zenuwachtig gemaakt.

ROSALBA (*kijkt naar haar ter zijde*).

Ze is werkelijk heel mooi. Ze is geestig, met een beetje diepte.

CORISANDA.

Hij is knap. Een beetje groote voet, maar knap is hij.

ROSALBA.

„Lieve moeder...” (*ter zijde*) Wie duivel kan dan die zoogenoemde generaal geweest zijn? Haar arm is een beetje mager, zooals van eene actrice die ik gekend heb.

CORISANDA.

„Beste mamaatje...” (*luid*) je schrijft niet, ridder?

ROSALBA.

Pardon. Maar, u weet wel, als men het kort wil maken, gaat men zoeken, en dat duurt veel langer (*ter zijde*). Dat schaduwkje boven haar lip zou voor een onverschillige iets hebben van een mislukten knevel. Haar arm lijkt stellig op dien van mijn actrice.

CORISANDA (*ter zijde*).

Toch eigenlijk een rare echtgenoot, die zwerver met zijn melancholieke herinneringen. Eigenlijk is het vrij belachelijk wat hij mij verteld heeft. Er zijn sommige dingen, als een man je die vertelt, kan men hem alleen om den hals vliegen of zeggen: wat een malle jongen ben je.

ROSALBA (*ter zijde*).

Ze heeft veel gelezen, die weduwe; want een weduwe is het. Ze heeft oude comedies gelezen, dat is duidelijk. Ik ken mijzelf, ik zal aan dien arm een hekel krijgen. Dat zal mijn leven rampzalig maken.

CORISANDA (*ter zijde*).

Ik dacht eerst dat hij origineel was. Maar hij heeft de Musset gelezen, dat is alles (*luïd*). Ridder, u schrijft niet?

ROSALBA.

Me dunkt, gravin, dat we 't zelfde spelletje spelen. Ook uw blaadje papier is nog wit.

CORISANDA.

Weet u wel, mijnheer de Rosalba, dat ik uw weifeling wel eens ongunstig kon opnemen?

ROSALBA.

Daardoor zoudt u mij een onaangename verklaring van de uwe geven, mevrouw!

CORISANDA (*plotseling, na een poos stilte*).

U hebt enorme voeten, ridder!

ROSALBA (*opstaande*).

Dat is iets, gravin, wat men van uw armen niet zeggen kan.

CORISANDA.

Uw hoed, mijnheer, ligt op dien tabouret.

ROSALBA (*saluerend*).

Als de droom, mevrouw, half zoo aangenaam geweest is voor u, als voor mij, zult u mij ook het ontwaken vergeven, zooals ik het u vergeef. (*Hij vertrekt*)

Dit citaat geeft natuurlijk geen denkbeeld van de groote krachtige scènes in *Montjoye* en de andere drama's, maar juist omdat Feuillet tracht sober, correct en vooral niet smakeloos te zijn, vindt men er geene eigenlijke tirades, geen stukken litteratuur, geschikt om aan te halen, in; de belangstelling wordt levendig gehouden door allerlei trekken, de eene geestig, de andere aandoenlijk, weer andere treffend; het drama wordt langzaam en soliede opgebouwd, het litteratuursucces is daarbij maar op den tweeden rang naast het dramatische.

Toch, met dit alles, blijft Feuillet's eigenlijke roem voor ons zijn roman, en in dien roman de figuur van zijne liefste heldin, het wel zenuwachtige en vaak onbewust sensueele, maar intelligente en gevoelige jonge meisje of de jonge vrouw, die goed zou willen, maar niet altijd weet wat goed is, en niet altoos kan wat zij wil. Heel veel zedelijke kracht heeft de heldin niet altoos, maar het is niet hare schuld; als zij verkeerd doet of verkeerd meent te doen, heeft zij er innig berouw van en boet desnoods met het leven. Eerst verwend en dan weer onredelijk geplaagd, het slachtoffer van allerlei toestanden waarvoor zij niet verantwoordelijk is, moreel en fysiek gevangen als een mooie kapel in een dichte webbe van zijden draden, waarin al haar spartelen alleen haar zelf verscheurt, wekt zij gewoonlijk meer medelijden dan bewondering. Maar interessant en sympathiek is zij altoos, echt vrouwelijk, de gemoedsbezwaren van een redeneerend burgermeisje mengend met de zedelijke hulpeloosheid van Frou-Frou, ondanks haar hertoginnenkroon veel meer aan de vrouwen uit onze omgeving verwant, dan Célimène of madame Bovary, niet altoos bestemd om een zeer goede moeder te worden, maar eene echte vrouw, onberekenbaar in hare eischen zoowel als in hare opofferingen, voor den strengen moralist een voorwerp van verrassing, ergernis en bekoering.

THEODOR BILLROTH.

THEODOR BILLROTH.

„Freuen wollen wir uns, dass immer Besseres geschaffen wird, dass wir der Wahrheit immer näher kommen“.

Billroth (Einleitung zur *Coccobacteria septica*).

Een zegevierend veldheer op het gebied van wetenschap en humaniteit, die wel menige wonde sloeg, maar steeds om zwaarder leed te heelen, een man, wiens geest tot de machtigste kon gerekend worden, is in Christian Theodor Billroth, den wereldberoemden geleerde en operateur, ten grave gedaald. Hij behoorde tot de menschen van welke Shakespeare zegt, dat de natuur ze in een kwistige luim heeft doen geboren worden. Uit de volheid van zijn weten, zijn voelen en kunnen heeft hij met kwistige hand zijne gaven aan de menschheid geschonken, en in den mensch en alle menschelijke dingen de grootste belangstelling betoond; zoo heeft hij nieuw leven gewekt, en dat is toch eigenlijk de wijze waarop de geest onsterfelijk is.

Hij was beide, koning en republikein: koning bij Gods genade op het gebied zijner wetenschap, dat hij zooals geen tweede beheerschte en daardoor oneindig verrijkt heeft; boven-

dien steeds de eenvoudige, welwillende mensch, die, ook buiten zijne werkzaamheid in het hospitaal, geene grootere vreugde kende dan zijne medemenschen te helpen.

Geheel de wereld heeft wegens het verlies van dezen man getreurd: zijn tweede vaderstad heeft hem met de grootste eerbewijzen ten grave gedragen; praal kan bij iedere begrafenis ten toon worden gespreid, maar echte droefheid is voor geen geld te koop. Heete tranen werden er gestort; niet alleen door bloedverwanten en vrienden, ook de leerlingen in meer beperkten zin en geheel de studentenwereld beweenden den overleden meester; duizenden en duizenden uit het volk, voor wie hij een trooster en redder was geweest, stroomden van heinde en ver samen om hem de laatste eer te bewijzen.

De kransen, waarmee de grafstede veel meer dan bedekt was, zijn reeds lang verwelkt, maar in de harten van hen, die ze aandroegen om den grooten doode te eeren, zal de herinnering aan dezen uitstekenden man onuitwischaar voortleven!

De marmeren steen, welke de plaats aanwijst, waar zijn stoffelijk overschot rust, moge verweeren, het opschrift verbleeken, zijn naam zal voortleven zoolang de menschheid de herinnering aan hare grootste weldoeners en aan de meest onverschrokken pioniers der wetenschap in eere houdt.

Christian Theodor Billroth werd den 26sten April 1829 te Bergen op het eiland Rügen als zoon van een uit Zweden afstammend predikant geboren. Zijne medische studiën volbracht hij in Greifswald, Göttingen en Berlijn. Aan de laatste universiteit werd hij in 1852 tot doctor gepromoveerd en kort daarna had hij het geluk aldaar assistent van den beroemden chirurg B. von Langenbeck te worden. De groote mate van kennis en de buitengewone kunstvaardigheid van zijnen leermeester wekten Billroth's geestdrift voor de chirurgie en weldra werd ook hij bekend door zijne groote handigheid

als operateur zoowel als door zijn vlijt en aanleg voor wetenschappelijken arbeid. Bovenal waren het microscopische studien, waartoe hij door het onderzoek der talrijke, door Langenbeck weggenomen gezwellen gebracht werd. Deze onderzoekingen waren zoo voortreffelijk en nauwkeurig dat hem, den assistent der chirurgicale kliniek, in 1858 eene benoeming tot professor der pathologische anatomie te Greifswald ten deel viel. Maar hoe lief hem de pathologische anatomie ook was, toch kon hij niet besluiten zijn loopbaan als chirurg prijs te geven. Als bewijs hoezeer von Langenbeck zijn leerling waardeerde moge het feit dienen, dat hij hem zeven jaar lang als assistent bij zich behield.

In het jaar 1858 trad Billroth in het huwelijk met Christel Michaelis, dochter van den hofmedicus Michaelis.

In het laatst van 1859 verkreeg hij eene benoeming tot gewoon hoogleeraar in de chirurgie te Zürich, welke betrekking hij in April 1860 aanvaardde.

Hier, op een veld van zelfstandige werkzaamheid aangeland, heeft hij zich in den kortst mogelijken tijd wereldberoemdheid verworven.

In 1862 bedankte Billroth voor eene benoeming naar Rostock, in 1864 voor eene naar Heidelberg, tot hij in het jaar 1867, na 7½ jarigen onvermoeiden arbeid in Zürich, aan de roepstem van het collegium der Weener professoren gehoor gaf en den aldaar door den dood van prof. Schuh opengevallen chirurgicalen kathedor bezette. Over alle vooroordeelen en antipathiën, welke in dien tijd (één jaar na Königgrätz) in Weenen heerschten, had Billroth's beroemdheid de zege behaald.

Al spoedig bleek het welk een aanwinst voor de Weener universiteit de jonge hoogleeraar uit Zürich was.

Treffend zegt Czerny: „Een schooner wraakneming voor Sadowa konden de Oostenrijkers niet uitoefenen dan door zich het beste toe te eigenen wat in Pruisen te vinden was.”

Weldra gevoelde Billroth zich in Weenen zoo thuis, dat

hij niet meer besluiten kon die stad te verlaten. Hij bedankte daarom voor eene benoeming naar Berlijn als opvolger van Jüngkens; eveneens in 1872 voor die aan de nieuwgestichte Straatsburgsche universiteit. Hij volhardde bij zijn besluit toen in 1882 Langenbeck zijn ontslag nam en Billroth als den uitstekendste zijner leerlingen aanbeval. Ofschoon Billroth door de Berlijnsche universiteit met algemeene stemmen werd voorgedragen, ofschoon er niemand naast hem werd genoemd, ofschoon de voorwaarden, welke hem gesteld werden, zoo gunstig mogelijk waren, toch kon Billroth er niet toe besluiten zijn nieuw vaderland te verlaten. Een trouwe vriendenkring, die zich te Weenen rondom hem gevormd had en die met dwepende liefde aan hem hing, zijne groote voorliefde voor muziek, welke hij daar kon bevredigen, (hij verkeerde met Hanslick en Brahms op intiem voet en was zelf bijzonder muzikaal), maar bovenal de geestdriftige vereering, die hij bij zijne leerlingen vond, hebben hem bewogen in Weenen te blijven. De grootsche ovaties, welke hem bij die gelegenheid werden gebracht, mogen hem voor het pijnlijke van de beslissing hebben schadeloos gesteld!

Verbazingwekkend was Billroth's werkkraft: als hij den geheelen voormiddag van 7—1 uur op de kliniek had doorgebracht, werkte hij na het middagmaal terstond weer tot in het late avonduur en dit den eenen dag na den anderen. Kappeler schrijft betreffende Billroth's dagverdeeling in Zürich: „Om drie uur zat hij alweer achter den microscoop, in zijn werkkamer van het hospitaal, waar hij de namiddaguren doorbracht, nu en dan kleinere operaties verrichtend of zieken bezoekende. Te 6 uur ontmoetten wij hem gewoonlijk op Vischer's collegie over Faust, en als we laat op den avond naar huis gingen, brandde er nog licht op zijn studeerkamer. Hij had dan, zooals hij ons soms meedeelde, weer een vel van zijne *Vorlesungen über die allgemeine chirurgische Pathologie und Therapie* geschreven.”

In Weenen werkte hij nog harder en het is onbegrijpelijk wat hij — trouwens ten koste van zijn nachtrust — tot stand bracht. Hij heeft maanden achtereen dagelijks 18 uren gewerkt, en toch was hij den volgenden dag weer frisch en krachtig. Verschillende achtereenvolgende operaties schenen hem nauwelijks te vermoeien, en alleen op die wijze was het hem mogelijk het reusachtig materiaal te vermeesteren, dat zich — door de wereldberoemdheid van den geleerde aangetrokken — in zijne kliniek ophoopte. Zoo konden in het feestgeschrift, dat hem ter eere van zijn 25-jarig jubilé als professor werd aangeboden, bijna duizend laparotomiën worden vermeld, welke alle in dezen tijd aan zijne kliniek — grootendeels door zijne meesterhand — waren verricht geworden.

Hoe hij zelf over arbeid en arbeidsduur oordeelde, wordt duidelijk door het feit, dat hij weinige jaren geleden, in dagen van niet meer ongestoorde gezondheid, in eene redevoering door hem in het Heerenhuis uitgesproken, betoogde, dat een slechts 8-urige werkdag voor hem een ramp zou zijn.

Gedurende lange jaren scheen zijne gezondheid onverwoestbaar: de geweldige schokken, welke de gemoedsrust van den chirurg bijna dagelijks op zoo gevoelige wijze verstoren, schenen hem even weinig te deren, als de vele lichamelijke gevaren (vergiftiging door onreine stoffen, chronische vergiftiging door kwikzilver, door carbol, inademing van chloroformdampen, enz.), waaraan hij door zijn beroep was blootgesteld.

Ongeveer in 1885 openbaarden zich bij Billroth verschijnselen van onregelmatigen hartslag, en in 87 bedreigde eene ernstige longontsteking het leven van den grooten man; zelden heeft een ziektegeval in alle kringen der bevolking van Weenen een zoo algemeene deelneming in het leven geroepen. Gelukkig kwam hij de ziekte te boven en herstelde hij verder aan de heerlijke oevers van den Wolfgangsee, waar hij een fraaie, naar eigen plan gebouwde villa bezat. Ja,

door zijn wilskracht bracht hij het zoo ver, dat hij in de volgende jaren weer groote bergtochten kon ondernemen. Eerst in de allerlaatste jaren deden zich op nieuw stoornissen van het hart voor (myocarditis chronica). Met onuitputtelijk geduld en de grootste zelfbeheersching droeg hij zijn lijden, en altijd vervulde hij daarbij met de stiptste nauwgezetheid zijne plichten als hoogleeraar. Nadat hij tot in het midden van December 1893, zooals immer op meesterlijke wijze, zijne chirurgische collegies had gegeven, hield hij nog in het Doctorengezelschap eene hoogst belangrijke voordracht over aneurisme.

Toen ik met kerstmis naar Weenen ging, om daar de vacantie door te brengen, gold mijn eerste bezoek mijn geliefden leermeester, dien ik wel wat vermoeid vond, hoewel zijn geest opgewekt was als immer. Met de grootste belangstelling vroeg hij mij naar de kleinste bijzonderheden mijnen nieuwen werkkring betreffende, en bij herhaling gaf hij zijne vreugde te kennen, toen ik hem vertelde welk een vriendelijke ontvangst ik hier in Utrecht bij collega's en studenten had gevonden. Weinige dagen later begaf hij zich ter verpoozing naar Abbazia, het wintergezondheidsverblijf van Oostenrijk, dat als zoodanig door hem in het leven is geroepen; hier wilde hij de beide ruwste wintermaanden doorbrengen. In den beginne werkte hij ook daar nog aan een geschrift over muziek, getiteld: „Wie is muzikaal?”

Maar na korten tijd werd zijn toestand erger, hij was zich volkomen bewust van het gevaar, waarin hij verkeerde en zag duidelijk in, dat hij nog maar kort te leven had; een reeks van uitingen in brieven aan zijne vrienden leggen daarvan getuigenis af.

Op den morgen van den 6den Februari stierf hij in de armen zijner geliefde vrouw.

Drie dagen later werd zijn stoffelijk omhulsel in een graf, door de stad Weenen hem ter eere aangewezen, ter ruste gelegd.

Billroth laat zijne weduwe met drie dochters na; steeds

vond hij in zijn huiselijk geluk nieuwe kracht, bij zooveel opwindenden arbeid.

Hij stierf, hoewel na langdurig lichaamslijden, in het volle bezit zijner buitengewone geestelijke vermogens, en daarmede werd een wensch vervuld, dien hij altoos gekoesterd had.

„Wenn mir die Liebe meiner Schüler und das Wolwollen meiner Freunde bis an mein Ende treu bleibt, dann darf man wohl sagen: ich war ein glücklicher Mann!“ had hij eens geschreven, en een andermaal: „Das Leben des Einzelnen, wie das der Völker, ist ein fortwährender Wachstums- und Zerstörungs-Process. Der Gestorbene wird im günstigen Falle zum Dünger für den Neugeborenen; ist diess in geistiger Beziehung der Fall, so mag man den Todten glücklich preisen!“

Zoowel het een als het ander is voor Billroth werkelijkheid geworden; beide zijne wenschen zijn vervuld: hij was gelukkig te prijzen in zijn leven, hij blijft het na zijn dood!

Billroth had wegens zijne groote verdiensten een reeks van hooge orden gekregen, 16 in getal; hij was eere lid van 32 wetenschappelijke genootschappen, bovendien gewoon lid der Academie van Wetenschappen te Weenen en sedert 1886 lid van het „Herrenhaus.“

Het schijnt bijna overtollig van Billroth's beteekenis als geleerde te spreken. Het levende geslacht van doctoren, jong en oud, weet wat hij gedaan heeft, ja zelfs den leek zweeft Billroth's naam op de lippen. Groot is het aantal van de door hem uitgegeven geschriften (150); alle wekten zij de ongeveinsde bewondering zijner tijdgenooten; vele zullen immer gedenkteekenen blijven van den grooten geest, die ze geschapen heeft. Reeds zijn eerste geschrift, de dissertatie waarop hij den doctorstitel verwierf: „De natura et causa pulmonum affectionis, quae nervo utroque vago dissecato exoritur“, richtte de opmerkzaamheid op hem. Als Langenbeck's assistent deed hij in snelle opvolging een groot aantal geschriften het licht zien, voornamelijk over den fijneren bouw

der gezwollen, waaronder bovenal te noemen zijn: „Ueber den Bau der Schleimpolyphen,” „Untersuchung über die Entwicklung der Blutgefässe,” „Beiträge zur pathologischen Histologie” en eindelijk: „Historische Studien über die Bedeutung und Behandlung der Schusswunden.”

Als jong professor te Zürich hield Billroth zich bezig met het bestudeeren van wondkoorts en accidenteele wondziekten; dat het niet de grootte der wonde is, die het verloop ten goede of ten kwade bepaalt, was hij duidelijk gaan inzien; nu zocht hij dus experimenteel naar de stof die wondkoorts bewerkt, en effende zoo het pad voor de later door Lister met zoo schitterend gevolg ingevoerde antiseptische behandeling der wonden. Het grootste opzien wekte het in 1863 verschenen heerlijke boek: *Vorlesungen über die allgemeine chirurgische Pathologie und Therapie*, dat sedert in 15 Deutsche uitgaven verscheen, en in 10 levende talen vertolkt werd. Hoeveel studenten hebben door dit werk voor het eerst begrepen wat chirurgie is! Hoeveel zijn er met geestdrift door bezielde voor hun vak! Hoeveel zegen werd er door de in het boek vervatte gulden lessen verbreid!

Weinige jaren later schiep hij op nieuw een onsterfelijk werk, door in drie boeken de ervaringen mee te deelen, die hij bij de zieken zijner kliniek te Zürich en later te Weenen had opgedaan. Deze wereldberoemd geworden jaarberichten dragen tot titel: *Chirurgische Klinik*. Voor het eerst had hij het daarin gewaagd zijn welslagen zoowel als zijne teleurstellingen voor de wetenschappelijke wereld bloot te leggen. „Sie haben zuerst die Wahrheit gesagt”, schreef hem de oude Pirogoff, de beroemde Russische chirurg, naar aanleiding van dit boek. Weldra bleek het welk een groote dienst Billroth met dit werk aan de wetenschap, en niet minder aan de menschheid had bewezen; nu werden beteekenis en gevaar van operaties den chirurg eerst recht duidelijk, vooral wat betreft het eindresultaat van dit gewelddadig ingrijpen in

het menschelijk organisme, daar Billroth iederen patiënt, die het hospitaal schijnbaar hersteld verlaten had, later op nieuw onderzocht, en zodoende vele nadeelige gevolgen der kunstbewerking, welke tot op dien oogenblik verborgen gebleven waren, in het licht stelde. (Ik herinner slechts aan de uitkomst zijner statistiek over gewrichts-resecties.)

Billroth was er steeds op uit juist de ongunstig verloopende gevallen uitvoerig in de kliniek te bespreken en steeds weer te bespreken, daar hij zich door de zeer juiste opvatting liet leiden, dat de studenten van één zoodanig geval meer konden leeren, dan van tien gunstig verloopende gevallen.

In het begin van zijn professorale loopbaan te Weenen vond Billroth, niettegenstaande de inspannende werkzaamheden aan de kliniek, nog tijd zijne onderzoekingen over wondkoorts voort te zetten en zich in de studie der mikro-organismen te verdiepen. Zijn klassiek werk: „*Die Vegetationsformen der Coccobacteria septica*” zijn wij, volgens zijn eigen getuigenis, verschuldigd aan een onverpoosde vijfjarige studie, waardoor Billroth een van de scheppers der moderne bacteriologie werd en een ongemeen vruchtbaar werk verrichtte. Opnieuw was het de drang naar waarheid ten dienste der menscheid, welke hem, ten gevolge eener oogenschijnlijk onbeduidende waarneming, aanleiding gaf dit reusachtig werk tot stand te brengen

In de voorrede tot het boek lezen wij namelijk: Im December 1867 übernahm ich die Behandlung einer Dame mit unoperirbarem ausgedehnten ulcerirten Brustkrebs: der ekele Gestank, welchen das Geschwür verbreitete, verpestete die elegante Wohnung der unglücklichen, übrigens noch sehr stattlich aussehenden Frau, und da ihr der strenge Geruch der besten desodorisirenden Verbandmittel im höchsten Grade zuwider war, und sie ihr Leiden zu verbergen wünschte, obgleich sie sich in dessen Unheilbarkeit mit bewunderungswürdiger Ruhe gefunden hatte, so wird jeder bemessen können wie

schwer die gestellten Anforderungen zu befriedigen waren. Es blieb niets unversucht, was ich zu rathen vermochte... Eines Tages zeigte sie mir die Anweisung zu einem Verbandmittel bei offenen, stinkenden Geschwüren, welches aus gedroogneten, in Milch gekochten Feigen bestand und 2—3 maal des Tages aufgelegt werden sollte... Ich war nicht wenig erstaunt als ich nach 3 Tagen den Gestank der Wunde nicht nur verringert, sondern fast ganz verschwunden fand! Obgleich nun in der Folge das Geschwür doch unaufhaltsam fortschritt, und die Kräfte nach und nach schwanden, so konnte die Dame doch noch meermalen ins Theater und in Geselschaften gehen, da vele Stunden nach dem Verbinden keine Spur von üblen Geruch zu bemerken war. Diese Beobachtung hadde einen so tiefen Eindruck auf mich gemacht, dass ich immer wieder daran denken musste: ist es der Feigensaft? sind es die in und an den Feigen haftenden Hefe und Schimmelsporen? was werkt desodorisierend? Die erwähnten Gedankenkreise zogen mich mit magnetischer Gewalt immer wieder in ihre Bahnen; und als ich einmal angefangen hadde, mich mit Untersuchungen in dieser Richtung zu befaassen, war ich für lange Zeit daran gefesselt..."

Setert dezen tijd heeft Billroth steeds een bijzondere belangstelling voor de studie der laagste plantenvormen aan den dag gelegd, al de treffende uitkomsten der hedendaagsche bacteriologie niet slechts ijverig gevolgd, maar ook zelf bestudeerd, en zijne leerlingen tot zelfstandige studie in deze richting opgewekt. In eene vier jaar geleden verschenen verhandeling: „*Ueber die Einwirkung lebender Pflanzen und Thierzellen auf einander*“ heeft hij eene reeks nieuwe, verreikende gezichtspunten geopend.

Met de grootste opmerksaamheid heeft Billroth de antisepsis gadedeslagen; maar reeds in een tijd, toen een ieder in Duitschland zich geen genezende wonden zonder carbol en Protectif-silk kon voorstellen, heeft hij, op inderdaad pro-

fetische wijze, verklaard, dat men ten slotte ook met schoon water zou kunnen opereeren.

Zijne geschriften „*Ueber Verletzungen und Krankheiten der Brust*”, „*Ueber Krankheiten der Brustdrüse*”, „*Ueber Scrophulose und Tuberculose*”, zijn voorbeeldige monographiën en sieraden der beide door hem in vereeniging met Pitha en later met Lücke uitgegeven werken: „*Handbuch der allgemeinen und spec. Chirurgie*” en „*Deutsche Chirurgie.*” Talrijke gewichtige verhandelingen van hem en zijne leerlingen bevinden zich in het door hem met Langenbeck en Gurlt opgerichte tijdschrift „*Archiv für klinische Chirurgie*”, waarvan hij de ijverigste medewerker was.¹

Terwijl Billroth als wetenschappelijk chirurg onovertroffen mag heeten, bestond er als operateur niemand, die hem ook maar in de verte nabij kwam. Hoeveel is de chirurgische techniek niet verschuldigd aan zijn talent van onderzoeken en aan zijne ongemeene vaardigheid!

Hij was de eerste, die met goed gevolg de zieke maag geopereerd en het strottenhoofd weggenomen heeft. Door onwetende schetteraars is aanvankelijk de beschuldiging geuit, dat dergelijk ingrijpen een gevaarlijke proef op levende menschen moest heeten, en daarenboven weinig of niet baatte. Zoowel het een als het ander is gebleken onjuist te zijn. Ter dege voorbereid door proeven op dieren heeft Billroth deze operaties ondernomen, en het nut ervan behoeft thans wel niet meer te worden betoogd. Hoe gestreng zijn oordeel in dergelijke gevallen was, blijkt het duidelijkst uit de volgende woorden, waarin hij zijne meening uitspreekt over de door Simon voor het eerst verrichte nier-extirpatie, en waarin

¹ Wegens de beperkte ruimte moet ik er mij van onthouden mij verder in zijne geschriften te verdiepen. Eene uitvoerige opgaaf zijner werken vindt men in no. 7 der „*Wiener klinischen Wochenschrift*”, in het aangesel van de necrologie, door Gussenbauer aan zijnen meester gewijd.

hij geheel zijn geloofsbelijdenis betreffende de rechtmatigheid eener nieuwe operatie neerlegt: „Der glänzende Erfolg und die Priorität einer unüberlegten, halb zufälligen Operation kann gelegentlich die Operation als solche zu einer berühmten Curiosität machen und doch den Operateur nicht von dem Vorwurf der Frivolität losspreken, man wird sich hüten solche Glücksritter in ihrem Thun und Treiben nachzuahmen. Operationen aber, welke wie die Nieren-Extirpation von Simon erst nach langer, wissenschaftlicher Prüfung der gezogenen Schlüsse ausgeführt werden, verliezen nichts von ihrer Bedeutung, selbst wenn sie mehrfach misslingen; ihr Werth hängt nicht vom Erfolg im ersten Fall, sondern von der wissenschaftlichen Begründung ihrer Entstehung ab, solche Operationen sind wissenschaftliche Kühnheiten, im edelsten Sinne des Wortes, neu eroberte und von vornherein wohl bevestigte Positionen auf dem Wege des geistigen Fortschrittes des Menschengeschlechtes!”

Wat Billroth hier betreffende de nier-extirpatie door Simon zegt, laat zich woord voor woord toepassen op de kunstbewerkingen aan maag, darmkanaal en strottenhoofd, waarvan hij zelf het voorbeeld heeft gegeven. Door Billroth's maagoperaties werd de baan geopend voor een reeks van kunstbewerkingen, waardoor zoo menig menschenleven van zwaarlijden werd verlost, en voor jaren — ja dikwijls levenslang — genezing vond.

Toen Billroth in het begin van zijn professoraat te Weenen een lange reeks van laparotomiën verrichtte, was daarbij menig ouder collega als leerling tegenwoordig, om door den meester der meesters onderwezen te worden. Van heinde en ver stroomden weetgierige discipelen toe, om van hem te leeren, van hem, die ontegenzeggelijk langer dan een kwart eeuw de eerste operateur der wereld was.

Billroth te zien opereeren was kunstgenot: het zij bij een moeilijke darmoperatie, hetzij bij uitroeiing van een krop-

gezwel, hetzij bij een plastiek, waartoe hem zijn uitnemende schoonheidszin en gevoel voor vormen bijzonder geschikt maakte. Steeds zag men in hem den meester, die den toestand geheel en volmaakt beheerschte, en men wist niet wat in hem meer te bewonderen: zijne vaardigheid in het oplossen der meest ingewikkelde problemen, of de onverstoorbare kalnte, waarmee hij elke onvoorziene gebeurtenis aanvaardde; in den toeschouwer werd het gevoel van volkomen veiligheid, van grenzenloos vertrouwen op den meester gewekt. Duizenden van zieken danken aan zijne meesterhand, aan zijne koelbloedigheid het leven.

Billroth opereerde nooit om met zijn kunst te pronken; voor hem bestond er slechts ééne indicatie en dat was die der humaniteit jegens den patiënt.

Het was een vreugde hem aan het ziekbed te zien! Niets van den ruwen toon, die vroeger helaas zoo dikwijls bij den chirurg van beroep als een bijna noodwendige eigenschap aangetroffen werd; hier waren enkel vriendelijke, opbeurende woorden te hooren. Om zijn invloed op den zieke te begrijpen, moet men zelf hebben meebeleefd, hoe reeds bij het eerste optreden van dezen man aan de lijdenssponde, de patiënt een volkomen en onvoorwaardelijk vertrouwen in hem ging stellen. Hoe liefdevol droeg hij zelf de zieken, waaraan hij een zware kunstbewerking verricht had, van de operatietafel naar het ziekbed, en vlijde ze daar neer met een zachtheid en teederheid, zooals men die anders enkel van eene zeer geoeffende pleegzuster verwacht. Hoe verheugde hij zich bij de behandeling van ernstige gevallen over iedere wending ten goede, hoe kon men die vreugde op zijn schoon gelaat zich zien afspiegelen!

Doch maar al te dikwijls werd het bijna bovenmenscheijk vertrouwen der zieken in Billroth voor hem een bron van kommer en verdriet. Er waren zoovele gevallen, waarin zelfs zijne hulp te kort schoot! Men bedenke dat, ten gevolge van

zijne beroemdheid, het aantal der zware, wanhopige gevallen steeds aangroeide, welke bij hem, als ter laatste instantie, hulp zochten.

„God zij dank, nu ben ik gered!” riep een doodelijk gewond Pruisisch officier uit, toen hij Billroth de deur van het lazareth te Weissenburg zag binnentreden. „Diese Worte schnitten mir tief ins Herz”, schrijft Billroth naar aanleiding van dit geval; „und ich höre sie immer noch, denn ein Blick auf die Situation zeigte mir, dass hier keine Rettung möglich sei!”

Zijn vaderlandsliefde en de drang den medemensch te helpen dreven hem in het jaar '70 naar het tooneel van den oorlog. Hoe heerlijk schildert hij ons deze beide gevoelens, welke toen zijn gansche hart vervulden. „Was bei dem Lichte jener Flammen (des National-Kampfes) mit blutiger Hand auf den Schlachtfeldern geschrieben, mag nun so stehen bleiben als Beitrag zur Geschichte unseres ersten deutschen Krieges.”

Zijn Duitsch hart kon nooit den smaad door Napoleon den Duitschers aangedaan vergeten, maar vuriger nog dan zijn gloeiende vaderlandsliefde was zijn menschenliefde. „Dass unsere nationale Empfindungen das Sacrament der Humanität und ärztlichen Pflicht dem verwundeten Feinde gegenüber nicht beeinträchtigen, habe ich in Deutschland nicht nöthig zu versichern, wir betrachten es als selbst verständlich.” En verder: „Nur Mitleid und der Wunsch zu helfen (dem verwundeten Feinde) blieben zurück.”

Het boek, waarin Billroth vertelt van wat hij gedurende den oorlog heeft beleefd, bevat een rijkdom van belangrijke opmerkingen, waardoor hij zich terecht den naam van den grootste der Duitsche oorlogs-chirurgen verwierf. Bovendien vinden wij er eene reeks van aangrijpende tooneelen in vermeld, zooals Billroth die op zijne meesterlijke wijze weet te beschrijven. „Seine letzten Stunden waren ergreifend”, zoo vervolgt hij, van den te voren genoemden zwaar gewonden Pruisischen officier sprekende. „Er tröstete seine weinende

Schwester, verfügte über sein Begräbnis, gedachte seiner gevallen Kameraden, des grossen Erfolges, welchen der Krieg für das deutsche Vaterland haben würde, dankte uns allen in der herzlichsten Weise für unsere Bemühungen, sein Leben zu erhalten, empfahl Gott seine Seele und verschied als Held. So lange du solche Söhne ins Feld schickst: „Lieb Vaterland magst ruhig sein!“ Wer diese Nacht mit mir erlebte, wird sie nie vergessen; ich habe selten mit Freund Hein so um ein Menschenleben gerungen; grinsend zog er sich für wenige Stunden zurück; er hatte sein Opfer schon berührt und wusste wohl, dass ich es ihm nicht für lange entreissen würde.”

Uit den oorlog teruggekeerd bleef Billroth zijne aandacht wijden aan de verpleging van zieken in tijden van oorlog zoowel als vrede. In vereeniging met Baron Mundy, die zich hoogst verdienstelijk heeft gemaakt voor de inrichting der ambulance, gaf hij: „*Historische und kritische Studien über den Transport der im Felde Verwundeten und Kranken auf Eisenbahnen.*” Ook nam hij met de levendigste belangstelling deel aan de werkzaamheden van het „Roode Kruis”, voornamelijk in het jaar '73, toen hij persoonlijk eene internationale gezondheids-conferentie te Weenen samenriep.

Hij was zoo doordrongen van de noodzakelijkheid eener school ter opleiding van ziekenverpleegsters in oorlog en vrede, dat hij, niettegenstaande de grootste bezwaren, in Weenen eerst de „Rudolfiner Vereeniging” en later het „Rudolfiner Huis” stichtte. Om de daarvoor benoedigde gelden bijeen te brengen ontzag hij geen moeite, geen gang om hulp te vragen in de huizen der rijken. Uit eigen middelen droeg hij duizenden en duizenden guldens bij voor deze inrichting. Het „Rudolfiner Huis” mag thans eene modelinrichting heeten, die, geheel op moderne leest geschoeid, getuigenis aflegt van de onvermoeide werkkraft van haren stichter. Voornamelijk voor de leerlingen dezer vereeniging heeft hij ook zijn boek: „*Die Krankenpflege in Haus und Hospital*” geschreven, een boek,

dat sedert 4 uitgaven beleefde en in 9 levende talen vertolkt werd. „Leidenden helfen zu können ist gewiss die schönste Fähigkeit die der Mensch besitzt, doch er muss sie zu einer Kunst ausbilden, muss Wissen und Können mit einander verbinden.” Zoo luidt de aanhef van het boek, waarin zich geheel het verheven karakter van dezen grooten man uitsprekt, en dat in geen huis moest ontbreken, omdat men, door zich op de hoogte te stellen van de daarin vervatte, eenvoudige en gemakkelijk te begrijpen waarheden zooveel goeds zou kunnen bewerken, zooveel kwaad zou kunnen voorkomen!

Menschenliefde bracht hem er weinige jaren geleden toe, in het Oostenrijksche Heerenhuis zijne later zoo beroemd geworden redevoering uit te spreken, waarin hij er de aandacht op vestigde, dat er, tengevolge van de verschrikkelijke uitwerking der hedendaagsche schietwapenen, noodzakelijk verbetering moet komen in de allereerste, op de verbandplaatsen aangebrachte hulp.

Voor zijne leerlingen betoonde Billroth steeds de grootste deelneming; bovendien verloor hij nooit het belang der studenten in het algemeen uit het oog. Zijn geschrift: „*Ueber das Lehren und Lernen der medicinischen Wissenschaften*” is eene onovertroffen monographie, waarin hij onder meer nagaat, welke de juiste oorzaken zijn van vele aan de verschillende hoogeschoolen (vooral ook te Weenen) ingeslopen misbruiken. Twaalf jaren later heeft hij „*Aphorismen*” daaraan toegevoegd, en door beide boeken overtuigend bewezen, hoe oprecht hij het meende met zijne in vaderlijke genegenheid en vrijmoedigen ernst uitgesproken vermaningen.

Nog in de laatste jaren heeft hij zich onafgebroken bemoeiingen getroost voor den bouw eener nieuwe kliniek, en daarbij steeds weer de vraag op den voorgrond gesteld, hoe de operatiezaal dient te worden ingericht, ten einde den studenten

het goed zien mogelijk te maken. Ofschoon hij er jaren lang moeite voor deed, mocht hij er helaas niet in slagen bij de mannen van invloed de rechte belangstelling voor zijne plannen te wekken. De voltooiing der kliniek zou hij niet meer beleven.

Gevoelde de leerling zich reeds terstond door het uiterlijk van Billroth, door het fraaie hoofd met de blauwe oogen, tot hem aangetrokken, die sympathie verkeerde in geestdrift door de aanschouwing van zijne meesterlijke kunstvaardigheid, door de ondervinding van zijne humane gezindheid jegens den zieke, terwijl eindelijk Billroth's boeiende voordracht den student in verrukking bracht. Billroth schreef niet enkel zijne boeken, hij schreef ook in de harten zijner studenten. Hij was bemind, zooals het zelden een leermeester te beurt valt dat te zijn. Als tot een God zagen de studenten tot hem op: later onder hem aan de kliniek te werken was het top-punt hunner wenschen. Wie hem ooit nader trad, beschouwde het levenslang als eene bijzonder gunstige beschikking van het lot, dat zijn levenspad hem de wegen van dezen buitengewonen man had doen kruisen.

Hij wist op de kliniek eene militaire orde, en eene verdeeling van arbeid tot stand te brengen, die algemeen als voorbeeldig golden. Zooals de raderen van een goed uurwerk, greep alles in elkaar. Herhaaldelijk heeft Billroth betoogd, dat het voor het slagen eener antiseptische operatie noodig is, dat operateur en assistenten „viribus unitis” samenwerken. Hij was de geest, die alles bezielde en in gang hield. Een hard woord heeft een leerling wellicht nooit van hem gehoord, hoewel hij zonder aanzien des persoons tusschenbeiden kwam, waar hij meende, dat door de onachtzaamheid van dokter of verplegingspersoneel de zieken schade zouden kunnen lijden. In edelen wedijver trachtte ieder den ander te overtreffen, om den meester te voldoen, die „im Zweifel über die Zweckmässigkeit oder Richtigkeit der neuen Wege immer wieder an die Beobachtung der ewigen Natur mit ihren unabänder-

lichen Gesetzen appellirte." Zich aan deze wetten te onderwerpen, daarin alleen de waarheid te zoeken en te vinden, was een der hoofdbeginselen van zijne school.

Aan deze inzichten paarde hij, zooals het een waarlijk groot man betaamt, eene oprechte bescheidenheid. „Was man ist, das bleibt man anderen schuldig"; zoo besluit hij, met toepassing van Goethe's woorden op zich zelve, zijne autobiographie, terwijl hij het in de eerste plaats aan zijnen leermeester Langenbeck toeschrijft, geworden te zijn wat hij is, en slechts ter loops van zijne eigene uitnemende krachtsontplooiing gewaagt.

„Wer vom Geschick auserwählt wurde die Arbeitsgenossen einer grossen Zeit wissenschaftlichen Fortschrittes zu überdauern, der erntet nicht nur den Ruhm für seine eigene Arbeit, sondern auch den Ruhm für die Arbeit seiner einstigen Genossen mit. Nur in diesem Sinne kann ich die vielen hohen Ehren, welche auf mich gehäuft wurden, mit gutem Gewissen annehmen und tragen." Zoo verklaart hij in zijne bescheidenheid de grootsche ovaties, welke hem bij zijn 25-jarig jubilé als professor ten deel vielen.

Zijne bescheidenheid en zijne eenvoudige wijze van denken openbaarden zich ook steeds in den persoonlijken omgang met zijne leerlingen, die hem liefhadden en vereerden, zooals men zijn vader liefheeft.

In deze uitnemende eigenschappen van Billroth schuilt wel de reden, dat hij het, zooals geen tweede chirurg, verstaan heeft leerlingen te vormen. Vele van hen bezetten thans zelfstandig katheders voor chirurgie: n.l. in Heidelberg, Breslau, Praag, Gratz, Luik, Utrecht.

De verhouding van de leerlingen in meer beperkten zin tot hunnen meester, verdient zeer in 't bijzonder in het licht te worden gesteld. De gemeenschappelijke band van liefde en geestdrift voor den overledene, zooals die wellicht nooit aan

een mensch ten deel waren gevallen, hield hen bijeen. Deze liefde en vereering traden op den voorgrond in dagen van vreugde en van smart. Wanneer zich ooit de gelegenheid voordeed Billroth een feest te bereiden, dan geschiedde het: zooals op den dag, toen hij voor de benoeming naar Berlijn bedankte, op zijn 60sten verjaardag, op zijn 25-jarig jubilé als hoogleeraar; hoe hartelijk, hoe schoon waren al deze feestdagen!

Toen hij in het jaar '87 aan zijne ernstige ziekte ter neder lag, waakten er weken lang steeds twee zijner leerlingen aan zijn ziekbed, en pasten hem op, zooals zij een geliefden vader zouden hebben gedaan. Deze verknochtheid aan den meester openbaarde zich het treffendst toen het gold hem de laatste eer te bewijzen, waartoe van heinde en ver zijne dankbare leerlingen samenstroonden.

Billroth's kliniek heeft opgehouden te bestaan, Billroth's gemeente, zijne school leeft voort.

Uw geest zal ons blijven vereenen, die ons getoond hebt welke schitterende uitkomsten men door vlijt en waarheid vermag te bereiken. Uw voorbeeld moge ons tot verdere overwinningen leiden, als wij in den dienst der humaniteit te velde trekken tegen eenen der ergste vijanden van het menschelijk geslacht, tegen „ziekte”!

Mijn leermeester en vaderlijke vriend heeft mij op mijn levensweg in den loop der laatste 10 jaren met bijzondere welwillendheid en groot vertrouwen vereerd, en ik ben hem oneindig veel liefde en dank verschuldigd. Het is mij niet meer vergund hem dat te vergelden wat hij aan mij gedaan heeft, dus moet deze schuld worden afbetaald aan de zieken, wier belang steeds bij hem boven alles ging.

Ik kan niet beter eindigen dan door op Billroth zelven de woorden toe te passen, welke Johannes Müller betreffende zijnen leermeester Rudolfi sprak, en die door Billroth steeds

als het heerlijkste werden aangemerkt, wat ooit de eene mensch van den anderen getuigen kon:

„In eene onedele stemming zou ik er voor terugdeinzen het portret van den vaderlijken vriend te beschouwen, en herinner ik mij de edelste gebeurtenissen van mijn leven, dan komt hij mij terstond voor den geest!”

ANNE CHARLOTTE LEFFLER.

ANNE CHARLOTTE LEFFLER.

(HERTOGIN DI CAJANELLO.)

In December van 1884 leidde de uitgever W. Gosler te Haarlem eene Zweedsche schrijfster, met haar bundel schetsen en verhalen onder den titel *Levensstrijd*, bij het Nederlandsche publiek in. Zelf letterkundige, had de heer Gosler het buitengewoon talent van Anne Charlotte Edgren-Leffler spoedig opgemerkt. Hij deelde ons reeds bij dien eersten bundel *Levensstrijd* in zijn „Woord vooraf” het een en ander van deze rijk begaafde vrouw mede. Weldra volgde *Levensstrijd*, tweede bundel; en daarna het meesterstuk der schrijfster: *Een zomernachtsdroom*. Was reeds de ingenomenheid van vele Hollandsche lezers door *Levensstrijd I* en *II* in groote mate opgewekt, door haar „roman” won Anne Charlotte stormenderhand de harten onzer landgenooten, evenals zij die der ontwikkelde lezers in de meeste andere landen van Europa veroverd had. Want binnen zeer korten tijd was haar *Sommarsaga* in bijna alle talen overgebracht.

Later zagen de vertalingen van nagenoeg al hare werken, ook in het Nederlandsch, het licht.¹

¹ De hierboven genoemde en volgende werken der schrijfster, ook hare

Het is voor mij een zeer aangename taak eene levensbeschrijving van Anne Charlotte Leffler, als auteur en als vrouw, te geven, hiertoe in staat gesteld door de mij vriendelijk aangeboden hulp van professor Mittag-Leffler, den oudsten broeder der in 1892 te Napels overleden schrijfster.

Anne Charlotte Leffler was de eenige dochter van Gustave Mittag — die met hare vriendinnen Leffler een voor dien tijd buitengewoon zorgvuldige opvoeding genoten had, — en doctor I. O. Leffler, rector aan de hoogeschool te Upsala; behalve deze dochter hadden de Lefflers nog drie zoons; de beide oudste broeders van Anne Charlotte werden professor; de jongste, Arthur, ingenieur. Met en door hare broeders Gustaf en Fritz werd het jonge meisje eigenaardig opgevoed. Met de broers bracht zij heerlijke zomerdagen door op Fogel-as, de pastorie van haar grootvader Mittag aan het schoone Wetterstrand. De daar ontvangen indrukken zijn van blijvenden invloed op haar verdere ontwikkeling gebleken.

Op 1 October 1849 werd Anne Charlotte Leffler te Stockholm geboren; toch was zij geen stadskind; integendeel: buiten zijn, vrij genieten van lucht en water en zonneshijn was reeds als kind haar grootste genot. Op lateren leeftijd bleef de natuur, in het leven en in de kunst, haar ideaal. Gemaaktheid, om het even in welken vorm, kon zij niet velen. Die haar als jong meisje beschuldigden niet geheel waar en ongedwongen in den omgang te zijn, vergisten zich zeer; wat men voor stroefheid hield was eenvoudig verlegenheid. Want uit haren aard *was* zij verlegen; bepaald bloo tegenover vreemden; en zeer veel moeite heeft het haar gekost die bedeeldheid te overwinnen.

Als zesjarig kind schreef Annelotte sprookjes met letters,

nagelaten handschriften, verschijnen thans bij de firma P. J. Revers te Dordrecht. De Haarlemsche uitgever haver *eerste* werken, had zich genoodzaakt gezien, door ziekte, zijne werkzaamheid te staken. De S.

die zij uit haar A B C-boek knipte; zij kon toen reeds vrij aardig lezen, maar het schrijven ging nog niet. Deze sprookjes waren allen zeer tragisch en eindigden gewoonlijk met: „En nu weet ik niet meer.” Langzamerhand begon zij „wezenlijk gebeurde dingen” te schrijven en dan was het slot: „Verder ben ik er niet bij geweest”. Men moest dus begrijpen, dat zij er niets meer van kon vertellen.

Hare broeders toonden zooveel ingenomenheid met die „vertellingen” van Annelotte, dat zij ze voor haar in 't net overschreven.

Voor haar was de „deftige meisjesschool” waar zij tot haar 13de jaar met „stadsjuffertjes en modepoppen” op de banken moest zitten, eene kwelling. Zij gevoelde er zich alleen en onbegrepen en thuis sloot zij zich des te hartelijker bij „de jongens” aan. Maar gelukkig kwam zij na haar 13^{den} verjaardag op de zoogenaamde „Wallinska-school” en hier was zij op hare plaats. Het gemis aan eene zuster werd daar vergoed door een paar schoolmakkertjes, met wie zij levenslange vriendschap sloot. Zij doorliep de vakken waartoe voor een dertig jaar geleden het onderwijs der jonge meisjes bepaald bleef, met eere. Haar opstellen vooral werden door den leeraar hoog geroemd; en toen zij eens een studie in novellenvorm geschreven had, werd dit stuk openlijk in de school voorgelezen, tot bewondering en verwondering harer medescholieren. Met een paar der „uitverkorenen” onder hare vriendinnen speelde zij door haar zelf verdichte melodramatische tooneelstukken. Volgens de beschrijving van een harer kamaraadjes was Anne Charlotte een zeer plichtgetrouw, maar toch vroolijk meisje; verblijd over het succes van anderen en zonder een greintje van overmoed, als haar eigen werk geprezen werd; altijd gelijkmatig van humeur; open, eerlijk, eenvoudig, vriendschaphoudend en opgewekt. Deze hoofdtrekken in het karakter van het schoolmeisje zijn ook die in het karakter der vrouw gebleven.

Zij heeft in een biografisch opstel verklaard, onder alle tijdperken van haar auteurschap, ook reeds in het vroegste, zich te hebben gehouden aan *de werkelijkheid*, zooals deze *zich aan haar voordeed*. Zij liet zich nimmer door vormen beheerschen, maar beheerschte deze in al hare zoo los en natuurlijk geschreven werken, van vroeger en later. Hierom juist geven hare werken de stemming zoo duidelijk te zien, waarin de schrijfster verkeerde bij het opstellen: zij geeft de indrukken terug zooals zij ze in zich heeft opgenomen.

Geen wonder dat haar eerste grooter verhaal, *Forsätra prästgård* — de pastorie op Forsätra —, een opeenstapeling van dweepzieke voorstellingen vormt, eene zonderlinge mengeling van godsdienst en zinnelijkheid.

Volkomen oprecht, vinden wij daar de dweepzieke godsdienstige overtuiging van het zeventienjarige meisje, kort voor hare „aanneming”, terug. Zij leefde in een toestand van vrome overspanning. De vrees omtrent hare „verlossing” drukte haar zoo ter neer, dat zij vaak voor hare moeder nedergeknield, onder tranen bekende, hoever zij zich verwijderd gevoelde van het ware kind Gods en hoe innig zij er naar verlangde dit te mogen worden. Maar zelfs in dien tijd heeft somber fanatisme nimmer macht over haar verkregen. Na hare schooljaren, toen die overdreven vrome stemming eenigszins tot kalmte gekomen was, schreef zij een drietal schetsen, die onder het pseudoniem „Carlot” het licht zagen. Dit boekje, waarvan haar vader voor zijne rekening vijfhonderd exemplaren had laten drukken, was spoedig uitverkocht. De aanmoediging door den heer Leffler van het talent zijner dochter vond dus sympathie bij het publiek. Uit dezen bundel: „*Händelsevis*” zijn *Iag = Ik* en *Lilla Mea = Kleine Mea*, in het Hollandsch vertaald, als feuilleton in *Het Vaderland* verschenen.

In 1872 trad de drie-en-twintigjarige Anne Charlotte Leffler in het huwelijk met Gustaf Edgren, die als „härads höfding,” eene aanzienlijke betrekking bij de regeering bekleedde.

Uit de eerste jaren van haar huwelijk zijn verscheidene brieven trouw bewaard gebleven. Vooral met haar oudsten broeder Gustaf hield mevrouw Edgren een ijverige briefwisseling. In een dezer brieven klaagt zij erover zooveel tijd aan de plichten der gastvrouw te moeten opofferen. „Sedert twee jaren zoo goed als niets te hebben uitgevoerd — het is een vreeselijke gedachte! En het menschenleven is zoo kort! Vooral het leven van den kunstenaar; immers niet langer dan hoogstens een twintigtal jaren is hij tot het volbrengen van zijn scheppingswerk in staat!”

Op den raad dien haar broeder haar gegeven had om de natuurkunde tot een vak van studie te kiezen, antwoordde zij:

„Menschen te bestudeeren in het leven, zonder boeken, is voor mij de aangenaamste en aantrekkelijkste studie; en als ik lees wil ik over menschen lezen.”

Later toen „broeder Göste” haar verweten had al te weinig belang te stellen in de „Vaderlandsche geschiedenis” schreef zij terug dat zij, zoodra zij karakterteekeningen van bijzondere personen uit de geschiedenis ontmoette, hierin veel meer belang stelde dan in eenigen held of heldin van een ver dicht verhaal; maar dat de vele oorlogen, staatsgrepen en veranderingen van regeeringsvorm haar volstrekt onverschillig waren. Het persoonlijke trok haar aan, in het leven, in de geschiedenis en in de literatuur. Somspreek Anne Charlotte over het treurig verschil in de opvoeding der vrouw met die van den man. Dit schreef mevrouw Edgren in 1875, dus een kleine twintig jaren geleden. Sedert is hierin zeer veel veranderd, ook bij ons. Na veel over eene hervorming in den door haar bedoelden zin te hebben gezegd, vooral met het oog op den *arbeid der vrouw* in de samenleving, beklagt zij zich over hare eigene bedeesdheid, die haar belet heeft in eene bijeenkomst waar dit onderwerp ter sprake was gebracht ronduit haar gevoelen te zeggen. Zij wil die vergaderingen „waar het onmogelijk is te zwijgen en onmogelijk te

spreken — voor haar althans onmogelijk — niet weder bijwonen. Zij zal schriftelijk haar gedachten over die zaak te kennen geven; dan is zij op eigen, veilig terrein.”

Duidelijk zien wij hier den strijd der uit haren aard zachtzinnige vrouw, tegen het bestaande vooroordeel. Hoe veel minder moeielijk ware het voor een krachtiger zelfstandiger karakter geweest, zich tot eene „persoonlijkheid” te ontwikkelen.

Zij vindt het zoo bezwarend tijd te vinden voor haar werk.

In het eerste jaar van haar huwelijk was de „scheppingsdrang” zoo sterk, dat zij in den tijd van veertien dagen *Skadespelerskan* (*De tooneelspeelster*) schreef (1873). Opmerkelijk is het, dat Anne Charlotte's eerste belangrijke werk voor het tooneel geschreven is. Om reden van gemoedsbezwaren had zij lang geweigerd een schouwburg te bezoeken. De stukken die zij, als verloofde, gezien had — *Hamlet*, wat haar al te sterk had aangegrepen, en een paar moderne tooneelstukken, waarbij zij zich gekwetst had gevoeld in haar streng, dwepend oordeel over de zedelijkheid, — deze voorstellingen hadden haar voorloopig van den schouwburg teruggehouden.

Wel gewaagd was het dus een zoo haastig geschreven drama, dat enkel door een jong vriendinnetje gelezen was, bij het „Dramatiska theater” der hoofdstad aan te bieden. Maar het werd aangenomen en wat meer zegt, gespeeld.

Anne Charlotte zat in de zaal; hoorde naar den schrijver vragen; zag een der acteurs voor het voetlicht komen en hoorde hem zeggen, dat de schrijver van *Skadespelerskan* ook bij den directeur onbekend was. O, welk een genot, daarbij zoo rustig onder de toeschouwers te mogen zitten. — Nooit hoort men later zulk een onpartijdig oordeel over zijn werk, als men zich genoodzaakt ziet de verantwoording van zijn geestesarbeid voor zijne rekening te nemen.

Velen harer landgenooten herinneren zich de debatten waar toe dit tooneelstuk aanleiding gegeven heeft. Men giste naar

den schrijver ervan, maar vergiste zich bij voortduring, tot groot vermaak van Anne Charlotte.

De hoofdgedachte in *Skadespelerskan* is: de rijkbegaafde vrouw in strijd met de maatschappelijke toestanden, die hare ontwikkeling op geestelijk gebied in den weg staan. In dit stuk wordt de vrouw door de kunstnares overwonnen. In haar volgend drama, *Elfvän (de Elfde)*, schemert reeds de mogelijkheid, dat de heldin door de totnogtoe bij haar niet gekende liefde tot eene treurige oplossing van haar levensraadsel zou kunnen komen. *Elfvän* onderwerpt zich; maar waarheen zulk eene onderwerping leidt, toont de schrijfster duidelijk aan in de moeder van *Pastorsadjuncten*, eene zeer begaafde vrouw, die onder den druk der omstandigheden te gronde moest gaan.

De beide laatstgenoemde stukken werden door het publiek vrij koel ontvangen. Toch was Anne Charlotte's liefde tot de kunst in dramatischen vorm zóó groot, en hare overtuiging hier haar eigenlijk talent te vinden, zóó onwrikbaar, dat zij nog in hetzelfde jaar het plan voor een „nihilistisch drama” ontwierp. Dat plan werd niet uitgevoerd, omdat het schipbreuk leed op hare onbekendheid met de Russische toestanden.

Ook voor Anne Charlotte brak nu een tijdperk van moedeloosheid aan. Men had haar op het gebrek aan handeling, als de groote fout in haar tooneelstukken, gewezen.

„Wat bedoelt men hiermede?” schrijft zij aan haar broeder Gustaf. „Heeft men het oog op louter lichamelijke bewegingen? Moet men opstaan, heen en weer loopen, vergif innemen, aan deuren luisteren, geheime bijeenkomsten bijwonen, intrigeeren — om te kunnen zeggen, dat er handeling in een stuk is? In dat geval kan ik geen drama schrijven. Mijne lust en mijn éénige wensch is, het leven der menschen te schilderen zooals ik ze met mijn eigen oogen heb gezien, of zooals ik, op grond van hetgeen ik zag, vermoed dat zij wezen zullen; zonder opgeschroefd, gekunsteld bijwerk. Zoodra ik tot de

overtuiging kom dat het drama een kunstvorm is, die dergelijk bijwerk noodzakelijk eischt, zal ik dit gebied verlaten en overgaan tot den roman, waarin men zich niet door, daar nu eenmaal noodig geachte, regelen behoeft te laten belemmeren, maar het leven kan schetsen, zoo natuurlijk als men dit verlangt te doen."

Langzamerhand leerde Anne Charlotte haar tijd beter verdeelen. De illusie die zij zich vroeger had gemaakt om, als zij „eene bekende schrijfster" zou geworden zijn, dagelijksche bezoeken te vermijden, door een ontvang-avond te bepalen, kon zij nu verwezenlijken. Haar plaats in de samenleving als de echtgenoot van den heer Edgren, die tot secretaris der hooge regeering, in „öfverstathallare-embetet" gestegen was, leverde haar menigvuldige gelegenheden tot het maken van studies. De indrukken welke zij in die kringen verzamelde werden de bouwstoffen tot hare zoo beroemde verhalen *Ur Lifvet (Levensstrijd)*.

„Menschen zijn mijne problemen," schrijft zij met eene toespeling op het vak van haar broeder, op de wiskunde. „In den kring waarin wij ons bewegen moet de bron der inspiraties natuurlijk weldra opdrogen. Maar ik mag niet klagen. Ik ben zoo gelukkig als het voor eene vrouw mogelijk is te zijn, onder de beperking onzer vrijheid die ons is opgelegd. Het éénige wat ik betreurt is, niet geboren te zijn als een van de heeren der schepping."

Hare dramatische werken droegen het kenmerk eener soberheid in handeling en gesprekken — reeds in haar eerste stuk in 1873 werd dit opgemerkt — die toen nog geheel nieuw op dat gebied der kunst mocht heeten. De eigenlijke „kunstvaardigheid" kan onmogelijk worden verkregen door iemand die niet voor en met het tooneel leeft. Dit deed Anne Charlotte geenszins en hierom misten hare stukken, hoe goed en edel geschreven zij ook waren, de krachtige taal, de flinke grepen die van zulk een groote dramatische werking zijn.

Zij bleef echter onwrikbaar getrouw in 't geloof aan haar talent voor dezen vorm der kunst. Hoe goed zij anders critiek kon verdragen, toch schudde zij het blonde kroeskopje ontkenkend, als hare vrienden haar den raad gaven zich tot het schrijven van romans en nouvelles te bepalen, omdat haar talent voor de epische kunst onvergelykelyk grooter was, dan voor de dramatische.

Intusschen schreef zij reeds toen onder verschillende namen als: Alrun Leifson, Otto H., Carlot e. a., nouvelles in tijdschriften. De meesten harer letterkundige studies werden in *Ny illustrerad Tidning* geplaatst.

In 1882 verscheen haar eerste novellenbundel *Ur Lifvet* onder haar eigen naam.

En op dit oogenblik had de Zweedsche literatuur een nieuwe, belangrijke auteur gewonnen. In dien eersten bundel (*Levensstrijd I*) vindt men schoone onderwerpen, zoo als men die ook in vroeger jaren met voorliefde gekozen had; maar tegelykertijd eene ware, sobere voorstelling der feiten en karakters, een realisme in den goeden zin, waaraan de nieuwe tijd grootelyks behoefte gevoelde. Hier ontmoette men een onafhankelyk talent; eene persoonlijkheid, maar eene, die geen strijd lust toonde of partijdigheid; die, integendeel, een sympathiek, menschelyk licht liet vallen, op hare met veel gevoel en kracht geteekende „tooneelen uit het leven”. Wat vooral verbazing wekte was de fijne opmerkingsgave; de zichtbare waarheidsliefde bij de schildering van het door haar opgemerkte; de vrije, zeldzaam eenvoudige, heldere stijl, die geen zweempje van gewone behaagzucht toonde.

Enkele verhalen hield Anne Charlotte in hare portefeuille achterwege; o. a. de novelle *Aurora Bunge*, waarvan men haar had gezegd, dat zij, door dit verhaal onder haar eigen naam te laten afdrukken, haar goeden naam *als vrouw* in gevaar bracht. Zij luisterde naar dien raad en liet voorloopig *Aurora Bunge* in hare schrijftafel rusten; maar gelijk gaf zij haar vrienden hierin niet.

„Ik kan het niet gelooven, maar ik weet natuurlijk niet hoe de mannen oordeelen. Ik geloof dat de heeren over het algemeen de vrouwen zoo onschuldig zouden wenschen, dat zij niet dan kinderboekjes lazen, en verder van alle dingen onkundig bleven. Maar eene *schrijfster* moet zich toch boven zulke vooroordeelen weten te verheffen.”

Door haar succes met den eersten bundel aangemoedigd nam zij in den tweeden ook die bewuste novelle op ¹. En — bij het verschijnen van *Ur Lijvet II* werd groot misbaar gemaakt! „I krig med samhället = In strijd met de samenleving” toonde maar al te duidelijk den weg welken de schrijfster op wilde! En de geestige novelle *Aurora Bunge* vond men bepaald aanstootelijk! Wel, zij veroordeelde in de eerstgenoemde novelle geenszins de vrouw die haar man en kinderen verlaten had! En dat Arla diep ongelukkig werd, vond men niet genoeg; een objectief levensbeeld van zulk een kieschen aard te begrijpen, hiertoe was *men* niet in staat.

Anne Charlotte leed veel onder dit vooroordeel, maar afschrikkend werkte het op haar niet.

„Het is hard, althans voor eene vrouw, — te weten dat zij door een aantal achtenswaardige menschen voor een verkondigster van 'tkwade, voor een apostel der onzedelijkheid gehouden wordt. Maar zoolang zij nog enkele vrienden overhoudt, die haar tegen het veel grooter gevaar — de aanvallen van eigen twijfel — weten te beveiligen, zoolang zal het nog wel uit te houden zijn.”

Zij wist maar al te goed dat afkeuring een noodzakelijk kwaad in het leven van den kunstenaar is, dat hem wakker moet doen blijven. Een groote vrees om door algemeenen bijval te worden verwend, en daardoor tot de fout van velen

¹ Vóór het verschijnen van den 2den bundel *Levensstrijd* was *Aurora Bunge* reeds in het Nederlandsch vertaald, door den heer W. Gosler, met andere verhalen, uitgegeven in: *Uit den vreemde*. De S.

die in hunne ijdelheid bewondering en lof *eischen*, te vervallen, sprak Anne Charlotte meer dan eens in hare brieven uit.

Het jaar 1883 bracht in menig opzicht het keerpunt voor hare artistieke ontwikkeling.

Van verschillende zijden aangevallen, bleef zij wel den door haar ingeslagen weg volgen, doch met meer terughouding. Trouwens, het kan geen verwondering wekken dat de met zoo veel strijd veroverde onafhankelijkheid haar vijandig stemde tegen de samenleving, die haar van de zijde der „Vrouwenvereniging” voor verdacht verklaarde, het vaandel ontrouw te zijn geworden; haar van den kant der mannen daarentegen als eene geëmancipeerde stempelde. Men noemde haar werk onzedelijk, omdat zij de zonde niet gevonnist had en aan sommige verhalen geen slot gegeven had, zooals men daarvan toch met grond verwachtte. Op het eerste bezwaar antwoordt zij: te willen verstaan, medeleven, medegevoelen, niet veroordeelen; en omtrent het andere verklaarde zij, altijd den diepsten indruk te hebben ontvangen van zulke romans of nouvelles, waarin het raadsel des levens niet geheel werd opgelost; waarin het aan den lezer werd overgelaten zijne eigene besluiten te trekken uit de gegevens in het gelezen verhaal — hem aldus tot eigen nadenken en zelfstandig oordeel opwekkend. Hare verhalen zouden er niet bij winnen, dacht zij, als zij den lezer juist den weg tot het einde toe bleef wijzen; neen, haar eigen individualiteit verbood haar zulk een inbreuk te maken op den denkenden geest van hare medemenschen. Aan deze „aesthetische geloofsbelijdenis” bleef zij, tot in haar laatste werk toe, getrouw.

Anderen keurden het in Anne Charlotte af, dat zij vaak groote karakters schilderde, maar bij wijlen kleine trekjes met zulk eene nauwkeurigheid teekende, dat het allen schijn had, alsof zij eenvoudig deze of gene copieerde, d. i. te zeggen afteekende; zoo sprekend was de gelijkenis terug te vinden.

Vooral in de novelle *In strijd met de samenleving* vond men een aantal „modellen” aangewezen; en toch was het in dit verhaal minder dan ooit de bedoeling der schrijfster iemand ten toon te stellen uit haar eigen kring. Het denkbeeld waarop het was gebouwd, was een zuiver persoonlijke opvatting van de bestaande toestanden. De plichtgetrouwe, onderworpen Arla onttrekt zich aan de banden der samenleving, niet door een zinnelijken hartstocht hiertoe aangespoord, maar in hare blijdschap, bij een ander de uitdrukking te vinden van een in opstand komen tegen de verhoudingen, waaronder zij zelf gebukt gaat.

In eene studie uit later dagen verklaart Anne Charlotte, toen nog niet te hebben geloofd aan de mogelijkheid eener andere oplossing van zulk een conflict, dan hopelooze ellende. Zij gaf het verhaal geheel zoo als zij onder de omstandigheden waarin Arla leefde en met een karakter als Arla, meende te zullen handelen — de gevolgen harer daad buiten rekening latende.

Een enkele ervaring op het gebied der zinnelijkheid — en de schaal zou naar de andere zijde hebben overgeheld. Maar deze ervaring ontbrak totnogtoe in het leven der schrijfster, en in het leven harer heldin. Ten opzichte der „Vrouwenbeweging” was Anne Charlotte onzijdig. Voor haar gold hier niet de kwestie, of vrouwen en meisjes dit of dat beroep mochten uitoefenen, zoo of anders mochten handelen; de vrouw moest eenvoudig leeren onder alle omstandigheden zichzelf te zijn, hare persoonlijkheid te handhaven. Dit beginsel is in alle tooneelstukken der schrijfster vertegenwoordigd; of met een gunstig gevolg naar die onafhankelijkheid gestreefd wordt, hangt natuurlijk af van het meer of minder volhardende karakter der hoofdpersoon. Nog tot kort voor haar einde blijkt deze gedachte Anne Charlotte te hebben bezig gehouden. Haar onvoltooide roman *Trang horizon = Beperkte horizon*, waarvan de eerste schetsen in den laatsten bundel

*Levensstrijd*¹ zijn opgenomen, wijst reeds in dat begin op hare bedoeling den gezichtskring van Bertha, Antonia en Olga te verbreedden.

Edoch voor de schrijfster zelve was de weg naar dien verruimden gezichtskring nog zeer ver af, toen zij haar 2den bundel *Levensstrijd* ter perse gaf.

In Denemarken en Noorwegen verwierf Anne Charlotte zich door beide hare bundels *Ur Livvet* vele vrienden. In Zweden verklaarde een kleine, uitgezochte kring in het talent der kunstenaars nog meer vertrouwen te stellen, na de lezing van dezen nieuw verschenen 2den bundel.

Nog herinner ik mij met ingenomenheid de geestdrift waarmede *Levensstrijd I en II* 1884 bij ons ontwikkeld Nederlandsch publiek werden ontvangen. De schetsen en verhalen werden met een helder hoofd en warm hart gelezen, zooals zij gedacht waren en opgeschreven. Niet iedereen was voorzeker in staat de letterkundige waarde van die keurige werkjes te beseffen; nog minder had iedereen het vrijzinnig standpunt bereikt, dat vereischt werd om daarvoor de rechte sympathie te gevoelen; maar toch van zeer vele zijden bewonderde men de kunst der auteur om onder zulke ongedwongen, bevallige inkleeding vele gewichtige vraagstukken te behandelen; en allengs kreeg men de schrijfster van die opwekkende lectuur lief. Als ik hare werken aldus noem bedoel ik met opwekkend: den geest prikkelend; tot nadenken wekkend; den gezichtskring verwijdend. Verstaat men echter onder dit woord „opvrolijkend” dan is dit hier niet van toepassing. Want bijna alles wat Anne Charlotte geschreven heeft, is — met uitzondering van *Sesam open u* (1ste bundel *Levensstrijd*) en *De hulpprediker in Svea*, naar het leven genomen zooals het werkelijk is. Dit zegt alles!

Geen wonder dat de eerste roman dezer begaafde auteur, *En sommarsaga* (*Een zomernachtsdroom*), met verlangen werd

¹ *Levensstrijd* IV ligt ter perse bij den uitgever J. P. Revers.

tegemeet gezien, toen die werd aangekondigd. De vertaling hiervan verscheen in 1886 als feuilleton in *Het Vaderland* en onmiddellijk daarna in boekvorm.

Zelden heeft een roman bij onze landgenooten zulk een opgang gemaakt als dit werk van A. Ch. Leffler. In ons anders zoo kalm landje hoorde men van „den onvolprezen roman *Een zomernachtsdroom*,” van „het meesterstuk der moderne literatuur”; van „een boek, dat men niet ééns, maar tweedriemaal achtereenvolgens moest lezen” enz. enz. spreken. Een feit, dat van dezen roman een tweede druk noodig werd, — iets voor vertaalde boeken van moderne auteurs wel een bijzonderheid hier te lande! — bevestigt het gunstig oordeel der critiek.

Reeds in de novelle *Kvinnlighet eller erotisk? I* (in den tweeden bundel *Ur lifvet*) had A. Ch. Leffler haar Alice het geluk, dat haar geboden werd door den man dien zij liefhad, van de hand laten wijzen, omdat hij in haar eenvoudig het jonge onbedorven meisje, „de Eva die nog niet gegeten had van den boom der kennis” toonde te beminnen en niet de ontwikkelde, zelfstandige persoonlijkheid, het modern-zelfstandige in haar wezen. Deze novelle werd in het Nederlandsch „*Waarom?*” betiteld. De vertaalster ontdekte daarin noch hartstocht noch liefde; alleen een meisjeshart, dat zichzelf niet begreep en dat op de vraag, waarom zij aldus ten opzichte van Richard gehandeld had, geen antwoord wist te geven. Dat zij zijn aanzoek zou hebben afgewezen, omdat zijne moeder, hare trouwe vriendin, deze vereeniging niet gaarne zou hebben gezien, is een al te veel- en tastbaar voorwendsel. In den lateren roman *Hartstocht of Liefde?* — nu ook in het Nederlandsch ter perse — vinden wij dezelfde personen, Alice en Richard, onder gansch veranderde omstandigheden terug. — Over de novelle schrijft eene letterkundige vriendin, mevrouw Louise Heyberg, aan Anne Charlotte:

„Natuurlijk moet er een „vervolg” komen op de novelle!

Voor Richard moet het duidelijk worden in zijn huwelijk, dat een paar mooie blauwe oogen op den duur niet genoeg geven, voor een geheel leven. In hoever die teleurstelling gunstig of ongunstig op hem zal werken, of hij zal rijzen of dalen tengevolge dezer ervaring, laat ik aan uw helderen blik op het menschenhart over. Maar gestraft moet hij worden! De edele druif aldus te kunnen vergeten voor de zoete limonade — dit is strafbaar!”

In dezen zin werd ook werkelijk de roman *Hartstocht of Liefde* geschreven, maar veel later. Vooreerst werkte Anne Charlotte het onderwerp van een ander standpunt beschouwd, uit, in haar *Zomernachtsdroom*. Nimmer deed Anne Charlotte een dieperen greep in het leven rondom ons, dan waar zij in *Een zomernachtsdroom* Ulla Rosenhane, de ontwikkelde, zelfstandige vrouw en kunstnares, een huwelijk laat sluiten met den man dien zij liefheeft en die ook haar bemint met zijn edel warm hart. Hier treedt voor het eerst de eisch der liefde even sterk op, als de eisch tot zelfstandig leven, in de vrouw. Om deze reden wordt Ulla's leven versplinterd; want de verschillende plichten: geheel de hulpe en liefhebberende echtgenoot; geheel de zorgende moeder harer kinderen; geheel de op alles lettende vrouw van den huize te zijn — laten zich niet vereenigen met de roeping der kunstnares. Hier geeft de schrijfster dus den strijd te aanschouwen, die, zij het ook vaak in het geheim, dagelijks door een aantal ontwikkelde vrouwen gestreden wordt. Zeldzaam ingrijpend is deze strijd, in zijne menigvuldige schakeeringen, op het leven der vrouw; en wel mag men dien een der ernstigste raadselen noemen, die onze dagen ter oplossing geven. Zeer natuurlijk is het echter, dat eene schrijfster, die zich aan die oplossing durft te wagen, in veler oogen onverantwoordelijk handelt, terwijl anderen voor haar edel streven in geestdrift ontgloeien. Zij schrijft hierover (1886):

„Ik heb gepoogd met al de mij geschonken gaven, de in

den roman geschilderde toestanden in mij op te nemen; dien mede te leven; en ik ben tot het besluit gekomen, dat eene meer bevredigende oplossing van de kwestie niet te geven was. Omtrent andere gedeelten van het boek kan er twijfel bij mij opkomen, omtrent de juiste oplossing niet. Ik weet, dat ik mij heb blootgesteld aan het platvloersch oordeel van sommigen, dat ik mij tot taak stelde te verkondigen: „Thans is het de beurt van den man, zijne levensroeping, zijn ambt en betrekking op te geven, ten bate van die der vrouw.” Natuurlijk is dit nimmer in mij opgekomen. Wat ik bedoel is eenvoudig dit: Wanneer één der echtgenooten, door de omstandigheden gedrongen, zijne betrekking in de samenleving moet opgeven, dan zal dit, *volgens mijn persoonlijke overtuiging*, het geslacht buiten rekening latende, moeten uitgaan van hem of haar die de meeste intellectueele gaven bezit. Ulla kon niets anders — zij moest schilderen. Zij was eenzijdig van karakter, maar sterk in hare eenzijdigheid. Falk was door zijn veelzijdige ontwikkeling voor verschillende andere betrekkingen uitgerust. Daarom was het aan *hem*, nu de omstandigheden eischten, dat één van beiden afstand van den gekozen levensweg deed, dit offer te brengen.

Hij brengt het waarlijk niet alleen! Ook Ulla offerde veel op aan hare liefde voor hem. En toch! Let wel op, hoe veel zij in haar ontwikkeling is vooruitgegaan sedert zij met Falk is gehuwd. Dat zij nu, zoolang zij op reis gaat, een tijd lang gescheiden leven, acht ik volstrekt geen ongeluk. Waarom zou in het huwelijk niet dezelfde maatstaf mogen gelden, die in het maatschappelijk en familie-leven wordt toegepast; namelijk deze, dat de menschen zich vrijer en gemakkelijker leeren ontwikkelen, als zij niet altijd bij en met elkander, op een klein bestek leven? Ouders zenden hunne kinderen, met reden, gaarne een poos onder een ander toezicht, in eene andere omgeving, dan „thuis.” Dit doet hun goed, en met echtgenooten is het ook aldus. Leve van tijd tot tijd een uit-

stapje naar de Noordpool! Het houdt de liefde frisch en ongenade de karakters blijven vrij in hunne ontwikkeling. Ik kan je omtrent Ulla en Falk gerust stellen: zij worden een gelukkig paar menschen. Als afgevaardigde op den rijksdag arbeidde hij met lust en liefde voor hetzelfde doel van voorheen, alleen met andere middelen werkend.

Ware hij tot het einde zijner dagen op zijn dorp in de Noorweegsche bergen gebleven, waar men hem als een profheet huldigde en eerbiedigde, dan zou hij voorzeker in zijn groei belemmerd zijn geworden en op hetzelfde punt van ontwikkeling zijn blijven staan."

Laat mij hier eventjes mogen opmerken, dat Anne Charlotte omtrent die „uitstapjes naar de Noordpool" geheel van opinie veranderd was, in de laatste jaren van haar leven. Als echtgenoot van haar dierbaren Pasquale kon zij de gedachte aan eene scheiding, zelfs van enkele dagen, tusschen een gelukkig echtpaar niet dulden! — — —

Tot de eigenaardige trekken in Anne Charlotte's karakter behoort, dat zij spoedig onder den invloed geraakte van iemand die krachtiger was dan zij. Deze hoedanigheid kwam vooral sterk uit in haren omgang met Sonja Kovalevsky. Als deze in de biografie door Anne Charlotte geschilderd wordt als „de veeleischende, heerschzuchtige vrouw, aan wier zijde een ander zijne zelfstandigheid niet kon bewaren", dan ligt in dit gezegde, de door haar zeker niet bedoelde bekentenis, van het vergeefsche harer pogingen om zich aan den invloed van Sonja te onttrekken. Mevrouw Kovalevsky had zulk een helderen zielkundigen blik op de menschen in hare omgeving, zulk een ruimen gezichtskring ten opzichte van algemeene dingen en toestanden, dat zij, zonder opzettelijk hare opvattingen aan anderen te willen opdringen, dit toch vaak indirect deed, door hare openlijk uitgesproken geringschatting van anderer menschen beschouwing der zaak. Haar genialiteit maakte op velen een machtigen indruk; — hoe eer op een zoodanig, voor

indrukken ontvankelijk wezen als Charlotte Leffler? In den loop van een gesprek gebeurde het meer dan eens, dat deze eene gedachte, hetzij een oorspronkelijke of die van een ander, uitsprak; dat Sonja die overnam, verdedigde en ontwikkelde op haar eigene geniale wijze, tot zij er zich warm over had gemaakt en vaak eindigde met een uitval tegen die „afschuwelijke Anne Charlotte, die den handschoen had uitgeworpen, maar den strijd aan Sonja overliet!” Trouwens als Sonja eenmaal aan het woord was vermocht niemand dien stroom tegen te houden, en niemand verlangde dit: Sonja was zoo diepzinnig, zoo schitterend humoristisch, zoo dichtertlijk wegslepend en zoo helder in hare voorstellingen, dat men niets liever wilde dan naar haar luisteren met opmerkzaamheid en bewondering. En eene harer grootste bewonderaars was Anne Charlotte Leffler, hoewel deze in haar kinderlijke goedgelovigheid de schertsende verwijten van Sonja vaak half ernstig opnam; iets wat natuurlijk tot groote vrolijkheid aanleiding gaf. Wat Anne Charlotte vooral in hare vriendin bewonderde was het talent van Sonja, om bij eene oppervlakkige kennis-making met iemand, diens levenslot te bepalen — laat ons zeggen te verdichten — op grond van een kleinigheid: — een handgebaar; de klank zijner stem; — een nietsbeteekenend voorval. Juist dit talent bezat Anne Charlotte niet: zij moest de menschen nauwkeurig gadeslaan en bestudeeren, om dan hare eigene gevolgtrekkingen te maken.

Deze beide vrouwen waren sterke contrasten die elkander aantrokken en aanvulden. Zeer duidelijk blijkt dit opnieuw in Anne Charlotte di Cajanello's werk: *Sonja Kovalevsky*. In zekeren zin was het voor Anne Charlotte gelukkig dat de omstandigheden er toe leidden haar niet al te langdurig onder Sonja's invloed te laten blijven. Op hare verschillende reizen verzamelde zij frissche nieuwe indrukken, die haar talent ontwikkelden en haar zelfstandiger maakten. Hare talenkennis — zij sprak gemakkelijk Duitsch, Fransch, Engelsch en Ita-

liaansch — was een groot voorrecht in den omgang met vreemdelingen, dat door dezen zeer zeker hoog werd gewaardeerd.

Er heerschte een atmosfeer van gezelligheid in den kring waar Anne Charlotte als gastvrouw den toon aangaf. Een vroeger opgericht letterkundig genootschap, spottender wijze „De hongerkuur” genaamd omdat er geen souper, maar eenvoudig een kopje thee werd aangeboden, had opgehouden te bestaan. Maar het salon in de woning der Edgrens, Engelbrektsgatan 14, bleef ook daarna een vereenigingspunt voor Zweedsche letterkundigen en voor artisten uit andere landen, die tijdelijk te Stockholm vertoefden.

Mevrouw Edgren-Leffler bezat in hooge mate, evenals George Eliot, de gave om door korte opmerkingen anderen tot het uitspreken van hunne gedachten op te wekken.

Daar zij op hare menigvuldige reizen met zóo vele menschen van beteekenis in aanraking was gekomen, was hare verlegenheid langzamerhand geheel overwonnen en de gemakkelijkheid waarmede zij zich bewoog en sprak, bracht ook anderen in hare omgeving in een ongedwongene stemming. Dit ondervond ook de schrijfster dezer biografie op den zomerdag (1887) dien Anne Charlotte na een voorafgegaan kort bezoek tijdens haar verblijf te Scheveningen, te Haarlem doorbracht. Het beminnelijke, eenvoudige wezen der gevierde auteur joeg elke gedachte van „tegen-op-zien” aanstonds op de vlucht. Anne Charlotte was een dankbare gast: zij genoot en zeide dit ook ronduit. Haar fijn gevoel voor „alles wat schoon is en welkend, stelde haar in staat het artistiek indrukwekkende van de groote St. Bavo-kerk in zich op te nemen. Vooral roemde zij de plechtige soberheid van het schoone kerkgebouw, met het prachtige orgel, dat een haar bijzonder sympathiek stuk, een *offertoire* van Guilmand, gevolgd door een paar andere fraaie nummers te hooren gaf. Zij was diep getroffen door deze muziek. Zij kon er, later over dit bezoek

aan de St. Bavo gebracht sprekende, maar geen vrede bij hebben dat de Haarlemmers zulk een, hun elken Donderdag, en nog wel kosteloos, aangeboden kunstgenot niet beter op prijs stelden. Er waren weinig toehoorders en deze *liepen* door de kerk gedurende het orgelspel! Vooral dit laatste wekte de verontwaardiging der muzikale Zweedsche.

Op het stedelijk museum had zij de schilderstukken van Frans Hals met haar ontwikkelden kunstzin bewonderd. Zij was in haar meisjesjaren eene ijverige schilderes geweest, en hoewel zij later het penseel voor de pen had terzijde gelegd, zag haar kennersoog ook hier menige schoonheid die voor een ongeoeffenden blik onopgemerkt zou zijn gebleven. Voor de bekoorlijke streek rondom Haarlem uitte zij een warme sympathie. Anne Charlotte had een weinig onze taal bestudeerd door sommige vertalingen harer werken in het Hollandsch met de oorspronkelijke te vergelijken. Uit een dezer vertaalde boeken las zij een gedeelte, en wezenlijk vrij goed, in het Hollandsch voor.

Hare vaderlandsche gezindheid was in de jaren van 1880—90 veel verflauwd. Had zij vroeger — 1875 — verklaard „dat iemand die zich in staat gevoelde iets goeds te verrichten verplicht was dit in de eerste plaats te doen in zijn eigen land, vanwaar de gunstige uitkomsten dan later aan vreemde landen ten goede konden komen”, thans oordeelde zij anders. Het internationaliteitsgevoel was bij haar opgewekt door die reizen in Noorwegen, Denemarken en Finland en later door haar bezoek aan Duitschland, Engeland, Holland en Parijs. In Denemarken had zij persoonlijk kennis gemaakt met Georg Brandes, met wien zij sedert eenigen tijd in briefwisseling had gestaan; behalve dezen door velen gevreesden criticus ontmoette zij hier de heeren Molbech, Hostrup, Borgsenius e. a. Hare reis in Noorwegen bood haar de gelegenheid aan tot kennismaking met Bjørnstjerne Bjørnson, Jonas Lie, Henrik Ibsen, Alexander Kjelland en verscheidene andere letterkun-

dige Noren. Voor Noorwegen en zijne bewoners gevoelde Anne Charlotte een groote genegenheid. En dit is waarlijk niet te verwonderen. Het was zoo natuurlijk dat het trouwhartige en eenvoudige in het volkskarakter der Noormannen weerklank vond in haar eigen aard; eene vergelijking tusschen deze en hare landgenooten viel niet gunstig uit voor de Zweden, met hunne vooroordeelen en vormelijke beleefdheid. Een Noorsch tijdschrift *Verdens Gang* stelde zijne kolommen voor hare bijdragen beschikbaar, in die dagen toen Anne Charlotte zich hiervoor te vergeefs tot eenige redacties in Zweden had gewend. Deze en andere ervaringen van de koele houding harer landgenooten, tegenover de bijzonder welwillende tegemoetkoming die haar in Noorwegen ten deel viel, hadden het gevolg, dat zij zich in laatstgenoemd land weldra echt tehuis gevoelde. Wel had zij voorheen kleine uitstapjes naar Duitschland en Zwitserland gemaakt, maar de groote studiereis had plaats in 1884, in gezelschap van eene letterkundige vriendin Julia Kjellberg, (thans mevrouw von Vollmar).

Op deze reis werd aan de beide talentvolle Zweedsche dames rijke gelegenheid geboden om in zeer verschillende kringen de geestelijke stroomingen van den nieuwen tijd, en de hoofdleiders ervan, te bestudeeren.

Reeds door eene studie, die Anne Charlotte over Lassalle geschreven had, was hare belangstelling in het socialisme meer en meer opgewekt. Nu kwam zij in Duitschland zoowel als in Engeland in persoonlijke aanraking niet alleen met de hoofden der socialistische, anarchistische en andere partijen, maar ook met de leiders van zeer verschillende bewegingen op godsdienstig en wetenschappelijk gebied.

Zij raakte er aan gewoon met menschen om te gaan „die in de gevangenis gezeten hadden”, en op deze reis verzamelde zij een zeer bonte mengeling van indrukken. Nu eens hoorde zij Eleonor Aveling, de dochter van Karl Marx met geestdrift de ideeën van haar vader verkondigen en toelichten; dan

weer hoorde zij diezelfde ideeën door Bradlaugh of Mrs. Besant scherp veroordeelen.

Zij woonde theosofische, positief-christelijke, atheïstische en aesthetische vergaderingen bij. Zij werd in aanraking gebracht met menschen van allerlei opvatting en richting; met spiritisten, evolutionairen, hoogkerkelijken en vrijdenkers.

Anne Charlotte was in dien tijd door deze verschillende kwesties op maatschappelijk en godsdienstig terrein zoo „in beslag genomen”, dat hare belangstelling in de literatuur daaronder leed.

Zij had allengs de overtuiging gewonnen, dat de besliste waarheid nergens te vinden was. Sedert lang had zij het begrepen, dat geen verstandig, denkend mensch blind aan eene kerkelijke inzetting, of eenige andere, kan gelooven. Zij was nu zoover gekomen dat zij elke soort van „mystieken” dulden kon; zij werd hoe langer hoe meer ingenomen met het evolutionisme als verklaring van de ontwikkeling der aarde en harer bewoners; en van het altruïsme, als de door een welbegrepen eigenbelang gewijzigde, meest aan te bevelen levensregel.

Uit Engeland zond zij hare *Indrukken van het moderne Londen* aan *Stockholm's Dagblad*. Ook na hare thuiskomst heeft zij nog een tijdlang volgehouden hare reis-indrukken te schrijven.

Zij was het, die de tegenwoordig zoo vaak besprokene Annie Besant voor het eerst in Zweden bekend maakte, door eene studie in *Gustaf af Geyerstam's Revy voor 1885*. En zij was het ook, die in de vrouwenvereniging *Iduna* eene lans brak voor de Engelsche „reformkleeding” die sedert in Zweden vele aanhangsters gevonden heeft en ook hier in Nederland vele wint.

Nog onder den indruk van veel wat haar op sociaal gebied had ontroerd schreef Anne Charlotte haar tooneelstuk *Hur man gör godt* (*Hoe men weldoet*), waaraan zij reeds vóór haar groote reis begonnen was, ten einde. Als het eerste drama

waarin de auteur toont een gedachte te willen doen uitkomen en niet haar eigene phantasie of eenig feit aan het woord te willen laten, is dit stuk van gewicht voor Anne Charlotte's dichtkunst. *Hur man gör godt* is het éénige harer dramas, dat in het Nederlandsch is vertaald. Het werd door den heer Jan C. de Vos voor zijn gezelschap aangenomen, totnogtoe echter niet gespeeld.

In dit tijdperk van haar letterkundige^oloopbaan valt het zeer *verdeelde oordeel* over de artistieke waarde van Anne Charlottes werken; dit is gunstig of ongunstig, al naarmate de nieuwe of de oude richting aan het woord is.

Met Ernst Ahlgren, Sonja Kovalevsky en anderen van haar leeftijd had Anne Charlotte Leffler allengs hare sympathie voor de „Vrijmaking der vrouw in de samenleving” zooals hiervoor door de aanvoersters der vrouwenvereeniging werd geijverd, verloren. *Dezen* toch verloren hoe langer hoe meer het standpunt van waar de beweging was uitgegaan uit het oog; zij vergaten, dat de verlossing der vrouw uit de knelende banden van de thans gebruikelijke wet ten opzichte van zeden en vormen, slechts het *middel* was, om tot een zeker doel te geraken — niet dit *doel* zelf: Het bereiken van de vrijheid voor verschillend-begaafde vrouwen, om ieder naar haren aard en aanleg heur eigen weg te gaan; de vrijheid voor iedere vrouw, om de door haar persoonlijk gevoelde roeping te volgen en aldus op hare beurt mede te arbeiden aan het groote werk van beschaving en ontwikkeling. *Dit* was het ideaal waarnaar Anne Charlotte Leffler streefde. *Die* gedachte spreekt zij ook, in haar *Zomernachtsdroom* evenals in verscheidene harer novelles, uit; o. a. in *Om den broode*, *De Hulpprediker* en in verschillende schetsen van *Beperkten horizon*, voor zoover zij die heeft afgewerkt; vooral in dat juweeltje onder hare verhalen, dat den titel draagt: *Ongehuwd*. Zij had over die schetsen, welke zij tot een roman wilde samenvoegen, reeds vroeger aan de schrijfster dezer biografie haar

gevoelen medegedeeld in een harer brieven: zij stelde zich voor, daarin te doen uitkomen hoe moeilijk het leven soms voor ongehuwde vrouwen, vooral voor de beschaafde en ontwikkelde „oude vrijster” is; hoe een verstandige vrouw met de noodige wilskracht haar leven kan besteden ten nutte van anderen, ook al is zij geene gade en moeder; maar hoe oneindig *beter* zij dit zou kunnen doen, indien niet de vormen der samenleving haar zooveel minder vrijheid lieten dan aan den man wordt vergund. Dit is een der beginselen, die men in Anne Charlotte's werken telkens kan zien doorschemeren.

Zoals haar aard en aanleg was, gaat het niet aan eenvoudig eene opsomming harer werken te geven; om *deze* te verstaan, in den zin waarin zij zijn bedoeld, moet men de schrijfster niet alleen kennen maar haar ook volgen op den weg harer ontwikkeling; juist eene auteur als Anne Charlotte geeft zichzelf in hare werken, misschien zelve onbewust van dezen eigenaardigen trek. Tot in kleine bijzonderheden komt dit uit. Anne Charlotte kon zich slechts noode aan vormen en banden onderwerpen; vrije denkbeelden, losse kleeding, oprechtheid zonder overbeleefdheid — hiervoor leefde zij. En in overeenstemming hiermede is haar stijl, haar schrijftrant vrij; verschillend naar de onderwerpen die zij behandelt. In gebonden stijl iets te schrijven viel haar zeer moeilijk; zoo zijn de enkele dichtregelen op een paar bladzijden van *Een Zomernachtsdroom*, door haar broeder, professor Fritz Leffler, geschreven. Zij heeft het op dit gebied nooit verder gebracht dan tot eene schertsende correspondentie in verzen met Sonja, die van Anne Charlotte's zijde het peil der St-Nicolaasrijmpjes weinig te boven gingen. Eene andere eigenaardige hoedanigheid van deze echt *vrouwelijke* auteur — want ondanks haar wensch als man te zijn geboren, *was* Anne Charlotte eene beminnelijke en liefhebbende vrouw; dit is vooral in de laatste jaren van haar leven gebleken, —

is haar groote ontvankelijkheid voor de opvatting van anderen, indien deze althans niet de kwestie van uiterlijke vormen gold; want hoe zij over deze dacht weten wij; en hieromtrent was zij ten volle verzekerd, dat hare meening de juiste was. Over deze ontvankelijkheid sprekende, zeide zij:

„Ik zie er tegen-op om met menschen te redeneeren wier stellige overtuiging in tegenspraak is met hetgeen ik meen te moeten aannemen; want ik ben als een stuk was, waarop iedere krachtige overtuiging haar stempel afdruckt. Gelukkig voor mij bestaat er slechts weinig krachtige overtuiging onder het menschdom.”

Omtrent het *algemeene* oordeel was zij onverschillig:

„Ik heb die groote macht al te dikwijls met goed gevolg getrotseerd om er nog een greintje eerbied voor te hebben overgehouden. Ik weet te goed, dat men in negen van de tien gevallen in zijn domheid datgene vonnist, waarvan men niets begrijpt.” Trouwens, het zou voor Anne Charlotte beter geweest zijn als zij zich eenigszins meer aan het algemeene oordeel had gestoord en minder naar het persoonlijk gevoelen van enkelen geluisterd had; gelukkiger voor haar althans. Zij was ervan overtuigd dat er geen onvoorwaardelijke deugd en geen onvoorwaardelijke zonde kan bestaan; maar dat het van het persoonlijk karakter der menschen afhangt, of men hunne handelwijze, onder de gegeven omstandigheden, goed of kwaad moet noemen. Zoolang men het tegendeel niet zeker weet, moet men van de veronderstelling uitgaan, dat de keuze na een zeer nauwkeurige zelfbeproeving werd gedaan. Aldus over de besluiten onzer *medemenschen te oordeelen* en hunne handelingen op te vatten is, volgens haar, niet slechts de eenige barmhartige maar ook de eenige verstandige opvatting der zaak.

In 1888 schreef zij haar dubbeldrama *Kampen för lyckan* met Sonja. Jammer dat dit gezamenlijk werken Anne Charlotte verhinderd heeft haar eigen, toen reeds opgezetten, arbeid

te voltooiën. Zij was namelijk bezig met het schetsen der bouwstoffen voor haar roman *Buiten het huwelijk*, een werk dat rijker en met meer vrijmoedigheid geschreven zou zijn geworden dan een harer vorige boeken.

„*Kampen för lyckan*” = „De strijd om het geluk” bestond uit twee tooneelstukken: 1°. „Hoe het is gegaan” en 2°. „Hoe het had kunnen worden.” Het was een onmogelijk te volbrengen experiment om, tot oplossing van een onhoudbaar, (in aesthetischen zin niet vol te houden), beginsel twee zulke tegenstrijdige karakters te doen samenwerken. Dit begreep de kalme Anne Charlotte beter dan de overspannen Sonja, en gedeeltelijk om zich aan dien onmogelijken arbeid te onttrekken, gedeeltelijk om nieuwe indrukken voor *haren* roman, die een vervolg op „*Een Zomernachtsdroom*” zou geworden zijn, in zich op te nemen, besloot zij in datzelfde jaar op reis te gaan.

Dat Italië het doel van deze reis werd, had zijn bijzondere redenen. Een vriend van Anne Charlotte, Viktor Loren, dien zij als een broeder had liefgehad, was in 1886 overleden; bij het afscheid van haar, had hij den wensch geuit, dat zij het hem dierbare land toch eens mocht zien. Zij had hier ook sedert altijd naar verlangd; — reeds in 1881 had zij Italiaansch geleerd in de hoop eenmaal naar Italië te mogen gaan, — maar totdusver was daarvan nog niets gekomen.

Na den buitengewoon kouden, regenachtigen winter van 1888 te Rome te hebben doorgebracht, ging zij in de lente met Professor Mittag-Leffler en zijne echtgenoot naar Afrika — eene reis waarover zij vele „brieven” in *Stockholm's Dagblad* geschreven heeft. Op de thuisreis ontmoetten zij te Napels een der geleerde wiskundige vrienden van haar broeder, Pasquale del Pezzo, markies van Campodisola. Een ander hunner wederzijdsche vrienden, dien de reizigers onderweg van Tunis naar Palermo hadden ontmoet, had reeds toen op zulk eene wijze over Professor del Pezzo gesproken, dat deze Anne

Charlotte's levendige belangstelling had gewekt. Immers zijne geschiedenis stemde in vele opzichten overeen met hare eigene; ook *hij* had den strijd gestreden voor de persoonlijke onafhankelijkheid van de macht der eenmaal aangenomene vormen en toestanden. Hij behoorde tot eene zeer koningsgezinde en zeer behoudende familie, die een afkeer had van alle hervormingen in Italië gedurende de laatste vijftig jaren. Maar hij, de oudste zoon, had zich boven die vooroordeelen weten te verheffen en hij nam warm deel aan het streven van het jongere geslacht. In strijd met alle tradities, had hij eene betrekking in dienst van den staat, als Professor in mathesis aan de Napelsche hoogeschool aanvaard. Op dezen zelfverdienden naam was hij even trotsch als hij omtrent zijne geërfde titels onverschillig was.

Toen haar broeder en hare schoonzuster de reis naar huis voortzetten bleef Anne Charlotte op Capri. Zij schrijft met geestdrift over de daar ontvangen indrukken. Zoo in een brief aan haar broeder Fritz:

... Het leven in Italië is verwonderlijk rijk aan nieuwe ervaringen; mijn leven althans. Capri is de bekoorlijkste plek van den geheelen aardbodem. Het artistieke hotel Pagano, waar kunstenaars uit alle werelddeelen de muren en deuren hebben versierd; met breede loggias naar den zeekant toe en een kleinen tuin achter het huis, vervuld van bedwelmenden bloemengeur, tusschen muren die begroeid zijn met klimrozen en wijnranken. Buiten die tuinmuren zingt de mandolinespeler des avonds zijne vurige minneliederden... Dit hoekje van de wereld sluit een paar belangrijke bladzijden uit mijn levensboek in zich op. Het leven, het *echte, ware* leven is nog iets anders dan droomen en smachten. Wij, bewoners van het Noorden, zijn te overdreyen, te weekhartig. De Zuid-Italiaan moet ons leeren te leven; hij verstaat die kunst. Je lacht misschien om mijne opgewondenheid; maar wees gerust; spoedig keer ik naar onzen Noorschen grijzen hemel, met zijne zwaar-moedige droomen, terug."

Van dit terugkeeren is echter in den eersten tijd na dien brief, niets gekomen.

In Italië had de groote verandering in Anne Charlotte's leven plaats. Het voortdurend samenzijn met Pasquale del Pezzo ontwikkelde in de harten dezer beide zoo rijk begaafde menschen eene warme sympathie, die allengs inniger werd en eindigde in liefde — eene wederzijdsche, alles overwinnende, beslissende liefde voor hun gansche leven. Na een zeer moeilijken strijd met zich zelve besloot mevrouw Edgren tot de oplossing van haar eerste huwelijksverbintenis; met de liefde voor Pasquale in heur hart gevoelde zij zich tot dien maatregel gedrongen (1889).

Weinige maanden later overleed Pasquale's vader. Als hoofd der familie, hertog di Cajanello geworden, deed deze titel het bezwaar tegen zijn huwelijk met eene onadelijke, vreemde, protestantsche schrijfster, nog veel grooter worden. Al was hij nog zoo goed een zoon van het jonge Italië, — niemand vermag zich zonder strijd te verheffen boven alle tradities van een oud-adellijk geslacht, dat reeds van de negende eeuw af had medegearbeid aan de geschiedenis van Napels.

Uit Anne Charlotte's brieven waarin zij het korte sprookje van haar geluk beschrijft, blijkt het opnieuw hoe *waar* het is, dat het gemoedsleven *het* leven is, niet alleen van het vrouwelijk hart, maar voor het menschenhart in het algemeen; en dat de rijkbegaafden, zoowel als de minder ontwikkelden, in geestelijken zin elkander ontmoeten op dit hoogtepunt van 't leven.

Een dezer brieven eindigt zij met de woorden:

„Italië heeft in zulk een hooge mate mijn hart gestolen, dat ik niet geloof in Zweden ooit weder gelukkig te kunnen zijn.” Dit was in den winter van 1889.

In den zomer van dit voor haar zoo gewichtige jaar bracht de schrijfster een poos met hare moeder en broeders, op de geliefkoosde plek uit hare kindsheid, de pastorie aan de Hjo door.

In dien herfst gaf zij een nieuwen bundel *Ur lifvet (Levensstrijd III)* ter perse en vertrok daarna met Sonja naar Parijs. Over haar verblijf in Frankrijks hoofdstad schrijft zij uitvoerig in haar laatste werk: *Sonja Kovalevsky. Wat ik met haar beleefde en wat zij mij van haar persoon en leven heeft verhaald.* Het verdere gedeelte van het jaar dat voor hare wettige echtscheiding verlopen moest, bracht zij, na Sonja in Parijs te hebben achtergelaten, te Rome door.

Ware het niet onbescheiden Anne Charlotte's gemoedsleven uit dien tijd te schetsen, dan zou men voorzeker een zeldzame vereeniging te aanschouwen kunnen geven, van diepe, ernstige vrouwenliefde; van onbaatzuchtige offervaardigheid; van onvoorwaardelijk vertrouwen en van een op juist begripen der omstandigheden gebouwde, edelmoedigheid. En deze edele hoedanigheden bleven haar dien geheelen tijd vol bezwaren en verdrietelijkheden van allerlei aard, onwrikbaar getrouw. Zij schreef:

„Ik woon hier geheel alleen, maar ondanks die eenzaamheid ben ik onbeschrijfelijk rijk in het bewustzijn van mijn geluk. Ik heb eene Godsgave ontvangen zoo heerlijk en schoon, als die bijna nooit aan eene vrouw in zulk eene hooge mate kan te beurt vallen — vooral niet op mijn leeftijd.

Op den 7den Mei 1890 werd op het capitol te Rome het burgerlijk huwelijk gesloten tusschen Anne Charlotte Lëffler en Pasquale hertog di Cajanello; om later met bijzondere vergunning van den Paus in de Roomsche-Katholieke kerk te worden gewijd. Alleen onder deze voor Anne Charlotte bezwarende voorwaarde had de moeder van Pasquale hare toestemming tot het huwelijk van haar zoon willen geven.

Dadelijk na de kerkelijke inzegening hunner verbintenis gingen de echtgenooten op reis naar het vaderland der jonge vrouw. Hier leerde de Napolitaan den winter in het noorden kennen en liefhebben. Vooral echter gevoelde hij reeds spoedig een warme genegenheid voor de moeder van zijne vrouw en

voor hare broeders, die Anne Charlotte zoo innig lief hadden. Deze sympathie verhoogde nog haar geluk. Zoo was dan nu ook in dit opzicht al het hare het zijne, zooals het zijne het hare was. In de lente van dat jaar zag haar roman *Kvinlighet eller erotik = Hartstocht of liefde*, waarover in deze levensbeschrijving vroeger gesproken is, het licht. De schrijfster wilde in dit verhaal doen uitkomen tot welke buitensporigheden de moderne vrouw, die den hartstocht alleen aan het woord laat, in staat is; hoe haar trotsche hart met al zijne wilskracht dan ten slotte overwonnen wordt door dien alles overheerschenden drang der natuur; maar tevens, hoe de zinnelijke verliefdheid van den man, door de zelfverloochening en toewijding der vrouw kan worden herschepen tot eerbiedige, hem en haar veredelende liefde. Een loflied op Eros dus; maar zulk een opgewonden lofzang, dat velen de gedachten die daaraan ten grond verstrekten niet kunnen terugvinden. Alice vertegenwoordigt niet de ervaring der schrijfster, dat vrouwelijkheid en liefde in wederzijdsche hartelijke bedoeling op elkanders ontwikkeling kunnen inwerken. Hoeveel schoons de roman *Hartstocht of liefde?* moge opleveren; met hoeveel talent geschreven het verhaal ons van 't begin tot het einde boeit — geen lezer zal het huwelijks-ideaal van Anne Charlotte erin kunnen zien. — Men heeft gemeend er haar eigen roman in te lezen, maar dit is eene groote vergissing. Hare levensgeschiedenis, indien deze door de schrijfster zelve had mogen geschreven worden, zou hiertegen ernstig zijn opgekomen; zij zou daarin het vooroordeel omtrent den huwelijksband hebben tegengesproken en uit haar eigene ervaring hebben aangetoond, dat de zelfstandige geestelijke ontwikkeling der vrouw door het huwelijk bevorderd kan worden en bewaard blijven in het huwelijksleven. Maar hoewel Anne Charlotte het voornemen eene zelfbiografie te schrijven als zij 70 jaar oud zou zijn, heeft uitgesproken, is dit plan helaas nimmer ten uitvoer gelegd.

Gedurende het verblijf met haren echtgenoot in Zweden, schreef Anne Charlotte *Familjelystoka* = „Huiselijk geluk”, een van hare best geslaagde tooneelstukken, dat gebouwd is op den, volgens hare overtuiging, volkomen gewettigden, eisch van jonge menschen, om voor eigen rekening en verantwoording van het leven te maken wat zij kunnen.

Over het geheel was zij anders in dien tijd minder dan ooit tot schrijven gestemd. Haar werkelijkheid was te schoon om er zoo vele uren van af te zonderen ten bate van verbeelding.

Veerkrachtig als een jong meisje aanvaardde Anne Charlotte haar nieuw leven. Zij bezat in eene zeldzame volkomenheid, een echt vrouwelijk karakter; opgewekt en gezond van hart, leefde zij in het bewustzijn van de groote macht der liefde op de vrouw. De ontwikkeling dezer edele hoedanigheid verjongde haar en maakte haar steeds bekoorlijker. Wie van hare vrienden het twintigjarige meisje van voorheen kon vergelijken bij de veertigjarige vrouw van thans, aarzelde geen oogenblik, op het gezicht van dat geestige gelaat met het grijzende, maar nog altijd weelderige, krullende haar, en met de sprekende blauwe oogen, die de wereld zoo verstandig en opgewekt tegemoet straalden, te verklaren, dat hier niet de natuur maar het leven de groote kunstenaar geweest was, die hare trekken zooveel edeler en fijner had doen worden.

Het hiervoor geplaatst portret is het beste wat er bestaat van de vrouw die, toen zij in die dagen met het in orde brengen van haar nieuw „tehuis” bezig was, de van jeugdige liefde tintelende woorden schreef:

„Ik zou wenschen dat voor Pasquale *alles* in mijne liefde nieuw en frisch wezen mocht. Ik beschouw het als een onrecht tegenover hem, voorheen reeds iets van de belangen te hebben gekend, die thans samenhangen met *ons* leven.”

Anne Charlotte bezat de genialiteit der liefde. Haar door

haar overlijden diep geschokte echtgenoot, zeide van haar: „Niet alle vrouwen kunnen beminnen; maar zij kon het volkomen.”

In Februari 1891 was de woning der jonggehuwden te Napels gereed tot hunne ontvangst. Zij hadden hun huis aan de „Via Tasso”, „den weg der geliefden en dichters” gebouwd; aan dien weg die tusschen tuinen en begroeide heuvelen opwaarts kronkelt en vanwaar men zulk een prachtig gezicht heeft op de zee.

Volgens den smaak van beide echtgenooten werd hunne huishouding veel eenvoudiger ingericht dan van den Hertog di Cajanello en zijne gade mocht worden verwacht; maar zoowel Pasquale als Anne Charlotte hadden een afkeer van pronk en van uiterlijke conventies. Één vertrek in de ruime woning was, ten opzichte van meubels, gordijnen en versieringen geheel op Zweedsche wijze ingericht; dit was de studeerkamer der schrijfster, Anne Charlotte Leffler, hertogin di Cajanello.

Sommigen hebben die bijvoeging aan haren meisjesnaam een „aristocratisch niet gelijk blijven aan zichzelf van de democratische Zweedsche schrijfster” genoemd. Maar dezen waren niet bekend met het gebruik der aanzienlijkste families in Italië, hetwelk medebrent dat de vrouw altijd haar *eigen* naam draagt, nimmer dien van haar echtgenoot, maar met bijvoeging van *zijn* titel. Een familienaam Cajanello bestaat er niet. Cajanello is de naam van het oude hertogdom noordelijk van Napels gelegen, dat sedert vele jaren in het bezit der familie del Pezzo was. Van dit landgoed geeft Anne Charlotte eene aardige beschrijving in hare Napelsche schetsen onder den titel van *När il signor Duca besöker sin landt-egendom* = „De hertog brengt een bezoek aan zijn landgoed”.

Deze schetsen volgen op *Sanningens vägar* (*De pelgrimstocht der waarheid*) en vormen hiermede een der nagelaten werken van Anne Charlotte. Hare letterkundige nalatenschap zal eerlang ook in het Hollandsch worden bewerkt, dank zij de wel-

willendheid van Professor Mittag-Leffler, die het recht tot de vertaling *aller nagelaten schriften zijner zuster, voor zoover deze tot eene uitgave geschikt blijken*, aan de Hollandsche vertaalster harer vorige werken heeft afgestaan.

Het laatste boek, dat de schrijfster zelf nog mocht zien afgedrukt, was *Sonja Kovalevsky*; op den dag van haar overlijden kwam de laatste door haar gecorrigeerde proef van dit werk te Stockholm aan, waar het zou worden uitgegeven.

De tijding van den dood harer vriendin wierp een donkere schaduw op haar eigen geluk. Ten tweedenmale legde zij haar eigen werk ter zijde, ten behoeve van Sonja, maar nu om de aantekeningen die zij vroeger met dit doel had verzameld, tot eene biografie uit te werken. Wij zullen hierbij langer dan bij de overige werken der schrijfster vertoeven, omdat „*Sonja Kovalevsky. Wat ik met haar beleefd heb en wat zij mij heeft verhaald van haar persoon en leven*” een eigenaardig licht werpt op Anne Charlotte zelve.

In hoevele opzichten verschillend haar karakter van Sonjas natuur moge geweest zijn, toch blijkt het uit deze biografie zeer duidelijk welk een grooten invloed het leven met deze vriendin op hare artistieke ontwikkeling gehad heeft. Innige vriendschap trok de vaak zoo tegenstrijdige karakters tot elkander; Sonja en Anne Charlotte vulden elkander wederkeerig aan; in eene mate die tusschen twee geestelijk zoo ontwikkelde vrouwen inderdaad zeldzaam heeten mag.

De biografie van Sonja Kovalevsky behelst vele bijdragen van groote waarde; maar vooral is het een overtuigend bewijs van het talent der schrijfster om in bezielde taal te spreken over datgene wat zij in Sonja kon verstaan en om met verstandige voorzichtigheid die karaktertrekken en handelingen harer vriendin, die zij niet vermocht te ontraadselen, eenvoudig voor daadzaken aan te nemen.

Ellen Key zegt in haar levensgeschiedenis van Anne Charlotte Leffler over dit, haar laatste werk sprekend:

„Anne Charlotte Leffler's beeltenis van Sonja Kovalevsky is met groote onpartijdigheid, met oprechtheid en volkomen eerlijk, door haar geschilderd. Met haar buitengewoon talent en vervuld van warme sympathie voor de overledene, streefde zij er naar, deze zoo eenvoudig en levendig te teekenen als dit van zulk een persoonlijkheid, zonder penseel en kleuren, met het woord alleen, mogelijk is; van een wezen dat tegelijk zwaarmoedig, melodieus en schitterend was als de kwikzilverfontein die de Moorsche paleizen versieren.”

En het was voorzeker geen gemakkelijke taak, die Anne Charlotte voor hare rekening nam.

Sonja Kovalevsky was eene vereeniging van tegenstrijdigheden: van eene buitengewone beschaving en een wilde, vaak ontembare natuurkracht; zij was tot in het oneindige gevoelig voor indrukken en schakeeringen; daarbij toch wilskrachtig, eenzijdig, eigenzinnig doordrijvend; zij paarde aan een modern ontwikkelde geest, een ontledend en opmerkend verstand en de vruchtbare verbeeldingskracht der dichtsterlijke Oostersche vrouw; zij was eene nauwlettende wiskundige en eene idealistische droomster.

Als men deze tegenstrijdigheden opsomt laat men er nog minstens even zoovele ongenoemd en men heeft het gevoel, nog volstrekt niets te hebben gezegd van deze jonge vrouw, wier groote, sympathiewekkende bekoorlijkheid, voor een gedeelte althans moet gezocht worden in die vereeniging van doorgaans niet te vereenigen hoedanigheden. Met haar zijnde had men het besef tegenover iemand te staan, wier rijkdom men niet kon uitputten; wier karakter men niet kon doorgronden; tegenover het drievoudig raadsel van het genie, van de vrouw en van de Oosterlinge.

Nu vleide Anne Charlotte zich volstrekt niet, in staat te zullen zijn dit raadsel op te lossen; maar zij aanvaardde haren arbeid met den dichtsterlijken wensch bezielde: *de vrouw te verklaren*. Zij hield idealiseeren niet voor het middel om tot

helderheid te geraken; maar wel warme sympathie; met dien verstande, dat hier niet alleen de persoonlijke genegenheid aan het woord is, die zich alleen voelt aangetrokken tot hoedanigheden met onze eigene verwant; maar de onpartijdige, die de figuren schildert, zooals zij deze kan verstaan, zooals zij met en voor deze gevoelt. „Hoe eenvoudiger en soberder men een karakter schetst, des te beter zal het worden begrepen; hoe meer men het beeld verveelvoudigt, des te meer verflauwt men den indruk en maakt men den lezer onzeker, die, door telkens nieuwe indrukken aan het weffelen gebracht, slechts noode het spoor in het zand weet terug te vinden.”

Met dit beginsel — eene uitspraak van de schrijfster in *Hartstocht of Liefde* — voor oogen en in de overtuiging deze onzekerheid bij den lezer te vermijden, schilderde Anne Charlotte Sonja Kovalevsky. In het begin vooral, waar zij Sonja vaak zelf sprekende invoert en later waar haar eigene droefheid den arbeid bezielt, is de biografie inderdaad geworden wat Ibsen bedoelde, toen hij haar den raad gaf deze *dichterlijk* op te vatten. In enkele gedachten van haar zoo fraai geschreven werk over Sonja blijkt het, dat Anne Charlotte de Russische niet volkomen juist heeft beoordeeld. Althans, Ellen Key, die met *beiden* vriendschappelijk heeft verkeer, zegt dit; vooral waar het den „Slavischen trek in Sonja's karakter gold. Het woelige, onrustige maar geniale wezen van deze was ten eenenmale verschillend van dat der Zweedsche schrijfster. Anne Charlotte was even gematigd en buigzaam, zich des noods voegend naar de omstandigheden, als de andere beslist optrad, omtrent gewichtige vraagstukken intensief handelend. Anne Charlotte had de langzaamheid der Germanen; Sonja de levendigheid in oordeel en besluit van den Slavischen stam; Anne Charlotte bezat de rustige volharding harer landgenooten — Sonja de plotselinge, ongemotiveerde overgangen en wisselingen van

een gemoedstoestand tot den anderen, der Russische: van uitgelaten vroolijkheid kon zij onverwacht tot diepe melancholie vervallen; midden uit den vurigsten werkijver plotseling tot volstrekt nietsdoen overgaan. Anna Charlotte was eene moedige opportuniste, die van de omstandigheden het beste trachtte te maken — Sonja een hevige idealiste, die telkens haar hoofd tegen den muur der werkelijkheid stootte. Anne Charlotte was een karakter dat zich zonder moeite kon nederleggen bij de overtuiging: „Die Sterne, die begeehrt man nicht”; Sonja begeerde niets anders dan juist sterren.

Het *grenzenlooze* in haar Slavisch temperament was juist voor Sonja van de grootste beteekenis; en elke beperking, dit kan niet anders, moest den indruk van haar individueel bestaan verminderen.

Toch had Anne Charlotte zich juist deze beperking ten taak gesteld, toen zij hare vriendin van het vrouwelijke, van het algemeen menschelijke standpunt wilde beschouwen. Want ook als vrouw, in het erotische van haar geschiedenis was Sonja evenzeer de Russische als het genie; zorgt men er niet voor deze beide karaktertrekken vereenigd in het oog te houden, dan wordt Sonja juist als vrouw onverklaarbaar. Zij stelde zeer hooge eischen; maar zij kon ook zichzelf geven zonder eenig voorbehoud. Vooral in dien tijd toen Anne Charlotte de biografie harer overledene vriendin schreef, was zij zoo geheel vervuld van haar eigen heerlijke ervaringen op 't gebied van het leven der liefde, van het bewustzijn der kracht van de vrouwelijke toewijding, dat zij hierdoor minder dan ooit in staat was, Sonja op dit gebied onpartijdig te beoordeelen. Zij zag haar thans hartstochtelijker, en minder tot zichzelf-verloochenende liefde in staat, dan zij werkelijk was.

In den zomer van 1891 maakte Anne Charlotte weder eene reis door Zweden en Noorwegen. In dien tijd schreef zij haar laatste *Sprookje* in den vorm van een tooneelstuk *Sanningens*

vågar (*De pelgrimstocht der waarheid*); dit werk had zij dubbel lief gekregen door de warme belangstelling die haar echtgenoot ervoor aan den dag legde. In het aan hun huwelijk voorafgaande jaar, had hij haar op de hoogte der classieke letterkunde gesteld, door vertolking der Grieksche en Romeinsche dichters; later had hij haar in de oudere en nieuwe Italiaansche literatuur ingewijd. Hij had met haar Ariosto, Dante, Petrarca en verscheidene andere Italiaansche dichters gelezen; en thans was zij volkomen vertrouwd met zijne taal en met de fraaie letteren van zijn geboorteland. In *Sanningens vågar*, waar moderne ideeën in den vorm van een sprookje gekleed, ontwikkeld worden, is de invloed van de Zuid-Italiaansche fantasie van haren echtgenoot, duidelijk waar te nemen.

In 1892 schreef zij uit Napels:

.... Zonder zelf iemand te hebben opgezocht — wij hebben dezen winter geheel afgezonderd geleefd, zonder uit te gaan of menschen bij ons te noodigen — ben ik toch ongemerkt in een sympathieken, letterkundigen kring geraakt, die het erop heeft gezet, mij tot eene Italiaansche schrijfster te maken. De onderwerpen die ik totnogtoe in mijn hoofd heb zijn echter alle Zweedsch.

Dank zij de eenvoudige vormen van het Italiaansche gezellig verkeer, zien wij de leden van den straks genoemden kring menigen avond bij ons, zonder bepaalde uitnoodiging. Wij ontvangen nu alle avonden van 9—11 uur. Een kopje thee is alles wat den gasten wordt aangeboden — door mij; want in de meeste families biedt men volstrekt niets aan; en sommigen bedanken ook zelfs voor een kop thee. Nu eens komen er twee of drie uit den kring, soms vijf of zes. Het gebeurt ook wel, dat zij één voor één komen....”

Op dezen eenvoudigen toon schildert Anne Charlotte hare plaats in de wetenschappelijke, en letterkundige wereld te Napels; maar door haar nieuwe vrienden, zoowel als door de

pers in het buitenland, wordt vermeld hoe het huis der jongehuwden, Palazzo Fiodo, het middelpunt begon te worden voor het letterkundig leven te Napels. Eene Italiaansche dichteres, ook eene zeer begaafde en beminnelijke vrouw, Signora Zampini-Salazar, zegt: dat het salon van de Hertogin di Cajanello ongetwijfeld het meest beteekenende letterkundige salon van geheel Italië zoude geworden zijn; want de gastvrouw beantwoordde volkomen aan de eischen, om zulk een kring niet alleen rondom zich te verzamelen, maar op den duur in stand te houden. In een Italiaansch dagblad beschrijft Signora Zampini in 1892 de bekoorlijkheid van dit half-Noorsch en half-Italiaansch tehuis: „Zonnig door het schitterend geluk der echtgenooten; aantrekkelijk door de hartelijke vriendelijkheid der eenvoudige en toch zoo statige, schoone gastvrouw, met de buigzame, rijzige figuur en het Noorsche type; — zij maakte, hoewel heur haar begon grijs te worden, toch nog den indruk van blond te zijn.” De bezielde opgewektheid van de Hertogin di Cajanello verleende haar nog meer aantrekkelijkheid voor hare nieuwe vrienden dan voorheen voor hare oude, omdat hier thans een nieuwe bekoorlijkheid aan werd toegevoegd: de schoonheid en warmte van het geluk der liefde.

In geestdriftige bewondering roept mevrouw Zampini uit:

.... Alles aan haar is harmonisch en edel; zij is niet in staat slechte of lage gevoelens te koesteren; zij is een schitterend voorbeeld van die benijdenswaardige karakters, die aan de eerzucht weerstand kunnen bieden en door vleierij niet worden bedorven. Zij bezit de zeldzame bekoring, die zachte bescheidenheid op ons moet uitoefenen, in hooge mate. Geen succes heeft haar werkelijk goed hart hoog of trotsch doen worden. Die oprechte warme handdruk; de vriendelijke glimlach; de schoone sprekende oogen; — dit alles tezaam maakt dat men zich bij haar als tehuis gevoelt, zoodra zij hare vrienden ontvangt in de zoo gezellige woning aan de

Tassostraat, waar het salon met herinneringen aan Zweden versierd is."

De eenvoud, die de Italiaansche dichteres zoozeer in verrukking bracht, was voor Anne Charlotte zoo natuurlijk, dat hare Zweedsche vrienden die nauwelijks hadden opgemerkt.

Eerst na haar dood kwam het aan den dag hoe vaak haar naam in buitenlandsche letterkundige tijdschriften met ingenomenheid werd vermeld en hoe gunstig hare werken ook in den vreemde werden beoordeeld; welk een groot aantal van deze in het Noorsch, Deensch, Finsch, Russisch, Engelsch, Duitsch, Hollandsch en Poolsch waren vertaald, en ten laatste ook in het Italiaansch.

Zij sprak gaarne over hetgeen zij wilde schrijven; zelden over wat zij geschreven had en nimmer over hetgeen anderen van haar werk hadden gezegd. En in haar nieuw leven, had zij met volkomen sympathie en goedkeuring van haren echtgenoot, haar voornemen te kennen gegeven, te schrijven zonder zich te laten belemmeren door dien dwang om persoonlijke opvattingen en vormen der samenleving te ontzien, die haar voorheen bij de uiting van haar talent vaak hinderend in den weg hadden gestaan.

In de lente van 1892 verwachtte Anne Charlotte het geluk, dat zij voorheen zoo bitter had gemist. Zij schreef hierover:

„Bij oogenblikken overvalt mij nog een gevoel van angst. Ik denk er dan aan hoe volmaakt gelukkig wij zijn — te gelukkig om nog meer te mogen wenschen! Dan bekruipt mij soms de vrees te zullen sterven; of daarvoor, dat ons kind niet „welgeschapen" ter wereld zal komen. Maar ik ben toch blijde dat het in den heerlijken zomertijd komt.

Ik ben gezond en in blijde verwachting van mijn jongen. Het is een genot de kleine met lichtblauw bekleede wieg te zien. Alles is lichtblauw; ik verwacht dus een *Gaetano*, want hier, evenals in Zweden, moet voor *jongens* alles lichtblauw zijn."

Vaak legde zij hare pen thans neder om de naald ter hand

te nemen, want het uitzet voor den kleine wilde zij zelfnaaien.

Het innig verlangde kind werd geboren. Van dien 7den Juni af begint voor haar een nieuwe tijdrekening en als zij schrijft vloeien haar brieven over van dankbaarheid voor dien schat. Daar men in deze brieven de moeder hoort in de bezielde taal der dichteres is het geen wonder, dat zij een lofzang vormen op het geluk dat haar ten deel is gevallen en op haar Gaëtano. Na een zeer uitvoerige beschrijving van den kleine vervolgt zij onder anderen:

„Zijne oogen zien opmerkzaam en verstandig rond. Hij heeft nooit dat wezenlooze in den blik van andere pasgeboren kinderen gehad, maar keek aanstonds onderzoekend rond in de nieuwe wereld. En hij heeft den beroemden blauwen hemel van Napels reeds lief. Als hij in de kamer ligt te schreien, behoef ik hem maar eventjes op het balcon in de blauwe lucht te laten zien, om hem tot rust te brengen. Ik had nooit gedacht, dat een zoo jong kind zoo belangrijk zou kunnen zijn. Ik placht te zeggen dat een kind niet eer een menschje wordt, voordat het loopen kan en praten. Maar dit is volstrekt niet waar. Trouwens hij praat ook nu reeds, al is het in zijn eigen taaltje. Pasquale en ik merken alles aan hem op en wij vinden alles interessant; wij zijn er beide van overtuigd, dat er nooit zulk een merkwaardig kind geboren is, als onze Gaëtano.

Welke illusies hebben wij al niet gemaakt bij het blonde kopje van ons kind! Hij moet een geleerde worden, een dichter of een kunstenaar — dit staat vast. Ik vrees, dat wij zeer veel van zijn verstand zullen eischen en niet tevreden zullen zijn, als hij geen genie wordt! . . .”

Toch werd zij niet eenzijdig door haar nieuwe moederplichten. Zij was uitgelaten van blijdschap als er brieven kwamen van „Huis” en bleef voortdurend met belangstelling het oog houden op de letterkundige gebeurtenissen in het vaderland. Zij schreef onder anderen met groote ingenomen-

heid over „de meerdere rijpheid” waarvan Mathilde Roos in haar roman *Genom Skuggar = Door de nevelen heen*¹ 't bewijs had gegeven; en over andere nieuwe producten der Zweedsche letterkunde. Maar toch, haar liefste onderwerp is haar jongen, die zich zoo buitengewoon voorspoedig ontwikkelt. „Hij lacht en hij praat zoo aardig en doet lange verhalen in zijn eigen, voor ons zeer verstaanbaar taaltje. Hij luistert zeer opmerkzaam als men hem iets vertelt en is verrukt als men verzen voor hem opzegt. Tegen vreemden is hij zeer beleefd en ontvangt hen met een allerliefst vriendelijk gezichtje.”

Gaëtanos jonge moeder begon nu weder te schrijven aan den roman *Trang horizon* waarvoor zij in 1890 te Rome reeds de schetsen ontworpen had. In 1892 schrijft zij over dit boek aan haar broeder Fritz, met welk een ijver zij daaraan nu werkt; en ook enkele bijzondere gedachten die zij daarin wil doen uitkomen. Maar zij mocht aan dien wensch geen gevolg geven. Te midden van haren arbeid overviel haar eene koortsachtige rilling: dit was de dood die bij haar had aangeklopt.

Het was de dag volgende op dien waarop zij een harer opgewekte en opwekkende brieven aan hare moeder en de broeders had verzonden; een brief vol geluk en gezondheid. Anna Charlotte had ijverig geschreven; nooit was het werken haar zoo gemakkelijk van de hand gegaan; de gedachten vloeiden haar geleidelijk en ongedwongen uit de pen. Zij had in haar ijver den tijd vergeten, toen haar echtgenoot tegen drie uur bij haar binnen kwam en haar met zachten dwang de pen uit de hand nam. Zij moest nu een weinig rust nemen, want zij had zich dezen morgen immers volstrekt niet wel gevoeld. Als altijd voegde zij zich naar zijn wensch maar nu onder protest: „Hoe zal ik dan mijn werk kunnen afmaken?”

De zorgvuldigste verpleging vermocht de ziekte, eene ontsteking in de ingewanden, niet te overwinnen. Zelfs onder

¹ *Door de nevelen heen* van M. Roos. Uitgave van] P. N. van Kampen & Zn.

de hevigste pijnen dacht Anne Charlotte nimmer aan zich zelf. Zij was bezorgd over Pasquale, die nu verscheidene nachten achtereen bij haar had gewaakt; over haar jongske, waarmede zij niet kon bezig zijn; over hare vriendinnen die haar oppasten en over hare kamenier.

Signora Zampini verhaalt van haar:

„Zij sprak dikwijls over hare oude moeder, over haar broeders, die zij zoo gaarne nog eens had willen zien en die er zoo bedroefd over zouden zijn, niet bijtijds te hebben kunnen komen om afscheid van haar te nemen. Want zij wist dat haar einde naderde. Zij was onderworpen en gelaten bij de gedachte uit het leven, dat zoo rijk en zoo schoon voor haar was, te scheiden; maar zij leed onder de smart die haar heengaan anderen zou veroorzaken.

Zij zorgde er voor dat hare bloedverwanten omtrent haar toestand op de hoogte werden gehouden, maar op eene zoo weinig mogelijk verontrustende wijze. Voor haren echtgenoot trachtte zij haar voorgevoel van een ongelukkigen afloop der ziekte te verbergen; het scheen dat ook hij zelf toch nog, een paar uren voor haar dood, niet alle hoop had opgegeven.

Op den 21sten October 1892 overleed Anne Charlotte na eene ziekte van slechts vijf dagen. Zij liet haar hoofd tegen de hand van haren Pasquale rusten en blies den laatsten adem uit op hetzelfde oogenblik dat hij haar den laatsten kus gaf.

De zoo rijkbegaafde vrouw heeft juist lang genoeg geleefd om van haar onvermengd geluk als moeder en liefhebbende, innig beminde gade te mogen prijzen in haar bezielde, dichtelijk en toch zoo natuurlijk geschreven brieven. Plotseling weggerukt uit haar zeldzaam heerlijk leven; op de middaghoogte van haar bekoorlijk talent, ontviel Anne Charlotte Leffler di Cajanello aan zoovelen die haar bewonderden en liefhadden.

Zeker zal de talentvolle schrijfster en de beminnelijke vrouw nog lang in veler herinnering blijven leven.

Prof. Dr. FRIEDR. NIETZSCHE.

FRIEDRICH NIETZSCHE.

Op een der eerste dagen van het jaar 1889 ontving Georg Brandes een niet-gefrankeerden en niet-gedateerden, met potlood en in ruwe, kinderachtige trekken geschreven brief uit Turijn van den volgenden inhoud:

Aan vriend Georg.

Nadat ge mij ontdekt hadt, was het geen kunststuk mij te vinden; de groote moeite is nu mij te verliezen.

De gekruisigde.

De ongelukkige, die dien brief geschreven had, was Friedrich Nietzsche. Plotseling, zegt Brandes, was hij krankzinnig geworden. Onder de vele brieven, die Brandes van hem ontvangen had, was er geen enkele, die zulk een catastrophe had doen verwachten. Alleen de twee laatsten waren wat overspannen geweest. Ook de talrijke boeken van Nietzsche vertoonen geen sporen van geestverbijstering. Wel is de toon er van soms zeer heftig en aanmatigend. Zoo schreef hij in zijn voorlaatste werk: „Ik heb Duitschland het beste boek gegeven, dat het bezit; reden te over voor de Duitschers om er niets van te begrijpen.” En in zijn laatste werk heette het zelfs:

„Ik heb aan de menschheid het diepste boek gegeven, dat zij bezit.” Zeer zeker is dat niet gezond. Maar het gebeurt meer, dat iemand, die hoog staat, in eigen schatting een zon is, welke het licht van alle vorige sterren verbleeken doet. Daarvoor behoeft men nog niet gek te zijn.

Is Nietzsche het offer van zijn grootheidswaanin geworden? Enkel de kleine mensch is ijdel, zegt hij ergens, niet de voorname. IJdelheid is voor den laatste een raadsel. Want hij stelt waarden vast. In zijn hoedanigheid van waardemeter bekreunt hij zich niet om dat, waarvoor hij *geldt*, maar enkel om wat hij *is*. En elders verklaart hij: „Men herkent den filosoof daaraan, dat hij voor drie schitterende en klinkende dingen uit den weg gaat: den roem, de vorsten en de vrouwen; waarmede echter niet gezegd is, dat zij niet tot hem komen. Hij schuwt het al te felle licht.” Maar dat is te absoluut gezegd. De groote, telkens wederkeerende fout van Nietzsche is, dat hij niet genoeg oog voor schakeeringen heeft, daardoor te volstrekt in zijne uitspraken is. Al is iemand nog zoo overtuigd van eigen voortreffelijkheid, hij wil haar erkend zien, althans door de besten. Die behoefte aan sympathie, welke ook bij Nietzsche niet ontbrak, is eene van de beminnelijke zijden der menschelijke natuur. Nietzsche is lange jaren weinig of niet opgemerkt geworden. Toen door Brandes en anderen de aandacht op hem gevestigd was, werd hij eensklaps beroemd. De blijdschap was zoo groot, dat zij misschien heeft bijgedragen om hem te verbijsteren.

Om dit te begrijpen, moet men in aanmerking nemen, dat zijn lang gefolterd hoofd niet veel meer verdragen kon. Ik meen den lezer geen ondienst te bewijzen, door hier eene autobiographie in te lasschen, welke Nietzsche op verzoek van Brandes hem toezond op 10 April 1888.

„Vita. Ik ben 15 October 1844 geboren, op het slagveld van Lützen. De eerste naam, welken ik hoorde, was die van Gustaaf Adolf. Mijne voorouders waren Poolsche edellieden

(Niëzky); het schijnt dat het type goed bewaard bleef, niet-tegenstaande drie Duitsche „moeders”. In het buitenland houdt men mij gewoonlijk voor een Pool; nog dezen winter vermeldde mij de vreemdelingenlijst te Nice als Pool. Men zegt mij, dat mijn hoofd op schilderijen van Matejko voorkomt. Mijne grootmoeder behoorde tot den kring Willm-Goethe te Weimar. Haar broeder was de opvolger van Herder als superintendent in Weimar. Ik had het geluk leerling der eerwaardige Schulpforta te zijn, uit welke zoovelen (Klopstock, Fichte, Schlegel, Ranke enz. enz.), die in de Duitsche literatuur uitblinken, zijn te voorschijn gekomen. Wij hadden onderwijzers die elke universiteit tot eer zouden hebben verstrekt (of inderdaad verstrekt hebben). Ik studeerde te Bonn, later te Leipzig; de oude Ritschl, toen de eerste philoloog van Duitschland, onderscheidde mij bijna van den aanvang af. Op 22jarigen leeftijd was ik medewerker aan het *Literarische Centralblatt* (Zarncke). De oprichting van de philologische vereeniging te Leipzig, die nu nog bestaat, is mijn werk. In den winter 1868—69 bood de universiteit van Basel mij een professoraat aan; ik was toen nog niet eens doctor. De universiteit van Leipzig heeft mij later den graad van doctor verleend, op zeer eervolle wijze, zonder eenig examen, zelfs zonder dissertatie. Van Paschen 1869—1879 was ik te Basel; het was noodig dat ik mijn Duitsch staatsburgerschap prijs gaf, daar ik als officier (rijdend Artillerist) te dikwijls zou zijn opgeroepen en in mijn akademische werkzaamheden gestoord zou zijn geworden. Toch versta ik het met twee soorten van wapens om te gaan: met sabels en kanonnen — en misschien nog met een derde... Het ging alles zeer goed in Basel, niettegenstaande mijne jeugd; het gebeurde nl. bij promoties tot doctor, dat de geëxamineerde ouder was dan de examinerator. Het grootte voorrecht viel mij ten deel, dat er hartelijke toenadering tusschen Jakob Burkhardt en mij plaats greep, iets ongewoons bij dezen zeer eenzaam en stil levenden denker. Een

nog grooter voorrecht was het, dat ik, van het begin van mijn leven in Basel af, op een voet van onbeschrijfelijk groote intimiteit met Richard en Cosima Wagner verkeerde, die toen op hun landgoed Tribschen bij Luzern als op een eiland en afgestorven van de wereld leefden. Wij hebben eenige jaren al het groote en kleine in gemeenschap doorleefd; er bestond een wederzijdsch onbegrensd vertrouwen. (Gij vindt in de *gesammelte Schriften Wagner's* deel 7, een „zendbrief” van Wagner aan mij afgedrukt, bij gelegenheid van de „Geboorte der Tragedie”). Ten gevolge van deze vriendschap heb ik een grooten kring van merkwaardige mannen (en „manninnen”) leeren kennen, eigenlijk bijna alles, wat tusschen Parijs en Petersburg groeit. Tegen 1876 werd mijne gezondheid slecht. Ik bracht den winter in Sorrento door, met mijne oude vriendin, de barones Meysenburg (*Gedenkschriften eener Idealiste*) en den sympathieken Dr. Rée. Het ging mij niet beter. Een uiterst pijnlijke en aanhoudende hoofdpijn kwelde mij, zoodat ik geheel werd uitgeput. Jarenlang nam dat lijden in hevigheid toe, tot het zijn toppunt bereikte in een toestand van schier altoosdurende pijn en een jaar voor mij 200 lijdensdagen had. De ziekte moet geheel en al een gevolg van locale oorzaken zijn geweest; iedere neuropathologische grond ontbreekt. Er heeft zich nooit een verschijnsel van geestelijke stoornis bij mij voorgedaan; zelfs geen koorts, geen flauwte. Mijn pols was toen zoo langzaam als die van den eersten Napoleon (= 60). Het kenmerkende van mijn geval was, dat ik de hevige pijnen *cru, vert* met volkomen bewustzijn twee of drie dagen achtereenvolgens moest verdragen en daarbij voortdurend braakte. Men heeft het gerucht verspreid, dat ik in een krankzinnigenhuis zou geweest zijn en daar zelfs zou zijn gestorven. Niets is onjuister. Mijn geest werd integendeel in dezen tijd der verschrikking eerst rijp: getuige mijn geschrift *Morgenrood*, dat ik in een winter van ongeloofelijke pijn te Genua, buiten

voorkennis van doktoren, vrienden en betrekkingen, geschreven heb. Het boek is een soort „dynamometer” (krachtmeter) voor mij: ik heb het met een minimum van kracht en gezondheid geschreven. Van 1882 af ging het, uiterst langzaam trouwens, beter: de crisis scheen overwonnen (— mijn vader is zeer jong gestorven, juist in dat levensjaar, waarin ik zelf den dood het meest nabij was). — Ook heden moet ik nog uiterst voorzichtig zijn; een paar voorwaarden wat klimaat en meteorologie betreft, zijn onvermijdelijk. Het is niet uit keus, maar gedwongen, dat ik den zomer in het Boven-Engadin, den winter aan de Riviera doorbreng... Ten slotte heeft de ziekte mij het grootste nut gebracht: zij heeft mij vrij gemaakt, zij heeft mij den moed om geheel mij zelf te zijn gegeven... Ook ben ik van nature een dapper wezen, zelfs in militairen zin. De lange tegenstand heeft mijn trots tot het uiterste opgevoerd. — Of ik filosoof ben? Maar wat is daaraan gelegen!...”

Iets kan ik nog aan Nietzsche's mededeeling toevoegen. Zijn vader was predikant, het laatst te Naumburg, waar zijn moeder ook thans nog woont en met zijne zuster, die eveneens weduwe is, hem in haar eigen huis liefderijk verpleegt. Het schijnt dus, dat de vorm van waanzin, waaraan Nietzsche lijdt, niet voor anderen gevaarlijk is. Als hoogleeraar toonde Nietzsche een zeldzaam talent om zijn discipelen te boeien; hij wist leven te wekken; Burckhardt zeide van hem: „Zulk een docent heeft Basel nog nooit gehad.” Ook in de gezellige kringen was hij wegens zijn bescheidenheid en vriendelijkheid zeer geliefd; hij was een gunsteling der dames; niemand zocht achter het masker, dat Nietzsche in het verkeer met de menschen droeg, zienswijzen en gezindheden, welke met de algemeen heerschende in strijd waren; den eerzamen bewoners van Basel was het dan ook te moede, alsof de bliksem bij hen insloeg, toen hij met zijne *Unzeitgemässe Betrachtungen* en zijn bitsen aanval op het „bierhuisevangelie” van

David Friedrich Strauss voor den dag kwam. Sedert dien tijd noemde men het huis, dat hij met twee zijner collega's, den filosoof Heinrich Romundt en den kerkhistoricus Franz Overbeck, bewoonde: „die Gifthütte.”

Wanneer men eenige voor philologen bestemde en zeer verdienstelijke verhandelingen uit zijn eerste periode buiten rekening laat, heeft Nietzsche enkel in aphorismen geschreven. Op die wijze beroemt hij zich in tien volzinnen te zeggen, wat anderen in een boek niet zeggen. Inderdaad moet erkend worden, dat Nietzsche zich een genie in dien kunstvorm heeft betoond. Men heeft er hem een grief van gemaakt, dat hij niet liever voortgegaan is met degelijke, zwaarwichtige, goed samenhangende, betoogende boeken te leveren. Maar kunnen aphorismen geen levenwekkend zaad zijn? Wat dunkt u van de psalmen? En van de profeten? Natuurlijk is de schitterende, prikkelende, overweldigende aphorisme niet de meest geschikte vorm voor den bezonnen denker, die wijsgeerige gedachten aan den man zoekt te brengen. Maar Nietzsche had geen keus. Zijn oogen werden voortdurend slechter. Van geregeld studeeren, van uren lang over folianten gebukt aan de schrijftafel zitten, is weldra geen sprake meer. Het wordt steeds meer nacht om hem henen. Drie kwart blind draagt hij een wereld van gedachten op zijn eenzame wandelingen met zich rond en slijpt al loopende die juweeltjes van stijl, welke tot het mooiste behooren, dat de wereld der lezers ooit te genieten kreeg. Verplicht als een spin al de draden van het weefsel zijner gedachten uit zich zelf te halen, treedt hij als schepper van waarheid op, als een nieuwe profeet voor onzen tijd. De vier deelen van *Also sprach Zarathustra* zou ik willen vergelijken met de *Paroles d'un croyant* van Lamennais. Maar zij zijn dieper, dichtelijker en duisterder.

Veel duisterder. Duisterheid is slechts in betrekkelijken zin een nadeel. Men verbaast er zich over, dat de wijzen van Griekenland met hunne spreuken zoo grooten opgang hebben

gemaakt. Het is omdat we met die woorden reeds zo lang gevoed zijn. Wij hebben ons niet meer in te spannen om hun zin te vatten. Zij klinken ons zoo gemeenzaam in de ooren, dat wij er schier niets meer bij denken. Dat is het ongeluk van alle goede en edele woorden, dat zij, door de voortdurende herhaling, ten slotte enkel klanken worden. Geluiden, die geen hieroglyphen zijn, phrasen, waarvan men niet den zin met moeite heeft te ontcijferen, glijden aan ons oor voorbij, dringen niet door tot de ziel, verpletteren niet, ontroeren niet. De menschheid leeft van woordgerinkel, of liever, dommelt daarbij voort. Het is heilzaam, dat er van tijd tot tijd een man als Nietzsche komt, die ons bij de ooren trekt en wakker schudt en dwingt te luisteren naar de nieuwe frissche tonen, die hij te voorschijn brengt. Dan spreekt er een mensch tot ons en niet maar een automaat. Dan wordt er inderdaad geluisterd. Want er is een verschil tusschen hooren en luisteren. Gewone woorden hoort men. Maar men luistert naar buitengewone geluiden, naar woorden, welke men niet verstaat, ten minste niet dadelijk.

Er is veel dols en grilligs in Nietzsche. Zoo zijn woede tegen de vrouw. Men moest, zegt hij, de kolossale wijsheid van het oosten tot voorbeeld nemen en haar opsluiten. Met grooten wansmaak teekent hij de vrouw in twee perioden van haar leven aldus: „*Jung: beblühtes Hohlenhaus. Alt: ein Drache fährt heraus.*” Ook schrijft deze vijand der vrouwen-emancipatie: „Ware de vrouw een denkend schepsel, dan zou zij als kokkin sedert eeuwen de grootste physiologische feiten gevonden, ja, de geheele geneeskunst aan zich getrokken hebben. . . . Maar de vrouw wil geen waarheid; haar groote kunst is leugen, haar hoogste zorg is schijn en schoonheid. Juist deze kunst en dat instinkt eeren wij in de vrouw en hebben wij lief, wij, mannen, die het zwaar hebben en tot verpoozing gaarne het gezelschap van haar genieten, onder wier handen, blikken en teedere dwaasheden ons onze ernst,

onze zwaartillendheid en diepzinnigheid schier een dwaasheid toeschijnen." De vrouw zij dus *Amusirvogel*. Natuurlijk is dit eene subjectieve opvatting. Nietzsche ontveinst het zich zelf niet, dat zijn oordeel over „das Weib an sich", hetwelk zich geen enkele levende vrouw behoeft aan te trekken, *zijne* waarheid is, waaraan de waarheid van anderen met gelijk recht overstaat. Bij ieder kardinaal probleem, zooals dat over man en vrouw, laat zich, zegt hij, „niets aanleeren, niets afleeren, maar enkel ten einde denken, wat a priori voor ons vaststaat; er is diep in ons iets onveranderlijks, iets als graniet, een soort van geestelijk fatum, dat beslist, hoe zulke uitgezochte vragen te beantwoorden zijn."

De overtuiging van Nietzsche moet dus dienen als wegwijzer tot oplossing van het raadsel, wie hij zelf is. En dan geloof ik, dat de geheime grond, waarom zij vrouwenhaters zijn; voor hem en Schopenhauer dezelfde is. Nietzsche zelf zegt ergens: „Ieder dier, dus ook *la bête philosophe*, streeft instinctief naar een optimum van gunstige voorwaarden, waaronder het zijn kracht geheel ontladen kan en zijn maximum van machtgevoel bereikt; ieder dier deinst eveneens instinctief en met een fijnheid van speurzinn, die het wint van alle rede, terug, wanneer zich hindernissen voordoen, die hem den weg tot zijn optimum kunnen versperren; ik bedoel niet zijn weg tot geluk, maar tot macht, tot daad, tot machtig doen, welke in de meeste gevallen feitelijk zijn weg tot ongeluk is. Zoo gruwet de filosoof van het huwelijk en van alles, wat hem er toe zou kunnen overreden. Welke groote filosoof was ooit getrouwd? Heraclitus, Plato, Descartes, Spinoza, Leibnitz, Kant, Schopenhauer, — zij waren het niet; meer nog, men kan ze niet eenmaal denken als gehuwd. Een gehuwd filosoof behoort in de comédie te huis."

Men ziet het: een filosoof kan soms boosaardig zijn. Natuurlijk dacht Nietzsche bij de laatste woorden aan Socrates. Ook aan Hegel? Wat daar ook van zij, onwillekeurig teekent

Nietzsche zich zelf, waar hij opsomt wat voor een denker het onontbeerlijkst is: afwezigheid van dwang, van plichten, zorgen, bezigheden; helderheid van hoofd; dans, sprong en vlucht der gedachten; goede lucht, mooi, klaar, vrij, droog, gelijk de lucht op hoogten is, waarbij alle dierlijk zijn geestelijker wordt en vleugels aanschiet; rust in alle sousterrains; alle honden vreedzaam aan de ketting; geen geblaf van vijandschap en rancune; geen knagende wormen van gekrenkte eerezucht; bescheidene en onderdanige ingewanden, die vlijtig werken als molens, maar op een afstand; het hart koel, vrij, als een vreemdeling meer over het leven zwevend dan daarin wortelend. „Men kent, zegt hij, de drie groote pronkwoorden van het ascetisch ideaal: armoede, deemoed, kuischheid; in het leven der groote vindingrijke geesten zal men, als men dit van nabij beschouwt, alle drie genoemde trekken in een zekeren graad terugvinden. Volstrekt niet, gelijk trouwens van zelf spreekt, alsof het hunne deugden waren — wat hebben menschen van dat slag met deugden te maken! — maar als de natuurlijke voorwaarden van hun beste bestaan, van hun schoonste vruchtbaarheid. Het is mogelijk, dat het overheerschend geestelijk instinkt andere vijandige instinkten, lust in weelde en vrijgevigheid, uitbundige trots, moedwillige zinnelijkheid, met geweld beteugelen moet, doch daar het overheerscht, zet het zijn eischen door tegenover die andere instinkten, en niet omdat zulks deugdzzaam is”. M. a. w. gelijk de vrouw, uit moederlijk instinkt, eene afhankelijke positie aanneemt, zoo verlangt de denker, uit liefde voor wat in hem groeit, een bescheiden lot, een alledaagsch bestaan, waarbij hij niet voor zich zelve of voor anderen heeft te zorgen. „Zulk een mensch heeft iets voor de waarheid te *doen* en houdt er dus niet van voor haar te *lijden*; hij gunt het den eerezuchtigen, den tooneelhelden en wie er tijd voor hebben als martelaar op te treden, maar wenscht zelf in zijn stillen arbeid noch door vriendschap, noch door vijandschap gestoord

te worden. Wat eindelijk zijn kuischheid betreft, zij is niet het gevolg van zinnenhaat of van ascetische scrupules, maar hij mijdt den vertrouwelijken omgang met de dames om dezelfde reden als waarom een jockey of atleet dat doet, ten einde zijn volle kracht aan zijn taak te kunnen wijden."

Wat een mensch als Nietzsche denkt, dat is hij. Met blijdschap aanvaardt hij de tucht van het lijden. Immers zij schijnt hem een bron van steeds toenemende geesteskracht te zijn. Uit de krijgsschool des levens teekent hij zich deze ervaring op: „Wat mij niet ombrengt, maakt mij sterker." Ook laat hij Zarathustra zeggen: „Geest is het leven, dat zelf in het leven snijdt: aan de eigen kwaal vergroot het zich het eigen weten; — wist gij dat reeds? En het geluk der geesten is dit, gezalfd te zijn en door tranen gewijd tot een offerdier; — wist gij dat reeds? En de blindheid der blinden en zijn zoeken en tasten moet nog van de macht der zon getuigen, waarin zij turen; — wist gij dat reeds?" Het bepaalt volgens Nietzsche bijna de rangorde der geesten, hoe diep iemand lijden kan. Door zijn lijden meer te weten dan de wijssten en geleerdsten *kunnen* weten, in vele verre verschrikkelijke werelden bekend en eenmaal te huis geweest te zijn, dat geeft het gevoel een „ingewijde", „een uitverkorene door kennis" te zijn. „Het groote lijden maakt voornaam, het schift." Dan komt de vrouw, die, helderziend in de wereld van het leed, met haar uitbarsting van onbezonnen en zelfverloochenend medelijden wil troosten. „De vrouw meent, dat liefde alles vermag; dit dwaas en aanmatigend geloof is haar eigenlijk geloof. Maar de groote man verbergt zijn leed ten einde zich voor de aanraking met wat niet zijns gelijke is te vrijwaren. Wellicht verschuilt hij zich achter het masker van blijmoedigheid. Nog elders zegt Nietzsche: „Het verderf, het te gronde gaan der hoogere menschen, der vreemd aangelegde zielen is regel; het is verschrikkelijk, zulk een regel steeds voor oogen te hebben."

Uit zijn apotheose van het lijden blijkt, dat Nietzsche geen alledaagsche goedgeordende natuur is. Zijn taal is de voorbode van krankzinnigheid. Hij ziet het naderend spook. Volgens Nietzsche is het hoogste, wat men bereiken kan, niet een gelukkig, maar een heroïek leven, een leven, dat vrijwillig veel verdriet aanvaardt, mits het maar in de stijgende lijn verloopt. Over de school van Bentham wordt de staf gebroken. Ondeugend zegt hij in zijn *Götzen-Dämmerung*: „Niet de mensch streeft naar geluk, enkel de Engelschman doet dat; ieder ander draagt zijn lot, als hij maar het *waarom* van leven en lijden kent.”

Daarnaar kan men afmeten, hoe hij over de op het stofelijke gerichte genotzucht van onzen tijd oordeelt. De leus is thans: de materiele welvaart der groote schare bevorderen. Dit is artikel één op het program der staatsmannen. Des noods slaat men een gat in de schatkist om ieder werkmansgezin een drie gulden per jaar minder aan accijnzen te doen opbrengen. Arbeiderswoningen moeten er van overheidswege verrijzen; schoolbaden, schoolvoeding, pensioneerding van handwerkslieden en zoo veel meer heet thans noodig. Wie zal dat alles betalen? Natuurlijk de financieele middelstand. Hem moet men knippen, totdat er enkel armen en eenige weinige rijken overblijven. En dan zal het licht vallen met een stou-
ten greep de schatten dier weinige rijken verbeurd te verklaren en den socialistischen heilstaat in te voeren. Nietzsche heeft geen sympathie voor dat democratisch streven. Men vraagt geluk, zegt hij, voor het grootst mogelijk getal. Waarom niet enkel voor de besten, de edelsten, de geniaalsten? Een schrale welstand der massa is niet te verkiezen boven die ongelijkheid van levenslot, welke als een prikkel in het voordeel der beschaving werkt. Er is een groot en gemeenschap-pelijk gevaar volgens hem: de mensch dreigt te ontaarden. Tot dusver was de geschiedenis in menig opzicht ijzingwekkende heerschappij van onzin en toeval, waarin men niet de

X hand, zelfs niet de vinger van God ontdekt. Zoo heeft zij ons de ziekelijke moraal van het medelijden gebracht. Met haar behulp is het mogelijk, dat „de socialistische vlegels en leeghoofden” hun ideaal verwezenlijken en den mensch doen verbasteren tot een dier uit een kudde. „Ziedaar de wolk, die over den hemel van *ons* leven hangt.” En vandaar een nieuwe taak: de gemeenschappelijke ontarding te keeren.

Elders zegt hij; het gaat met onze beschaving naar beneden, tenzij men er nog in slagen mocht den stroom der democratie terug te dringen. Een volk is de omweg, dien de natuur maakt, om een dozijn groote mannen voort te brengen. Het doel der menschheid ligt in hare beste, uitstekende exemplaren. Maar de democratie begunstigt niet het te voorschijn komen van onafhankelijke mannen, die het geslacht omhoog kunnen trekken. Aaneengesloten rukken de massa's vooruit en dringen de eenzamen en wederspannigen, wier streven op hoogere doeleinden is gericht, ter zijde. De democratische schijnbeschaving is gevaarlijker, vijandiger aan echte beschaving, dan een zegevierende inval van barbaren zou zijn.

X Gelijk vroeger, zoo verklaart hij, bestaan er ook thans nog tweeërlei menschen: vrijen en slaven. Wie van zijn dag niet twee derden voor zich heeft, is een slaaf, hij moge zijn wat hij wil: geleerde, staatsman, koopman, ambtenaar. Met het horologe in de hand denken, steeds gehaast zijn, aan de ziel geen windstille gunnen, die voorwaarde is van een gelukkige vaart, dat alles is gemeen, zooals het gemeen is te werken zonder lust. Zware, harde arbeid, wanneer hij maar genot met zich brengt, past den vrije. Doch wie enkel voor loon werkt, is een slaaf. Welnu, het verschil tusschen vrijen en slaven wordt steeds meer uitgewischt. Onze geleerden zwegen en sloven als heloten. Onze philologen zijn niet veel meer dan correctors. Er is thans weinig artistieke oorspronkelijkheid, weinig hooge, vrije vlucht der gedachte. De democratie maakt de menschen aan elkander gelijk, allen even arm aan

wil, allen even babbelziek en geneigd om te politiseeren. Begrijpt men niet, dat een volk, hetwelk aan politiek gaat doen en couranten leest, verloren is? Geeft het zijn geest uit aan de politiek, dan telt het weldra niet meer mee in de geschiedenis der beschaving. En meent men, dat lieden, die ruwen, vuilen arbeid te verrichten hebben, het best voor hun werk berekend zullen zijn, wanneer zij tot heeren worden opgevoed?

Over de moderne opvoeding breekt hij den staf. Beschaving, zegt hij, is een beweegkracht, vaardigheid om te begrijpen en te handelen, niet een dood bezit van kennis. Geschiedenis is om die reden goed voor hen, die geroepen zijn geschiedenis te *maken*. Zij kunnen er uit leeren, dat weleer een honderd menschen voldoende zijn geweest om de Renaissance te voorschijn te roepen en dat dus ook thans een honderd krachtige geesten aan „het moderne ploertendom” een einde zouden kunnen maken, aan de propaganda van een cultuur, welke als een logge klomp haar bezitter niet in beweging brengt, maar hem op zijn best tot een oppervlakkigen allerleiweter, tot „een wandelend conversationslexicon” verlaagt.

Onder de schors van overdrijving schuilt er een kern van pittige waarheid in wat Nietzsche hier zegt. Menigeen wordt thans door het onderwijs zoo met vreemde gedachten volgepropt, dat de lust hem vergaat er eigen gedachten op na te houden. Het antieke ideaal van opvoeding was: men zocht de geesten productief te maken, vruchtbaar voor het leven. Toen gold het woord van Faust: „Was man nicht nutzt, ist eine schwere Last.” Thans is het doel: africhting voor vergelijkende examens. Men moet zich laten volpompen om later, als de proef doorstaan is, weer te kunnen leegloopen. Er wordt te weinig gevraagd naar goede manieren, onafhankelijkheid van karakter, vrijheid van oordeel, naar wat in het bloed zit.

Volgens Nietzsche is onze zachtheid van zeden een teken van achteruitgang. De levenskracht is thans geringer dan in de dagen der Renaissance. Konden de mannen van dat ver-

leden ons, modernen, gadeslaan, met onze dik gewatteerde humaniteit, welke aan geen steen zich stooten wil, zij zouden zich doodlachen. Gevaar dwingt den mensch om sterk te zijn, maakt hem eerbiedwaardig. Nietzsche wil strijd en krijg, opdat de mannelijke kracht niet verdwijne uit de wereld. Niet de roofdieren onder de menschen zijn voor ons eene bedreiging, maar de mannen van het hospitaal. Wat noodlottig werkt, wat te vreezen is, het is niet de vrees voor den mensch, want zij noopt ons om zelve kracht te vergaren en zoo een flink type van den mensch te handhaven; — „het groote gevaar is thans walg aan den mensch, omdat hij zoo getemd en ontmand is, walg gepaard met medelijden.”

Gelijk wij ons het recht gunnen een tijger achter zijn tralies te bewonderen, zoo staart Nietzsche met belangstelling — op een verren afstand — naar dat sterke „gezonde, listige, mooie, onheilbrengende roofdier, dat in de geschiedenis den naam van Cesare Borgia draagt. Hier vooral wekt hij verontwaardiging. En te recht, als men in dat monster een zondaar ziet, voor wien God te vergeefs aan het kruis geleden heeft en die nu aan de eeuwige hellepijn is prijs gegeven. Doch Nietzsche komt er rond voor uit, dat de begrippen „zonde” en „God aan het kruis”, om welke zooveel gestreden en geleden is, in zijn schatting hun beteekenis verloren hebben; hij ziet erop neer, zooals een oud man op kinderspeelgoed en kindersmart acht geeft.

Nietzsche is een te fijne geest om de waarde van den godsdienst voor den mensch te miskennen. Hij brengt zonneglans, zoo verklaart hij, in het alledaagsche leven van de zoo geplaagde schare, welke bestemd is om te dienen en alleen aan het nut van het algemeen haar recht van bestaan ontleent. „Misschien is er aan het christendom niets zoo eerwaardig als zijn kunst om zelfs den geringsten te leeren zich door vroomheid in een hogere orde der dingen te verplaatsen en zoo vrede te hebben met de werkelijkheid, die hard genoeg voor hen is en niet

anders dan hard wezen kan. Wie is rijk genoeg aan dankbaarheid om zich niet arm te gevoelen, als hij denkt aan wat de helden des geestes onder de christenen voor Europa tot dusver gedaan hebben?" Maar er is een schaduwzijde volgens Nietzsche. Terwijl die „geestelijke menschen" den lijdenden troost, den onderdrukten en vertwijfelenden moed, den onzelfstandigen een staf en een steun geven, terwijl zij de innerlijk verbrijzelden, de wild gewordenen uit de maatschappij in hunne kloosters en tuchthuizen der ziel lokken, werken zij tevens met een gerust geweten aan het behoud van al wat krank is en dus aan den achteruitgang van het Europeesche ras.

Deze beschouwing hangt bij Nietzsche samen met een tamelijk willekeurige physiologische theorie aangaande den oorsprong van godsdienst en de behoefte aan godsdienstige troostmiddelen. Bij alle groote godsdiensten gold het, zegt hij, in de eerste plaats eene zekere, tot epidemie geworden moeheid en loomheid te bestrijden. Van tijd tot tijd maakt zich van groote scharen op bepaalde plekken der aarde een naargeestig gevoel van belemmerde levenskracht meester, maar, bij gebrek aan physiologisch weten, wordt het valsch verklaard en nu zoekt men een geneesmiddel op geestelijk gebied. Zulk een gevoel van belemmering kan op zeer verschillende wijzen ontstaan: het kan een gevolg zijn der kruising van aan elkander vreemde rassen, of wel eener plotse linge, onzinnige vermenging van standen en aan die laatste oorzaak moet het pessimisme der 19de eeuw worden toegeschreven; ook kan het zijn oorsprong vinden in een verkeerde emigratie, b.v. een ras als dat der Indiërs landt aan in een klimaat, waarvoor het niet past; een anderen keer is het de uitwerking van ouderdom en vermoeidheid van het ras, of wel het gevolg van een valsch diëet, van bloedbederf, van malaria. „In ieder van deze gevallen is de behoefte aan godsdienst: gevoel van ellende, van loodzwaar drukkende uitput-

ting, van zwarte treurigheid, m. a. w. een physiologisch feit."

Misschien is er in dat alles veel waars. Maar voorloopig, zou ik zeggen, reikt onze physiologie nog niet ver genoeg om zoo boud te spreken. Ook is het stellig niet de volle waarheid. Mij ten minste is nooit ter oore gekomen, dat het Fransche leger bijzonder godsdienstig gestemd was, toen het door doellooze en lange marschen, door gebrek aan voedsel en verpleging, door de berichten van de zegepralen van den Pruis ontmoedigd, uitgeput, ter neergeslagen, bij Sedan werd omsingeld en gevangen genomen. Ook blijkt uit niets, dat de baloorige socialisten en de verwoede anarchisten hunkeren naar godsdienstige troostmiddelen. Met zijne physiologische verklaring van vroomheid schijnt Nietzsche mij het kenmerkende van dat belangrijk verschijnsel vrijwel over het hoofd te zien.

Doch wellicht is de bedoeling, dat de godsdienst moet gezocht worden in de keuze der middelen, waarmede het gevoel van ellende bezworen wordt. Geen roastbeef, geen kwik, geen koudwaterkuur, maar eene andere medicatie wordt te hulp geroepen. „Men bestrijdt den alles overheerschenden onlust door het levensgevoel tot het allerlaagste peil neer te drukken." Wat de winterslaap voor sommige dieren en de zomerslaap voor vele tropische planten is wordt als „heiligheid" aangeprezen: een minimum van stofverbruik en stofwisseling, waarbij het leven nog juist bestaat, maar zonder eigenlijk in het bewustzijn te treden. „Het voorschrift van Pascal wordt toegepast: *il faut s'abêtir.*" Hier wordt het *knielen* vergeten, waaraan Pascal ook eenige waarde hechtte, het ontsluiten van een perspectief op geduchte, vreesaanjagende, eerbiedwekkende, *aanbiddelijke* machten. Nietzsche zelf kan dan ook niet nalaten te zeggen, dat de onderdrukking van alle hartstochten en het uithongeren van de zinnen den weg banen tot sentimenten en hallucinaties, welke op dweepzieke wijze geïnterpreteerd worden als terugkeer tot den grond der dingen, als vrij

worden van elken waan, als bezit der waarheid, als *unio mystica* met God. Welnu, eerst met dat gevoel van verlossing en overstromende dankbaarheid, eerst met die zoogenaamde „valsche vertolkingen” van de innerlijke levenservaringen betreedt men het terrein van den godsdienst. Maar Nietzsche glijdt terstond weder tot de beschouwing van andere kunstgrepen over, van welke zich de wijze priester bedient om den doffen onlust en het gevoel van zwakte te bestrijden: als heulsap wordt machinale werkzaamheid verordineerd, verder liefde tot den naaste, d. i. de vreemde anderen wel te doen en zoo eigen macht te genieten, ten slotte de blijdschap zich tot een kudde, tot een gemeenschap van gelijk-gezinden saam te voegen. Ook dit alles is echter op zich zelf nog geen godsdienst. Eerst wanneer het instinkt, dat tot „Heerdenbildung” aandrijft, zijn bevrediging in een gemeenschappelijken cultus vindt, kan er van godsdienst sprake zijn.

Om die reden voegt Nietzsche aan het bovengaande nog iets toe. „De mensch, die, hoe dan ook, aan zich zelf lijdt, in ieder geval lichamelijk, zoowat als een dier, dat in een kooi gesloten is, vraagt: waarom? waartoe? is begeerig naar gronden, want gronden brengen verlichting aan, is begeerig ook naar medicijn en narkose; — en zie daar krijgt hij een wenk van iemand, die ook het verborgene weet, van zijn toovenaar, den ascetischen priester; hij krijgt den eersten wenk over de „oorzaak” van zijn lijden: hij moet haar in *zich* zoeken, in een *schuld*, in een stuk verleden, hij moet zijn lijden als *straf* verstaan... Hij heeft gehoord, begrepen, de ongelukkige; nu gaat het hem als de kip, om welke een krijtstreep is getrokken. Hij komt niet meer buiten dien kring van strepen; uit den zieke is „de zondaar” gemaakt... En nu raakt men den aanblik van dien nieuwe kranke, „den zondaar”, voor een paar duizend jaren niet meer kwijt; waarhenen men ook ziet, overal de hypnotische blik, die zich steeds in ééne richting beweegt, in de richting van schuld als

eenige oorzaak van lijden; overal het booze geweten, dat „gevaarlijke dier“, om met Luther te spreken; overal het verleden herkauwd, de daad verdraaid, de schele blik op alle doen; overal tot inhoud van het leven het *willen* misverstaan van het lijden, de omstempeling van lijden in gevoel van schuld, van vrees, van straf; overal de geesel, het haren hemd, het verhongerende lichaam, het tanden knerssen; overal de stomme ellende, de uiterste vrees, de doodsangst van het gemartelde hart, de krampen van een onbekend geluk, de kreet om verlossing. Inderdaad, met dezen kunstgreep was de oude gedruktheid, de loomheid en vermoeidheid terdeeg overwonnen; het leven werd weder zeer belangrijk; wakker, eeuwig wakker, ook in het holle van den nacht, gloeiend, verkoold, uitgeput en toch niet moede — zoo vertoonde zich de zondaar, die in *deze* mysteriën was ingewijd. Deze oude groote toovenaar in den strijd met den onlust, de ascetische priester, hij had werkelijk gezegevierd, zijn rijk was gekomen; reeds klaagde men de smart niet meer aan; men hunkerde naar smart; „meer smart! nog meer smart!“ zoo riepen de jongeren en ingewijden eeuwen lang vol verlangen. Iedere uitpatting van het gevoel, welke pijn veroorzaakte, alles wat verpletterde, verbrijzelde, aan de wereld ontvoerde, in zinsverrukking bracht, de geheimenis der folterplaatsen, de hel zelve — alles was voortaan ontdekt, geraden, stond den toovenaar ten dienste, strekte om zijn ideaal te doen zegevieren, het ascetisch ideaal.” Zoo werd Europa met één slag verbeterd, getemd en ontmand.

Ieder woord van critiek zou hier misplaatst zijn. Liever merken wij op, dat Nietzsche nog in een ander opzicht de komst van Christus een keerpunt, ja met de kerkvaders *het* groote keerpunt in de geschiedenis van ons geslacht acht. In den loop der eeuwen zien wij volgens hem tweeërlei moraal met elkaar om den voorrang dingen: de moraal der heeren en die der slaven. Aan het Christendom is het te danken, dat de laatste sedert lang op weg is te zegevieren.

De moraal der heeren is zoo eenvoudig mogelijk. Zij, de voornamen, de machtigen, de dapperen, de rijken, zijn de goeden; wie beneden hen staan zijn de slechten, d. w. z. de eenvoudigen, de armen, de zwakken, de kleine luiden, bestemd om te dienen, om gebruikt en onderdrukt, om mishandeld en geplunderd te worden.

Wil men die moraal in actie zien? Natuurlijk treedt zij verschillend op, al naar gelang van tijden en omstandigheden. Maar de voorbeelden, die tot opluistering kunnen strekken, zijn legio. Brehm zegt van de Soedaneezen in zijn *Noord-Oost Afrika*: „Roof en moord houden zij voor mannelijk.” Burkhardt getuigt van de bewoners van Wahabi: „Deze Arabieren achten het vleiend, als zij een jongen held roover, haramy, noemen.” In de sage van Egill stoot de dochter van den Deenschen Jarl Egill met minachting van zich, als hij beproeft naast haar te gaan zitten, en de jonge maagd verwijt hem „zelden aan de wolven warm vleesch te hebben verschaft”. Doch Egill grijpt haar en weet haar te bevredigen door zijn lied: „Ik heb gezworven met mijn van bloed druipend zwaard, terwijl de gier mij volgde. Ik heb gestreden als een razende, de woningen der menschen in brand gestoken en wie aan de poorten der stad de wacht hielden in hun bloed doen stikken.” Men denke verder aan de Homerische helden, aan den Romeinschen, Germaanschen, Japanschen adel. Op den „bodem van alle voorname rassen vindt men het roofdier, het prachtige, naar buit en zege hunkerende blonde beest; van tijd tot tijd moet het in de wildernis terug.”

Men zal vragen: wat heeft dat alles met zedelijkheid te maken? Nietzsche antwoordt: Het verschil tusschen goed en slecht ontstond, toen adelaars zich op lammeren wierpen en de adelaars zich zelve in onderscheiding van de lammeren goed, d. i. voornaam, dezen slecht, laag, nietswaardig gingen noemen. Aan „het pathos van den afstand”, die hen van de schepselen beneden hen scheidde, ontleenden de adelaars het

recht waarden te scheppen, namen voor waarden in koers te brengen.

In zijne ziekte schijnt Nietzsche wel gephantaseerd, maar, van geleerden toestel verstoken, niet gestudeerd en daarenboven soms verkeerd gedacht te hebben. Zijne stelling is: de aanvang van alle zedelijke waardeering is deze, dat de sterke den zwakke dwingt om de eigenschappen van den sterke te vereeren, goed te noemen.

Terstond verrijst de vraag: maakten de adelaars, toen zij nog op weg naar de lammeren waren, niet reeds onderscheid tusschen goed en slecht? Anders zouden zij nooit bij hun prooi zijn aangekomen, en, vóórdat het doel van den tocht was bereikt, elkander met hun scherpe klauwen en kromme snavels verscheurd hebben. Nietzsche zegt: „De geboren heeren behooren tot de eenzaam zwervende species roofdier en worden door iedere organisatie geprikkeld en ontrust.” Elders zegt hij: „Zonder aarzeling zij in het licht gesteld, hoe alle hoogere beschaving op aarde aangevangen is. Menschen met een nog natuurlijke natuur, barbaren in iederen vreeselijken zin des woords, roofmensen, nog in het bezit van ongebroken wilskracht en begeerte naar macht, wierpen zich op zwakkere, minder tuchteloze, meer vreedzame rassen, of op oude, vermolmde cultuurvolken, bij wie juist de laatste levenskracht in een schitterend vuurwerk van geest en verderf opflikkerde, wegspatte. De voornaamste kaste was in den aanvang de kaste der barbaren.”

Het zij zoo, maar woestelingen met ongebreidelde instinkten, schepselen, die nog in geen enkel opzicht de kunst verstaan *elkaar* te ontzien, kunnen niet eendrachtig opmarscheeren, en loopen gevaar onderling handgemeen te worden, ook al lokt hen het voortreffelijkst jachtveld. Hoe neemt een barbaar het op, als een kameraad hem zijne vrouw onttelt? Zijn speer wegkaapt? Het in ruil ontvangen voorwerp niet betaalt? Zonder organisatie gaan samenwonende menschen te gronde,

terwijl voor organisatie wordt vereischt, dat de een zich voegt en schikt naar den ander. Van den nood wordt een deugd gemaakt. Ziedaar een bron van zeden en gewoonten, welke tot mijn verbazing door Nietzsche in dit verband uit het oog verloren wordt.

Met andere woorden: er is een phase in de ontwikkeling van ons geslacht, waarin de kring van het recht nog niet tot vreemdelingen wordt uitgebreid. Zeeroof wordt een fatsoenlijk bedrijf geacht. Men acht het eervol op menschenjacht uit te gaan. De vrouwen van andere stammen worden weggeleurd; men rukt haar de zuigelingen van de borst, werpt ze elkander toe, vangt ze op de punten der spietsen. Maar die vreeselijke barbaren stempelen reeds tot deugden enkele eigenschappen, welke zij in het verkeer met elkaar noodig hebben. Of, wanneer zij dat niet doen, gaan zij te gronde. Persoonlijke moed wordt door hen geëerd, want, waar strijd aan de orde van den dag is, blijkt verachting van dood en pijn onontbeerlijk. Daar er nog geen staat is, die over allen waakt, spreken individuen af elkander als broeders te helpen bij aanval en afweer. De vriendschapsbanden worden heilig en onverbreekbaar geacht. Zoodra er een vaste woonplaats is gekozen, blijkt er ook een familiegeweten te bestaan. De hand, die zich met het bloed van een vader of een broeder heeft bezoedeld, wordt als onrein verafschuwd. Later hooren wij van contracten, die gesloten worden, waarbij verschillende stammen elkander sommige dingen waarborgen. Men laadt b. v. op zich de verplichting elkanders steden in dagen van oorlog niet te verwoesten, en, zelfs als men met de wapenen in de hand tegenover elkaar staat, den toegang tot het drinkwater elkaar niet af te snijden. Men denke aan den amphiktyoneneed. Zoo wordt, waar herbergen ontbreken, gastvrijheid, zonder welke alle verkeer terstond zou ophouden, hoog vereerd en onder de bescherming der godheid geplaatst. Er zijn stammen, waar men den krijgsgevangene op wreede wijze

martelt, doch den vreemdeling, die om bescherming vraagt, heilig acht en er terstond op uitgaat om te stelen, opdat het den dierbaren gast toch aan niets ontbreken moge.

Ik zeg dit alles niet om Nietzsche te wederleggen. Een denker als hij, die in aphorismen schrijft, heeft niet noodig dat een ander hem verbetert. Hij zorgt er wel zelf voor, dat hij bij voorkomende gelegenheid een streep door zijn vroegere rekening haalt. Volgens Nietzsche is de mensch een dier, dat beloven kan, voor zich zelf kan instaan, door koop b.v. een schuld kan aangaan. Betaalt hij niet den bedongen prijs in wapenen of runderen, dan moet hij met iets anders betalen, b.v. met zijn vrouw of met zijn kroost of door zijn schuldenaar het genoegen te verschaffen hem leed aan te doen. Want de mensch is van nature wreed, schept er behagen in te zien lijden, waardeert het als een feest zelf leed te mogen toevoegen. Er is een phase der maatschappij, waarin alles kan betaald worden, alles zijn vasten prijs heeft. Het schuld bewustzijn is oorspronkelijk bewustzijn van schuld, die tegenover den een of ander werd aangegaan. Hier hebben wij den eersten oorsprong van plicht, recht, aanspraak op schadevergoeding. Later komt de mensch als schuldenaar tegenover de maatschappij te staan, die hem vrede waarborgt, mits hij zelf in zijn gedrag tegenover anderen den vrede handhaaft. Anders wordt hij vogelvrij verklaard, buiten den kring van den vrede gestooten.

Rechtsgevoel en schuldbesef zijn niet volgens Nietzsche gevolg van straf. Meestal heet het: omdat er gestraft wordt, is er het bewustzijn, dat men een fout heeft begaan. Maar hoe kan spionage, list, geweld tegenover den boosdoener bij dezen het gevoel wekken, dat dat alles slecht is? Hoe kan eerbied voor het leven worden gekweekt daardoor dat men den moordenaar in twee stukken snijdt? Nietzsche heeft eene andere theorie aangaande den oorsprong van het booze geweten, welke door G. Brandes „geniaal” wordt genoemd en dus wel verdient vermeld te worden.

Telkens wijst Nietzsche er op, dat niet iedere eeuw behoefte heeft aan dezelfde deugd. Wat een tijd als slecht brandmerkt is meest nawerking van een vroegeren tijd, die datzelfde, natuurlijk onder andere namen, als goed beschouwde, is dus, om zoo te zeggen, het atavisme van een ouder ideaal. List, roofzieke ondernemingszucht, wraakgierigheid, hardheid werden als loffelijke eigenschappen beschouwd, zoolang de res publica ze noodig had in den strijd met hare vijanden. Maar nu volgde er een periode, waarin de staat tegen gevaren van buiten vrij wel beveiligd was. Men leefde in vrede met den nabuur. De zoeven genoemde karaktertrekken, welke vroeger een kanaal vonden, waardoor zij zich op onschadelijke en zelfs nuttige wijze ontladen konden, werden thans eene bedreiging voor den medeburger, enkel voor hem. Men leerde ze kennen als schadelijk voor den vrede binnen de eigen landpalen, men ving aan ze te haten, te verafschuwen, als verkeerd te brandmerken. „Vrees is de moeder der moraal.” Ten slotte gaat dit zoover, dat „het lam” tot eere komt.

Nu ontwaakt het booze geweten volgens Nietzsche in den mensch, als hij zich met zijne sterke en wilde neigingen door eene vreedzame maatschappij omsloten ziet. Alles wat vroeger geëerd en opzettelijk aangekweekt werd, dolle vermetelheid, roofzucht, list, wraakgierigheid, wordt nu als gevaarlijk, als misdadig gestempeld. Het gevolg is: men weet met zijn instinkten geen weg meer en is mismoedig, neerslachtig. De drang om te verwoesten keert zich naar binnen. „Het booze geweten is de zucht naar zelfmishandeling, naar zelfkastijding.”

Dit alles laat zich wel hooren. Als de eeuw der geduchte zeekoningen voorbij, als het tijdvak van Hesiodus aangebroken is, ligt de mensch overhoop met zich zelf. De tijger en de vos in hem zijn wel aan ketenen gelegd, maar niet gedood. De oude droom van wildheid en vrijheid kwelt hem. Zoo is de eerste vrucht der beschaving een conflict in den mensch, strijd tusschen zijn woeste instinkten en de eischen der samen-

leving, welke hem van alle kanten worden voorgehouden. Op een lageren trap, in de dagen der onschuld, kent men nog geen boos geweten. Men pleegt geweld en volgt den lust zijner oogen, zonder zich over iets te schamen. Het verschil tusschen recht en onrecht is nog niet ontdekt. Maar later wil men tot de natuur terug en men wil het tevens niet. De wreedheid, die zich niet langer het genot kan verschaffen anderen te doen lijden, keert zich tegen het eigen ik. Zij tooit zich met den naam van offervaardigheid, boetvaardigheid, en heet welgevallig aan hoogere machten, welke de mensch zich naar zijn eigen beeld als wreed, als belust op het zien van leed voorspiegelt. Aan het lijden, dat men zich zelf oplegt, aan de verminkingen, die men het eigen lichaam doet ondergaan, aan allerlei offers, die men brengt, van genoegens, van bezittingen, ja zelfs van eigen kinderen, wordt zoo een zin gegeven. De mensch is een wezen, dat begrijpen wil en daarom zeer geneigd verklaringen des noods uit te vinden.

Reeds zeiden wij, dat Nietzsche tweeërlei type van moraal onderscheidt, die der heeren en die der slaven. De eerste is eenvoudig zelfverheerlijking. De voorname mensch eert in zich den machtige, ook hem, die macht over zich zelf heeft, die verstaat te spreken en te zwijgen; hij schept er behagen in streng en hard tegen zich zelf te zijn en gevoelt achting voor al wat streng en hard is. Hij helpt bijwijlen den ongelukkige, maar niet of bijna niet uit medelijden, eer omdat hij in zich een drang ontmoet om de volheid van zijn macht in geschenken te doen overstroomen. Hij gelooft aan zich zelf, is trotsch op zich zelf en versmaadt daarom een lui en gemakkelijker leven, is tuk op gevaar, op moeilijke avonturen. Voor verteederling is hij op zijne hoede, gevoelt zelfs eene zekere geringschatting voor het weekelijke, het warme hart, voor belangeloosheid en medegevoel; hij aanvaardt met een goed geweten het offer van een schare menschen, die om zijnen wil tot onvolledige menschen, tot werktuigen, tot slaven wor-

den neergedrukt. Als een echt aristocraat gelooft hij, dat de maatschappij er niet is om haar zelve, maar dat zij enkel dient als onderstel en steiger, opdat de schepselen van hooger aanleg gelegenheid zouden vinden zich te verheffen en hun geluk benevens den adel hunner natuur ten toon te spreiden. Want dit is een teeken van den „heerlijken” mensch, dat hij enkel aan zijn evenknieën rechten toekent en tegenover menschen van lageren rang meent te mogen handelen, zooals het hart hem ingeeft.

Wat Nietzsche over het „goed geweten” van den voornamen mensch zegt is ietwat bedenkelijk. Hij kent hem met nadruk een bloeiend lichaam toe en verklaart meer dan eens: ook heeft hij een goed geweten, dat zich trouwens niet laat onderscheiden van een gevoel van goede digestie. Inderdaad, dit moet men toegeven, gaan die twee meestal gepaard. Maar niet allen hebben een zoo gezonde maag, dat zij, gelijk Borgia, heel wat misdaden kunnen plegen zonder schade voor hun eetlust. Ik ken lieden, die enkel dan een flinken appetijt hebben, als zij zoo goed mogelijk hun plicht hebben betracht, en ik kan mij verbeelden, dat de gedachte slecht college te hebben gegeven ten gevolge van een te langdurig bezoek aan Cosima een man met een delicaat gestel als prof. Nietzsche misschien een enkelen keer als een steen in de maag gelegen heeft. Soms denken wij bij het bladeren in Nietzsche: dat zelfde lazzen we al bij Multatuli. Beiden houden van paradoxen. Nietzsche spreekt niet rustig, als een Goethe die overtuigen wil, als een zon aan den hemel van het intellect, die licht verspreiden wil, maar op den trant van een bliksem, die verrassen wil.

Om zijn signalement van den voornamen mensch te voltooien, moet ik nog een gedachte als de volgende mededeelen: de sterren verstaan zich op de hemelsche mechanica; zoo behoort het tot de natuur der hoogstaande geesten elkander achting te bewijzen, elkaars rechten te ontzien, terwijl zij

gehoorzaamheid eischen van het gepeupel. Ja zelfs wordt er, zoo ergens in de wereld, enkel bij hen liefde voor den vijand aangetroffen. Want zij dulden geen vijand, dien zij niet kunnen eeren. En achting is een brug tot toegenegenheid.

Wie uit het voorafgaande mocht afleiden, dat Nietzsche enkel op het gemeen neerziet, op de groote massa mieren, welke de doorluchtige geest beneden zich ziet krielen, zou bitter bedrogen uitkomen. Nietzsche is een virtuosoos in het minachten — ook tegenover de sterren. Enkele Franschen zooals Taine, Stendhal en Bizet weet hij te waardeeren. Goethe eert hij als „een Europeesche gebeurtenis”; terloops noemt hij ergens Deussen zijn vriend; met Burkhardt is hij tot het einde toe op een goeden voet gebleven; maar overigens hebben alle knappe koppen dezer eeuw het bij hem verbruid. Hoe komt zulk een heldenvereerer als Nietzsche er toe Carlyle een „komediant” en „smakeloos warhoofd” te schelden, een schrijver „zonder geest” en „zonder diepte van blik?” Een man als Buckle, die met heldenmoed en reusachtige geleerdheid tegen den stroom der in zijn land geliefde meeningen inging, noemt hij een „slijkvulkaan”, die zijn woorden uitbraakt „met de heftigheid, luidruchtigheid en gemeenheid, waarmede tot dusver alle vulkanen hebben gesproken.” Van Renan, die in zoo menig opzicht zijn geestverwant was en evenals hij zelf ons geslacht verloren achtte, tenzij er nog van groote mannen redding mocht komen, spreekt hij met onverholen minachting. Zola, die, wat ook zijn fouten mogen zijn, een kolossaal genie is, wordt als „de vreugde om te stinken” gekarakteriseerd. Dit laatste is grappig en binnen zekere grenzen juist. En ook is het grappig en ten deele juist, wanneer Kant als „de filosoof der achterdeuren” wordt bestempeld, of als er van Plato wordt gezegd, dat hij Socrates als een populair thema van de straat opdraapte, hetwelk hij voornaamling behandelen, zooals men een platten deun op edele wijze kan varieeren. Een gelijkzijdige driehoek wordt bepaald door

één gegeven. Maar om een gelijkbeenigen driehoek te determineeren heeft men reeds twee gegevens noodig. Zelfs de eenvoudigste mensch is meer samengesteld dan een gelijkbeenige driehoek. Het spreekt dus wel van zelf dat Nietzsche karikaturen levert, als hij beroemde mannen met één trek teekent. Maar karikaturen kunnen vermakelijk en tevens nuttig zijn door althans op één kant van een mensch scherplicht te doen vallen. In zoodanig geval spreke men niet van onrecht. Doch bevreemdend is het, dat een man als Nietzsche schrijven kan: „Met volle instemming las ik bij Schelling deze drie woorden: Je méprise Locke.” Over een man, wiens gezond verstand bijna aan genie grensde, behoorde men op eerbiediger wijze te spreken. Men behoort zelf een voorbeeld van piëteit te geven, wanneer men zoo goed als Nietzsche weet, hoe broodnoodig piëteit is.

Want Nietzsche weet dat beter dan de meesten onzer tijdgenooten. Wanneer men, zegt hij, zich tot taak stelt geesten uit te vorschen en hun rangorde te bepalen, dan doet men verstandig door het instinkt van piëteit als proefsteen te gebruiken. „Différence engendre haine.” De gemeenschap van menige natuur borrelt plotseling als vuil water te voorschijn, wanneer een heilig vat, een groote, eerbiedwaardige kostbaarheid, een boek, dat de teekenen van het noodlot vertoont, wordt voorbijgedragen; omgekeerd merkt men een onwillekeurig verstommen op, een aarzelen van den blik, een stil worden van alle gebaren, als de ziel de nabijheid van het hoogwaardige gevoelt. De wijze, waarop tot dusver de eerbied voor den bijbel over het algemeen in Europa gehandhaafd werd, is wellicht het beste deel van de tucht en de fijnheid der zeden, welke ons werelddeel aan het Christendom verschuldigd is. Zulke boeken vol diepte en overrijk aan beteekenis moeten door een tiranniek gezag beschermd worden om dien levensduur van duizenden jaren te bereiken, welke noodig is om hun zin uit te putten. Er is veel gewonnen,

wanneer aan de groote menigte, aan de oppervlakkigen en de menschen met losse ingewanden, eindelijk het gevoel is ingeprent, dat er dingen zijn, waaraan niet mag geraakt worden; dat er heilige plaatsen zijn, voor welke het betaamt de schoenen uit te trekken. Omgekeerd is bij de zoogenaamd beschaafden, bij de geloovigen der „moderne ideeën” wellicht niets zoo weerzinwekkend als hun onbeschaamdheid, hun vermetelheid van oog en hand, waarmede naar alles gekeken en gegrepen wordt; „zelfs is het mogelijk, dat er heden ten dage in de onderste lagen der maatschappij, met name te midden van de boeren, altijd nog meer betrekkelijke voornaamheid van smaak en tactvolle piëteit wordt aangetroffen dan bij de in schijn beschaafde lezers van dagbladen.”

Juist omdat zij gebrek aan piëteit tegenover het zeldzame en hoogstaande verraadt, is Nietzsche zoo gebeten op wat hij de „slavenmoraal”, de „moraal der kudde” noemt. Men mag niet voor zich zelf leven, moet alles voor anderen doen, bij alles het welzijn der groote schare trachten te bevorderen. Inderdaad een dwaze leer, volgens welke het verwerpelijk zou zijn den hemel te vragen: „geef mij wijsheid”, terwijl het gebed heilig zou worden, als de altruïst er aan toevoegde: *tot stichting van den naaste*. Snedig merkt Nietzsche op, dat de moraal der toewijding een tegenstrijdigheid in zich sluit. „Men hechte niet aan eigen welzijn ten einde het welzijn van anderen te kunnen bevorderen”. Gesteld, dat die moraal triumfeerde, dan zou het ondoenlijk zijn geworden voor anderen verder iets uit te richten. Neen, de buurman behoort egoïst te blijven, zal mijn verzaking van egoïsme hem kunnen dienen. Gelukkig gaat het leven zijn gang en stoort zich niet om ijdel parlage. Toen er aan Helmholtz op zijn feestdag lof werd toegezwaaid voor wat hij *ter wille der menschheid* had gedaan, luidde het oprechte antwoord van den grooten man: „Ik heb enkel getracht mij zelf te bevredigen; ik gevoelde behoefte om te begrijpen, spande mij in en deed zoo mijne

ontdekkingen." De menschheid verstaat haar weldoeners verkeerd. Genie is opgegaarde kracht, welke zich ontladen *moet*: zij stroomt naar buiten, omdat het haar natuur is zich in daden om te zetten, niet omdat het zedelijke plicht is. Dat de gewrochten van het genie aan de menschheid ten goede komen, is een buitenkans, waarover men zich verheugen mag, maar die niet door een Shakespeare of Rafael bedoeld wordt, als zij hunne heerlijke kunstgewrochten tot stand brengen.

Nu zal men verstaan in welken zin door Nietzsche het egoïsme wordt aanbevolen. „Onze moraal van het medelijden, zegt hij, is een teeken van physiologische overprikkeling, een bewijs van ontarding en *décadence*. De voorname rassen zien in medelijden, in liefde tot den naaste, in gebrek aan zelf en zelfgevoel iets verachtelijks.”

Mijn voortreffelijke collega, dr. L. Stein, hoogleeraar in de wijsbegeerte te Bern, noemt die woorden satanisch. Ik moet bekennen, dat zij mij, nadat zoo geruimen tijd het „altruïsme” aan het woord is geweest, den indruk geven van een opfrischend koudwaterbad. Men moet bedenken, dat Nietzsche, ook al zegt hij de dingen soms erg grof, meestal fijn verstaan wil worden. Hij, die het heroïeke leven als het hoogste acht, dat voor een mensch bereikbaar is, betwist geenszins, dat het onder omstandigheden noodig en goed kan zijn zich zelf op te offeren. Maar, zegt hij, men zoek daarachter geen „belangeloosheid”. Is het, omdat men de hoogere natuur niet uit eigen ervaring kent, dat men haar zoo valsch verstaat? „Wie werkelijk offers heeft gebracht, weet dat hij daarvoor iets wilde en kreeg, misschien iets van zich voor iets van zich, dat hij hier weggaf om ginds meer te hebben, wellicht om eenvoudig meer te zijn of zich ten minste meer te gevoelen.” Maar dit zijn vragen en antwoorden, zoo besluit hij, bij welke een fijne geest bezwaarlijk het geeuwen onderdrukken kan; de waarheid is een vrouw; men moet haar geen geweld aandoen.

Het ligt dan ook volstrekt niet op de lijn van Nietzsche *iedere* zelfzucht hoog te schatten. Zijne verstandige leuze is: de zelfzucht van een mensch is waard, wat hij zelf waard is; zij kan hooge waarde hebben, zij kan ook nietswaardig en verachtelijk zijn. Bij ieder individu is het de vraag, of hij zich op de stijgende dan wel op de dalende lijn des levens beweegt. In het eerste geval mag iemand veilig egoïst zijn en zijn zorg om behoud, om verwerving van zijn optimum van voorwaarden tot in het uiterste laten gaan, want het gezamenlijk leven doet met hem een schrede vooruit. Doch is iemand een prooi van verval, van ontaarding, van ziekte, dan komt hem weinig waarde toe en de eerste eisch der billijkheid is, dat zoo'n parasiet den welgeborenen en goed ontwikkelenden zoo weinig mogelijk het gras voor de voeten wegmaaië.

Op de keper beschouwd wil Nietzsche enkel wat reeds door Aristoteles, dien hij trouwens niet citeert, werd aanbevolen. Het leven, het volle, uitnemende leven is ook volgens den ouden Griek de grens van ons begeeren; meer kunnen wij niet wenschen; het is het einddoel, zaligheid. Laat de mensch, zegt hij, zelfzuchtig zijn. De ware zelfzucht is toewijding aan wat edel en groot is. Van den voortreffelijk handelenden mensch, die zich zoo noodig opoffert voor zijn vrienden of zijn vaderland, kan men getuigen: hij kiest het beste deel voor zich zelf.

Ook Nietzsche leert, dat men „in grooten en nobelen stijl” egoïst moet zijn, „niet op een kleinen armzaligen voet”, — niet dus, zou ik tot opheldering willen toevoegen, op den trant van Engeland, als het Transvaal verhindert een zeehaven te verwerven, of op dien van Westelijk Europa, als het Rusland den weg naar den Oceaan verspert, dien het noodig heeft. Zulk een egoïsme is niet voornaam, maar ver-raadt een bange ziel. „Aengstliche Selbstfürsorge” wordt door Nietzsche als laag en onedel gebrandmerkt.

Wat wil men meer? Prof. Stein wil meer, die aan Nietzsche „originelle Bestialität” verwijt. Doch hij miskent, dat het aan-

geprezen „egoïsme” evengoed hoogheid van zin, mannelijke kracht, zielenadel zou kunnen heeten en dat Nietzsche opzettelijk cynische termen gebruikt ten einde zijn lezers uit den dommel op te wekken.

Maar het medelijden van onzen tijd, de thans heerschende gevoelsverteedering wordt toch door Nietzsche „schandelijk” genoemd? Zoo is het inderdaad. Het is echter de vraag, of hij in zijn afkeuring van dat modeartikel onzer dagen wel geheel ongelijk heeft. Sedert eeuwen, zegt hij, zijn de zwakken en zieken, de verongelukten en wormstekigen er op uit om het langs allerlei sluipwegen zoover te brengen, dat zij den tiran kunnen spelen over de gezonden, sterken, gelukkigen. Hun hoogste triumpf zou het zijn als het gelukte, hun eigen ellende, alle ellende, den gelukkigen op het geweten te binden, zoodat dezen tot elkander gingen zeggen: „Het is toch een schande gelukkig te zijn; er is te veel jammer en verdriet.” Maar grooter en noodlottiger misverstand ware wel niet mogelijk dan wanneer zoo de gelukkigen, de wel geslaagden, de machtigen aan lijf en ziel aanvingen aan hun recht op geluk te twijfelen. Weg met die verkeerde wereld! Het hoogste gezichtspunt op aarde moet toch dit zijn: de zieken behooren de gezonden niet ziek te maken. Of zou het de taak der gezonden kunnen wezen ziekenoppassers te zijn? Maar dan zou het hoogere tot een werktuig van het lagere worden vernederd. Het voorrecht van de klok met een vol geluid boven het recht van die gebarsten is en een valschen toon aangeeft is duizendvoudig: zoo is het recht der gezonden om te bestaan onbetwistbaar; zij alleen zijn de borgen der toekomst, verantwoordelijk voor wat er uit ons geslacht groeien zal. „Daarom staat het hun niet vrij geneesheer, trooster, „heiland” der zieken te zijn. Weg van de hospitalen en de krankzinnigenhuizen der beschaving. Goede lucht, goede lucht! Goed gezelschap, — anders eenzaamheid, als het moet!” Wij hebben ons te wapenen tegen twee der ergste kwalen:

„tegen den grooten *walg* aan den mensch, tegen het groote *medelijden* met den mensch.”

Nietzsche heeft een manier om de dingen te zeggen, waardoor hij verbijstert en onthutst. Toch moet men wel stekeblind zijn om niet te ontdekken, dat hij enkel uit medelijden waarschuwt tegen medelijden met alle zieken en verongelukten, alle deugnieten en gebrokenen van den aanvang af, die om ons henen op den grond liggen, waarschuwt vooral tegen medelijden met de morrende, oproerige, gedrukte legioenen van arbeiders, die onder den naam van vrijheid thans naar heerschappij streven. „*Ons* medelijden, zegt hij zelf, ziet hooger en verder; *wij* bespeuren, hoe de mensch kleiner wordt, hoe *gij* hem kleiner maakt! Er zijn oogenblikken, waarin juist *uw* medelijden ons met een onbeschrijflijken angst vervult, waarin wij ons weren tegen dat medelijden, uw ernst gevaarlijker achten dan iedere lichtzinnigheid.”

Nietzsche is namelijk van oordeel, dat het voortvegeteeren in afhankelijkheid van artsen en geneesmiddelen, nadat de zin voor het leven is afgestompt en het recht om te leven verloren is gegaan, als verachtelijk dient te worden beschouwd. Hij zou wenschen, dat artsen en andere invloedrijke mannen eene nieuwe verantwoordelijkheid op zich namen, en, waar het hoogste belang van het leven, het stijgende leven, dit verlangt, met vaste en tegelijk zachte hand het ontvaardende leven naar beneden drukten en op zijde drongen. Hij acht het voorts een laf en schadelijk vooroordeel, volgens hetwelk iemand niet fier zou mogen sterven, als het hem niet meer mogelijk is fier te leven. „Wij hebben het niet in onze hand, geboren te worden; maar wij kunnen die fout — want soms is het een fout — weder goed maken.” Wanneer men, uit liefde tot het leven, den dood onder de verachtelijkste omstandigheden, den dood van een lafaard, een onvrijen dood, een dood op het verkeerde tijdstip, een dood, die ons overvalt, van zich wijst, en den dood anders toont te willen,

vrij, bewust, blijmoedig, dan is dat „achtingswaardig in de hoogste mate.”

Gelijk zoo menig filosoof uit de Stoa neemt dus Nietzsche den zelfmoord in bescherming. Voorts zou hij wenschen, dat de christelijke philanthropie hare handen aftrok van wat waard is om te gronde te gaan. Gelijk bij iedere diersoort is er ook bij den mensch een overschot van niet geslaagde, gebrekkige, noodwendig lijdende exemplaren; zelfs zijn, ten gevolge daarvan dat het type mensch nog niet geheel is vastgesteld, de volkomen gelukte individuen onder ons een groote uitzondering. Wat doet nu het Christendom? Het tracht te redden wat maar op eenigerlei wijze in het leven vast te houden is; het wil juist een godsdienst voor ongelukkigen zijn, trekt opzettelijk partij voor hen, geeft gelijk aan allen, die aan het leven als aan een ziekte lijden, en zou het gaarne doorzetten, dat ieder ander levensgevoel als valsch gold en onmogelijk werd. Sedert achttien eeuwen is de kerk er op uit de sterken te breken, het geluk der schoonheid verdacht te maken, alles wat zijn eigen heerlijkheid geniet, wat mannelijk, veroveringszuchtig, heerschzuchtig is, in zijn tegendeel te doen omslaan, in wantrouwen tegen de zinnen, in afkeer van de wereld, in gewetenspijn en gevoel van zwakte en zelfverbrijzeling. Het Christendom slaagt er in van den mensch, bijv. van een Pascal, bestemd om te genieten, te heerschen, het type vooruit te brengen, een sublieme misgeboorte te maken. „Wie met een goddelijken hamer in de hand op deze willekeurige verbastering van den mensch toetreedt, moet wel met ontzetting uitroepen: „Gij dwazen, aanmatigende, medelijdende dwazen, wat hebt gij daar gedaan! Was dat een werk voor uw handen! Wat hebt gij mijnschoonsten steen verkeerd gehouwen en geheel bedorven!” Als tuchtmiddel, als instrument om den mensch zelfbedwang te leeren heeft het Christendom volgens Nietzsche onberekenbaar veel goeds gedaan, maar aan den anderen kant heeft

het te gelijk als een vloek en een boos noodlot gewerkt. „Menschen, niet hoog en hard genoeg om aan den mensch als kunstenaar te mogen arbeiden; niet sterk en verziende genoeg, om, met een verheven zelfbeheersching, de wet van het duizendvoudig mislukken en te gronde gaan stil hare werking te laten uitoefenen; menschen, niet voornaam genoeg, om rangorde te eerbiedigen en de kloof te zien tusschen mensch en mensch; — zulke menschen hebben, met hun „gelijk voor God”, het lot van Europa in handen genomen en ons geslacht tot een kleine, ziekelijke, goedwillige, middelmatige kudde opgekweekt.”

Over deze taxatie van het Christendom zullen wij geen enkel woord in het midden brengen. Alleen willen wij opmerken, dat zij niet nieuw is, dat reeds de denker en patriot Machiavel, bij vergelijking van heidendom en Christendom, in het laatste eene „Umwertung aller Werthe” zag. Het stelt het hoogste geluk, zeide hij, in nederigheid, in het behooren tot het geminachte, in geringschatting der menschelijke dingen, terwijl het heidendom als het summum bonum aanmerkt grootheid van geest, kracht van lichaam en het bezit van al die eigenschappen, welke een mensch geducht doen zijn. Zijn conclusie was, dat het Christendom een uitnemende leerschool mag heeten, als het er op aankomt rampen te verdragen, doch niet, als het geldt groote dingen te doen. Het Christendom is een aanleiding tot allerlei onderdrukking, want snoodaards hebben begrepen, dat zij zonder vrees den tiran over menschen konden spelen, die, om in het paradijs te komen, er meer op uit waren beleedigingen te verdragen dan ze te wreken.” Het eenig verschil tusschen Machiavel en Nietzsche is, dat de eerste, ondanks zijn geheime voorkeur voor het heidendom, zich verplicht acht voor het Christendom den knie te buigen, terwijl de laatste het niet noodig oordeelt een blad op zijn mond te nemen.

Naar men bespeurt, heeft Nietzsche niet ten onrechte aan

een zijner boeken den veel beteekenenden titel: *Jenseits von Gut und Böse* gegeven. Hij laat het zedelijk oordeel van zijn tijdgenooten beneden zich en beroemt er zich op in dien zin een „Immoralist” te zijn. Natuurlijk zou het een ongerijmdheid zijn te meenen, dat hij doellooze wreedheid in bescherming neemt. Maar Schopenhauer met zijn *neminem-laedemoraal*, het Christendom met zijn teerhartige zorg voor wat zwak en kwijnend is, zij zijn hem te sentimenteel, hij acht ze een politiek gevaar. Wees hard, zegt hij tot zich zelf en anderen; stoot aan den wagen, die naar beneden gaat. Er is een overmoed der goedheid, zoo verzekert hij bij eigen ervaring, die zich als slechtheid voordoet. En elders getuigt hij; „dat zijn de groote tijdstippen van ons leven, waarin wij den moed erlangen onze slechtheid om te doopen in het allerbeste, dat ons eigen is.” Misschien is het veroorloofd te gissen, dat Nietzsche's hart van medelijden dreigde te breken, en dat juist dit zijn blik gescherpt heeft voor het gevaar, hetwelk onmannelijk toegeven aan de bewegingen des gemoeds na zich sleept. In den besten tijd der Romeinen, zegt hij, werd meewarigheid noch voor goed, noch voor slecht gehouden, maar enkel als een zaak van temperament beschouwd; elders verklaart hij, dat het medelijden enkel van den man waarde heeft, die inderdaad helpen kan, maar dat het slecht is, wanneer het strekt om het geluk der gelukkigen te bederven. Eén ding is zeker, dat hij tegenover zich zelf niet zwak, niet toegevend was, en dat, na iederen aanval van zijn kwaal, de boog nog straffer gespannen bleek.

Natuurlijk vervalt iedere aanklacht tegen onze zachtheid van zeden, als er geen achteruitgang van het geslacht is waar te nemen. Doch die vraag is niet in twee woorden uit te maken. Dat de gemiddelde levensduur toeneemt, is niet te verwonderen, daar de zwakken langer gespaard blijven en de kunst om lijden te rekken steeds grooter wordt. De wapenrustingen van vroeger eeuw zijn voor de mannen van onzen

tijd te klein, maar ook dat bewijst niet veel; of moeten de blonde zonen van Germanië om die reden, dat zij langer zijn, hooger gesteld worden dan Italianen en Spanjaarden? Een andere vraag is of de levenskracht, de ondernemingszucht, het weerstandsvermogen thans niet geringer zijn dan b.v. in de dagen der Renaissance, of er toen niet meer gewaagd, meer getrotseerd, meer kracht straffeloos verspild kon worden, daar het leven rijker, voller was, of dat, wat toen het leven kruidde, voor ons geen gif zou zijn. Ook is het de vraag, of wij, telgen van eene nieuwe Alexandrijnsche beschaving, niet minder complete menschen zijn dan de oude Grieken en Romeinen. Nietzsche twijfelt er niet aan; hij laat Zarathustra tot zijn jongeren zeggen: „Waarlijk, mijne vrienden, ik wandel onder de menschen als te midden van brokstukken en ledematen van menschen! Dit is voor mijn oog het verschrikkelijke, dat ik den mensch verminkt vind en verstrooid als over een slagveld.” Prozaischer, maar niet minder duidelijk zegt een voortreffelijk deskundige als de Utrechtsche hoogleeraar in psychiatrie, dr. Winkler: „Ons geslacht degenereert.”¹

Is Nietzsche een filosoof? Het wordt door dr. Stein ontkend. Nu ja, Nietzsche heeft niet een mooi boek over de Stoa geschreven, geen verhandeling over logica of over zielkunde ter perse gezonden. Het zou moeilijk zijn te zeggen, welke metaphysica, welke leer van het kenvermogen hij er op na houdt. Als men tracht er achter te komen, dan stuit men op uitspraken, die zich niet gemakkelijk laten rijmen.

Maar behalve de theoretische filosofie, die vraagt naar wat is en naar den grond van alle bestaan en naar de betrekking van den mensch tot het geheel der dingen, is er nog iets anders, de practische filosofie, die zich bezig houdt met den mensch als doeleinden najagend wezen. Voor zoover wij weten, is de mensch het eenige wezen, dat zich doeleinden

¹ Zie bl. 78 zijner Inwijdingsrede.

stelt. Nu is het hoogst belangrijk te vernemen, wat de mensch in vroeger eeuwen heeft gewild en wat hij in dezen tijd wil. Maar dan komt de niet minder gewichtige vraag: wat behoort hij te willen?

Aan deze problemen der practische filosofie heeft Nietzsche zijn aandacht gewijd. Vooral aan het laatste. De filosoof, zegt hij, moet een oordeel uitspreken, niet over de wetenschappen, maar over het leven en de waarde van het leven, een ja of neen. En elders zegt hij: echte filosofen zijn scheppers van waarden. Zij bevelen: zoo moet het zijn. Zij bepalen het waarheen? en waartoe? van den mensch. Zij zijn wetgevers. Zij zijn de menschen van morgen en overmorgen, vijandig tegenover het ideaal van heden. Zij zijn het slechte geweten van hun tijd. In de deugden van hun tijd zetten zij het ontleedmes. Zij kennen een nieuwen, misschien nog onbetreden weg om den mensch hooger te doen stijgen, om hem *meer* te doen worden dan hij is, om den „Ueberschensch” in het leven te roepen. Daar zij verwerpen wat passend heet voor hun tijd, hebben zij een harden, sterken wil, zijn zij „die Unzeitgemässen”. Zij eischen de uitvaart van deugd, die zich zelve overleefd heeft. Want niet iedere eeuw heeft behoefte aan dezelfde deugd. In de zestiende eeuw, toen de golven der zelfzucht hemelhoog gingen, moest het ideaal, dat aan het lijden paal en perk zou stellen, wel zijn: zelfverzaking, deemoed. Doch als de gelijkheid der rechten in onze democratische eeuw uitloopt op onderdrukking van al het zeldzame, hooge, bevoorrechte, wordt het ideaal: geen „Heerdenthier” zijn, maar als een voornaam mensch, met een eigen wil, op zich zelf staan, een uitzondering op den regel zijn.

En dat is de reden, waarom onze „antichrist” tevens een hater der democratie is. „Een voorname type van den mensch dan men vroeger kende ontstaat enkel in een aristocratische maatschappij met hare rangorde der standen, want de be-

hoefte om neer te houden en de drang om zich te verheffen, om zich zelf te overtreffen, zijn in den grond één." Het Europeesch probleem is thans: het aankweken van een nieuwe kaste, die in staat is te regeeren. Nietzsche koestert sympathie voor de gebieders en eenige minachting voor de massa, die gehoorzamen moet; hij tracht zijn gezindheid in dat opzicht te rechtvaardigen door de willekeurige onderstelling, dat het verschil van standen allerwege oorspronkelijk een verschil van rassen zou zijn geweest. Als „slavenopstand in de moraal" wordt het door hem bestempeld, dat er thans gelijke rechten voor allen worden geëischt. Natuurlijk erkent hij, dat in den loop der eeuwen er bloedvermenging van rassen en standen heeft plaats gegrepen; ook acht hij dat een ramp. Hij werpt niet de vraag op of de kruising misschien zoo ver is voortschreden, dat wij thans met nog meer recht dan de kosmopoliet der oudheid mogen zeggen: geen koning of hij telt slaven, geen slaaf of hij telt koningen onder zijne voorouders.

De genealogie der moraal schrijven, hypothesen aangaande den oorsprong van goed en kwaad, van schuld en straf, op het papier brengen: het is alles nuttig en mooi. Nietzsche heeft het gedaan in boeken, wier titels zoodanig werk aanduiden. Maar wat veel gewichtiger is en waar het toch eigenlijk op aankomt, is de *waarde* der moralen te bepalen, tot haar ja of neen te zeggen; b. v. van de moraal van het medelijden, welke door Schopenhauer, die eens Nietzsche's groote leermeester was, zoo hemelhoog verheven werd, te kunnen zeggen: zij deugt niet, want haar slotsom is: ga te gronde; zij deugt niet, want zij is vijandig aan het leven. Wat de historici der moraal tot dusver voor een critiek der moreele waardeeringen hebben gedaan, heeft volgens Nietzsche niet veel om het lijf. Argeloos, zonder het zelve te weten, stonden zij meestal onder het kommando eener bepaalde moraal, wier onbewuste schilddragers zij waren; trouwhartig praatten

zij het volksbijgeloof van het christelijk Europa na, dat het kenmerkende van de zedelijke handeling in het onzelfzuchtige, in het medegevoel, in het medelijden te zoeken is. Hun gewone fout was, dat zij een zekere overeenstemming der volken, ten minste der tamme volken, aannamen en daaruit dan tot de onvoorwaardelijk bindende kracht van bepaalde voorschriften, ook voor u en mij, besloten. Ook gebeurde het soms, dat zij, nadat hun de waarheid helder voor den geest was getreden, dat bij verschillende volken de zedelijke waardeeringen noodwendig tegen elkander inloopen, daaruit afleiden: geen enkele moraal heeft bindende kracht. Welnu, beide conclusies acht Nietzsche kinderachtig.

Tegen de eerste conclusie pleit, dat al het onvoorwaardelijke in de pathologie te huis behoort, dat de eene moraal dient tot dit, de andere tot dat, dat niets op zich zelf goed of verkeerd is, maar alles slechts goed is „aus Rücksichten, Hinsichten, Absichten des Lebens.” Ook de tweede conclusie is verwerpelijk, want disharmonie der instinkten maakt een ijzeren druk en besnijding van sommige noodig. Wil men alle moraal afschaffen? Het onschatbare van moraal is, dat zij dwang oplegt, en zoo juist vrijheid en kracht bewerkt. Op dergelijke wijze bevordert de tirannie van rijm en metrum de losheid der taal. Niet het *laisser-aller*, maar tucht redt het leven, scheidt alle kunst. Eerst door het denken volgens het richtsnoer der scholastieke kerk is het vrije denken mogelijk geworden. Zoo wordt ook de geslachtsdrift eerst door liefde, waar men zich onthoudt. Door het zich zelf tiranniseeren, het vasten, het ketenen dragen wordt al het vrije en fijne en hooge geboren. Zegenrijk was de Stoa in den geilen en met aphrodisische geuren doortrokken dampkring van het Hellenisme. Het lompe en plumpe zich laten gaan richt alles te gronde wat menschelijk is aan den mensch. De moraal is een kunstgreep der natuur om beschaving te verwekken.

Maar men moet een critische houding aannemen tegenover

moraal. Nu zijn er sommigen, die u aantoonen, dat het bij den oorsprong van een zekere moraal en bij hare godsdienstige sanctie menschelijk, maar al te menschelijk is toegegaan, die u de dwaze meeningen van een volk over zijn moraal of van de menschen over alle moraal blootleggen, en daarmede zich diets maken die moraal zelve gecritiseerd te hebben. Maar de waarde van een voorschrift is geheel onafhankelijk van het onkruid der dwaling, waarmede het wellicht begroeid is; zoo heeft de waarde van een geneesmiddel niets daarmede uit te staan, of de zieke wetenschappelijk dan wel als een oud wijf over de medicijnen denkt. Laat het aangetoond worden, dat een moraal uit een dwaling is opgegroeid; met dat inzicht is het probleem van haar waarde niet eens aangeroerd, laat staan opgelost.

Wat „niemand” tot dusver ondernomen heeft, wil Nietzsche doen: de waarde vaststellen van die beroemdste aller medicijnen, welke moraal heet. Nietzsche zal standaard zijn van goed en kwaad, kenbron van het echte leven, wegwijzer der toekomst.

Wij hebben zijn rechtspraak reeds gehoord, het veroordeelend vonnis, dat hij in strijd met omgeving en gewoonte over de „zoetsappige” moraal van medelijden en onzelfzuchtigheid velt, over de moraal der gelijkheid, die „het leven doet verarmen en verbasteren”. Een principe van verval en ontbinding is het volgens hem de maatschappij op dezen regel te doen berusten: de eene mensch is evenveel als de andere waard, alle exploitatie van mensch door mensch, alle geweld dient te worden afgekeurd. Als teekenen van voornaamheid somt hij op: nooit er aan denken onze plichten tot plichten voor ieder te verlagen, de eigen verantwoordelijkheid niet willen prijsgeven, haar niet met anderen deelen, zijn voorrechten en het gebruik er van tot zijne plichten rekenen. „Struggle for life”, zegt hij, is strijd om macht. Want leven is niet in een hoek van den haard neerzitten, maar de sfeer van zijn

bestaan uitbreiden. Het recht dient enkel om den strijd te regelen, zoodat hij des te beter aan zijn doel beantwoordt, niet om hem te bezweren, want dan zou het recht de dood zijn van leven en vooruitgang. Nietzsche schept behagen in den strijd; hij wil, dat er door den strijd „Uebersichtheit” worden gekweekt, ook al moeten daarbij millioenen zwakken worden vermorzeld.

Met deze stellingen beeldt hij zich in een land ontsloten te hebben, waarin de mensch der toekomst gedijen, een bodem ontdekt te hebben, waarop het volle, krachtige, sterke, moedige, vertrouwende leven bloeien kan. Doch welk recht heeft hij, zich als profeet en wegwijzer op te werpen? Te beslissen: zoo moet het zijn? Kan hij bewijzen, dat hij in zijne schatting van goed en kwaad de waarheid op zijne hand heeft? *Waarheid*, zegt Nietzsche, klinkt zoo grootsprekerig. En elders: ieder oordeel over goed en kwaad wordt ten slotte door het instinkt, of, zooals de christenen zeggen, niet door weten, maar door geloof ingegeven. Met het gezag der gronden aanvoerende rede komt men op practisch gebied niet uit. De rede is hier slechts een werktuig in den dienst van den wil.

Wederom vragen wij: welk recht heeft Nietzsche „met den hamer” te filosofeeren, onze moderne, onze christelijke moraal stuk te slaan? Aandoenlijk zinspeelt hij er op, dat hij, in zijn haat tegen het bestaande, zich soms als een misdadiger voorkomt. Elders zegt hij treffend: „Gebreken zijn de oogen, waardoor men het ideaal aanschouwt.” Nog elders, ruw en zoo dat het licht tot misverstand aanleiding geeft: „De leus van den vrijen geest luidt: Alles is veroorloofd, niets is waarheid.”

Daar het Nietzsche niet verborgen bleef, dat hij in zijn idealen enkel zijn eigen wenschen en neigingen belichaamde, moest hij er toe komen in zijne plaats een wezen met goddelijk gezag bekleed, den genius der menschheid, te laten spreken. Op die wijze, verbeeld ik mij, zijn de vier boeken:

So sprach Zarathustra ontstaan. Ofschoon er heerlijke en hoog dichterlijke gedeelten in voorkomen, kan dat werk mij toch niet recht behagen. Men zou een doorlopenden commentaar van iemand, die, zooals Lou Salomé, het zieleleven van Nietzsche geheel heeft mee doorleefd, noodig hebben om er alles van te begrijpen. Ook is de toon te overspannen. Het is een soort van stichtelijke, zwaar te volgen en zeer vermoeiende toekomstmuziek, of, wil men een ander beeld, de catechismus van iemand, die in zich de stof van een godsdienststichter gevoelt en een nieuwen levensweg zal wijzen.

Bedriegen niet alle teekenen, dan heeft Nietzsche eerst zich zelf en Zarathustra, den werkelijken en den idealen mensch, zorgvuldig uit elkander gehouden, maar zijn zij later voor zijn gevoel saamgesmolten. En toen kwam wat een enkele vriend reeds met afgrijzen en huivering uit de verte had zien naderen, toen kwam wat Nietzsche zelf als een mogelijk gevaar in een van zijn gelithographeerde brieven vermeldt, als een gevaar, dat hij na ernstig zelfonderzoek had afgewezen: „Nee, dat zal niet geschieden.” De fijne denktoestel was bezweken onder den geweldigen druk van afwisselend hevige lijden en hartstochtelijk werken.

N A S C H R I F T.

Ik maak mij niet diets in het voorafgaande alles betreffende Nietzsche gezegd te hebben wat er aangaande hem kan worden meegedeeld.

Binnen de enge ruimte, waarover ik beschikken kon, heb ik getracht den volwassen Titan te schilderen, die met rotsblokken om zich henen slingert. Ik heb gewogen van de

perioden zijner ontwikkeling, waarin hij eerst de schildknaap van Wagner en de hartstochtelijke discipel van Schopenhauer, later hun felle antagonist en een volgeling van Paul Rée en de Engelse psychologen was.

Nietzsche was begonnen met voor Wagner te knielen. Die groote naam beteekende toen voor hem: de wederopstanding van alle kunst. Wagner heet bij hem: de complete kunstenaar, de spiegel der eeuwen, die komen zullen, de bode van een nieuwe kunst, die zoo zonnig en warm en helder is, dat zij de kleinen en armen aan geest met haar straal verlicht en tevens den hoogmoed der wetenden doet smelten. In deze dagen is Nietzsche nog demokraat; in Wagner wordt het geprezen, dat zijn kunst, in tegenstelling met alle andere kunst, niet de taal van een kaste spreekt, geen verschil kent tusschen beschaafd en onbeschaafd. Bij zijn esthetische beschouwingen, het wordt aarzelend gezegd, struikelt Wagner soms, maar juist zoo slaat hij dan heerlijke lichtvonken te voorschijn. Wagner is de Messias van een nieuwen tijd, een tweede Alexander, die de wereld veroveren zal. Alle vroegere muziek is voorbode van Wagner. Beethoven b.v. bracht hartstocht in de muziek, maar het is een hartstocht, die niet verloopt, enkel afwisseling van stemmingsmuziek. Bij Wagner is de muziek een beeld der wereld, zooals zich de groote Heraclitus haar dacht: harmonie, welke door strijd wordt voortgebracht, eenheid van gerechtigheid en vijandschap.

De terugslag was noodzakelijk. Wie zoo dweept, kan dat niet volhouden. Men verbrijzelt den afgod, dien men eerst aanbeden heeft. Zoo heeft de revolutie al hare helden geguillotineerd. In *Der Fall Wagner, ein Musikanten-Problem* heet Wagner: de „muzikale komediant”, de „kunstenaar der *décadence*”. Schopenhauer wordt thans naast hem geplaatst als „de filosoof der *décadence*”. Vroeger werd er door Nietzsche geleeraard, dat Apollinische, n.l. beeldende kunst en muziek of Dionysische kunst in dit opzicht door een kloof gescheiden

zijn, dat de eerste, gelijk de wetenschap, enkel uiterlijkheden betreft en de schaduwen van het zijn, *die Welt als Vorstellung*, te aanschouwen geeft, terwijl uit de muziek het „hart der wereld”, de „kern der dingen”, de „echte realiteit”, *die Welt als Wille* zou spreken. Thans wordt dit laatste eene dweepzieke beschouwing genoemd. Wagner-muziek wordt met een sirocco vergeleken; de oneindige melodie heet de poliep in de muziek. Het brutale, het gekunstelde en het idiotisch onschuldige zijn de drie groote stimulantia der ontzenuwden: Wagner heeft ze in zijn kunst op verleidelijke wijze doorengemengd en verschaft zoo aan de moede en uitgeputte telgen van onzen slappen tijd den prikkel, dien zij noodig hebben. Hij is de Cagliostro der moderniteit. Wat hem vooral vonnist, is dat hij een muziek wil geven, die niet maar eenvoudig muziek is. Zoo denkt geen echt musicus. Wagner is evenmin een dramaticus; hij is eenvoudig een histrio, die zijn tijd goed toont te kennen, want de democratie is de gouden eeuw voor alle komedianten, voor mannen van den stempel van Wagner, Liszt en Victor Hugo.

Nietzsche is zelf musicus en componist. In het *Musikalisches Wochenblatt* van Leipzig wordt op 26 Oct. 1893 bericht: „Nietzsche's *Hymnus an das Leben* voor gemengd koor en orkest werd onder leiding van Thalemann te Annaberg opgevoerd. Het werk maakte „in seiner herben Schönheit” en door de eigenaardigheid van zijn contrasten een machtigen indruk.”

De woorden van dezen hymnus werden door Lou Salomé gedicht en getuigen van de zelfde dwepende liefde voor het leven als door Nietzsche ten toon werd gespreid, sedert hij aan Schopenhauer, den hoogepriester van het pessimisme, den rug had toegekeerd. Er komt het volgende in voor:

Gewiss so liebt ein Freund den Freund
 Wie ich dich liebe, räthselvolles Leben,
 Ob ich gejauchzt in dir, geweint,
 Ob du mir Leid, ob du mir Lust gegeben.

Ich liebe dich mit deinem Glück und Harmen,
 Und wenn du mich vernichten musst,
 Entreisse ich mich schmerzvoll deinem Arme,
 Wie Freund sich reisst von Freundes Brust.

En het gedicht eindigt:

Hast du kein Glück mehr übrig mir zu schenken,
 Wohlhan, noch hast du deine Pein.

In een brief van Nietzsche aan Georg Brandes, 2 Dec. 1887, leest men over dit toonstuk: „Juist is er een werk voor koor en orkest van mij verschenen, een *Hymnus an das Leben*. Het is bestemd van mijn muziek over te blijven en eens „tot mijn nagedachtenis” gezongen te worden; aangenomen dat er voor de rest genoeg van mij overblijft. Gij ziet met welke posthume gedachten ik leef. Maar eene philosophie als de mijne is een graf gelijk — men leeft niet meer mede. Bene vixit qui bene latuit — dat staat op den grafsteen van Descartes. Een grafschrift, zonder twijfel!”

Inderdaad had Nietzsche zich ten gevolge van zijn ziekte en ook door zijn leer van de hem omringende wereld losgescheurd. In zijn „So sprach Zarathustra” ziet de kluisenaar, die eenzaam op zijn bergtop leeft en de zuivere lucht der hoogten ademt, op de kriewelende mierenmassa, welke hij ver beneden zich heeft gelaten, met hooghartige geringschatting neder. Hij zegt van de goden der menschen: Ik heb ze allen vermoord. Ook wat hij noemt *l'araignée universelle* werd reeds vroeg door hem geloochend. Toch bleef Nietzsche's vurige geest behoefte aan aanbidding gevoelen. Toen hij zich van zijn meesters had losgemaakt en niet meer voor anderen kon buigen, zonk hij op de knieën voor *Uebermensch* en *Zarathustra*, dat is voor zich zelf. En toen was het einde daar. Of er van hem, dichter, denker, musicus, fijn vernuft, onovertroffen stilist, onharmoonische Titansnatuur, iets zal overblijven, moge de lezer van dezen korten *Essay* voor zich zelf beslissen. Dit is zeker, dat

men, gelijk het voorbeeld van zijne uitnemende vriendin Lou-Salomé bewijst, over Nietzsche een dik, in menig opzicht uitnemend boek kan schrijven en nochtans hoogst onvolledig zijn. Zoo heeft zij verzuimd den verachter van het plebs, den geweldigen hater van volkssouvereiniteit te schilderen. Men heeft er zich over verbaasd, dat de jonge garde der sociaal-democratie tot den staf van het leger van Nietzsche behoort. Ik acht dat geheel in de orde. Ook de socialistische aanvoeders willen slavenhouders zijn. Ook hun moraal is een heerenmoraal. Het verschil is, dat Nietzsche in zijn eerlijken trots de massa „vee” noemt, terwijl de socialist haar door vleierij in het huis der dienstbaarheid tracht te lokken. Voorts is het natuurlijk, dat alle vrienden van het nieuwe licht zich tot zulk een ongewonen en tevens hoog begaafden man als Nietzsche onweerstaanbaar getrokken gevoelen.

Nietzsche's werken zijn de volgende: *Unzeitgemässe Betrachtungen*, I—IV. — *Die Geburt der Tragödie, oder Griechenthum und Pessimismus*. — *Menschliches, Allzumenschliches*, I u. II. — *Morgenröthe, Gedanken über die moralischen Vorurtheile*. — *Die fröhliche Wissenschaft (La gaya scienza)*. — *Jenseits von Gut und Böse*. — *Zur Genealogie der Moral*. — Also sprach Zarathustra, I—IV. — *Der Fall Wagner, ein Musikantenproblem*. — *Götzen-Dämmerung, oder wie man mit dem Hammer philosophirt*.

M. VON EDNER-ESCHENTRACH.

MARIE VON EBNER-ESCHENBACH.

Op mijn verzoek aan mevrouw Von Ebner om eenige mededeelingen aangaande haar leven en lotgevallen, heeft de beroemde vrouw, die onder de Duitsch-schrijvende dames-novellisten, zoo niet de eerste, dan toch eene zeer hooge plaats inneemt, mij verwezen naar het korte levensbericht, 't welk ze, ter inleiding, aan een hárer vertellingen in Paul Heyse's *Neuer Deutscher Novellenschatz* deed voorafgaan, terwijl zij mij tegelijkertijd, ter kennismaking met haren letterkundigen arbeid, welwillend een exemplaar van haar *Gesammelte Schriften* deed toekomen. Met een en ander heeft ze, naar ik meen, mij een wenk gegeven, dien ik bij het schrijven van dit opstel niet zal nalaten ter harte te nemen. Zonder eenig voorbehoud wat de levensschets betreft, die hier immers niet mag ontbreken; — voor het grootste deel... Doch daarover straks nader. Hoe groot nu ook de verleiding moge zijn, bij het lezen van meer uitvoerige biographiën, daaruit te putten, en zoo mijne lezers met meerdere bijzonderheden te dienen, ik ben daartegen gewapend, nu ik, zwart op wit, van haar eigen hand mocht lezen: „leider enthalten die meisten Aufsätze, die über mich geschrieben worden sind, in Bezug auf das Biografische,

viele Unrichtigheden." En met onjuistheden is niemand ge- diend. Als biograaf kan ik derhalve alleen het volgende mee- deelen.

Marie von Ebner-Eschenbach werd in 1830 te Zdislavic in Moravië geboren. Haar moeder, die enkele dagen na de ge- boorte van haar kind stierf, was de eenige dochter van den Vrijheer von Bockel, een Saksisch edelman, die zich metter- woon in Oostenrijk had gevestigd. Daardoor vloeide Duitsch bloed in haar aderen, iets waarop ze, naar haar eigen zeg- gen, van kindsbeen af een weinig trotsch is geweest en dat haar zeker, als schrijfster in de Duitsche taal, later is ten goede gekomen. Haar vader, Graaf Dubsky, een man van een opgewekt, levendig karakter, die in zijn jeugd in militairen dienst was, maar tengevolge van eene, in den laatsten veld- tocht tegen Napoleon, ontvangen wonde den dienst had moeten verlaten, trouwde weer en schonk haar bij de eene zuster, die ze reeds had, nog twee zusters en drie broers. Zij vorm- den te zamen een „Fähnlein von sieben Aufrechten", die zich innig aan elkaar verbonden gevoelden en onder wie zich drie eierzuchtigen bevonden — twee van haar broeders en zij zelf. De eersten n.l. hadden plan de wereld, zij, zich met wat minder tevreden stellend, achtte zich geroepen het Duitsche tooneel te hervormen.

„Nog zeer goed," schrijft ze, „herinner ik mij het gewichtig oogenblik, waarop dit besluit geheel in mij tot rijpheid kwam." Ze was dertien jaar en zat, alleen met haar gedachten, te mijmeren in een pijnboomenboschje. 't Was een poëtische, idyllische omgeving.

„De pijnboomen waren reeds van de onderste takken be- roofd, maar jonge struiken vormden aan den buitenkant een halven cirkel om het plekje waar ze zich bevond; vreemde potplanten vulden de openingen tusschen de stammen der oude boomen. Teere, zuidelijke palmen, ficussen, daphné's, begonia's stonden daar, goed beschut door de reuzen van het

Noorden. De koningin der araucaria's, de Excelsia, breidde haar varenachtige takken met majestueuse schoonheid uit. Hartsgeur vulde de lucht, de vogels zongen; in het gras klonk het gepiep en gegons der insecten. Met welvoorzienen buidel keerden vlijtige bijen van haar bezoek aan de bloeiende lindes naar huis. Alles was ijverig in de weer, alles druk aan 't werk: alwat daar leefde en zweefde, vloog en kroop, zich zelf zoo gewichtig en trotsch gevoelend in zijn zwakheid, zoo onvermoeid in het aanwenden van zijn geringe krachten." Daar, op die plek, — aan haarzelf danken we de keurige beschrijving ervan,¹ — op dien jeugdigen leeftijd heeft ze voor het eerst den droom harer eerezucht gedroomd, en dertig jaar lang heeft ze naar de verwezenlijking ervan, „met tegenoezame volharding, maar met onvoldoend talent" gestreefd. Wat er van de illusies harer broers is terecht gekomen, weten we niet, haar plannen echter hebben schipbrenk geleden. Het groot publiek vermocht ze evenmin te boeien als te bekeeren. Haar dramatische arbeid heeft fiasco gemaakt. Tot de minst mislukte harer proeven op dit gebied der poëzie rekent ze zelf de treurspelen: *Maria Stuart in Schotland* (1860) en *Marie Roland* (1867); het blijspel: *Die Veilchen* (1870) en het dramatisch gedicht *Dr. Ritter* (1872), respectievelijk, behalve het tweede, te Karlsruhe en te Weenen, doch ook maar voor een enkele maal opgevoerd, en sedert niet meer voor het voetlicht gebracht. Eindelijk werd de droom voor goed verstoord. Het ongunstig oordeel toch, dat over het blijspel: *Das Waldfräulein*, na zijn opvoering in den stadsschouwburg te Weenen, (1873) door een meedoogenlooze critiek werd geveld, benam haar, hoeveel het haar ook kostte, voor altijd den lust om voor het theater te arbeiden. Doch haar kunstnaarsziel kon aan haar scheppensdrang geen blijvenden weerstand bieden. En ze schiep, maar van toen af op ander, op

¹ Lotti, *Die Uhrmacherin*, Ges. Schr., Band III, s. 162.

novellistisch gebied. Een bundel novellen verscheen in 1875 bij Cotta. Sedert heeft ze gestadig de rij harer werken vermeerderd. Achtereenvolgens zagen het licht: *Božena* (1876) *Margarete* 1878, een deel *Aphorismen*, (1880) *Neue Erzählungen* (1881); *Dorf- und Schloßgeschichten* (1883); later de grootere verhalen: *Das Gemeindekind*; *Unsühnbar*, en nu onlangs, eerst in de „*Deutsche Rundschau*, daarna afzonderlijk: *Glaubenslos?* Tal van gedichten staan in Tijdschriften en Anthologiën verspreid, doch zijn nooit door haar tot een bundel verzameld. In het Maartnummer van *Daheim* vinden we een zeer lezenswaardig opstel van hare hand, ter herinnering en waardeering van Louise von François, de ook ten onzent niet onbekende, en door Cd. Busken Huet hooggeroemde schrijfster van: *Die letzte Reckenbürgerin*.

Ten slotte kunnen wij nog meedeelen, dat gravin Dubsky op haar achttiende jaar huwde met haar neef, Moriz Freiherrn von Ebner, kapitein bij de genie, en professor in de natuurwetenschappen aan de Academie voor Ingenieurs, sedert 1874 gepensioneerd luitenant-generaal; dat ze 's winters te Weenen woont en den zomer bij haar broeder op het voorvaderlijk kasteel te Zdislavie doorbrengt.

Ziedaar alles wat we van mevrouw Von Ebner's leven en lotgevallen weten. Veelbewogen is dat leven, naar het uitwendige te oordeelen, dus niet geweest. „Ich habe nichts erlebt,” pleegt ze dan ook, hierop doelend, te zeggen. Maar dat er veel is omgegaan in haar hoofd en in haar hart, dat ze in haar ziel heeft gestreden, dat ze zich verdiept heeft in de brandende vragen der eeuw, zal wie ook maar oppervlakkig heeft kennis gemaakt met den rijken schat van haar letterkundigen arbeid terstond inzien. Alleen haar *Aphorismen* behelzen een wereld van gedachten, kernachtige gezegden, paradoxen, geestige opmerkingen, die niemand, zonder vrucht ervan voor zich zelf te plukken, betreedt. Dat zij voorts niet verschoond is gebleven van het kruis, 't welk wordt opgelegd

aan ieder die denkt en liefheeft, behoeft niet met zooveel woorden te worden verzekerd. Hoe dikwijls moet haar kunstenaarsgeweten in opstand zijn gekomen, wanneer ook zij moest ervaren dat „het succès van den dag ten deel valt aan de doldrieste middelmatigheid, die het genie, het echte talent op zij dringt” en coquetteert met den bedorven smaak der menigte; al heeft ze zich kunnen troosten met de waarheid, „dat niet ieder, die een meening over een of ander kunstwerk uitspreekt, het ook kan beoordeelen”, en al heeft niemand ooit haar scheppenskracht vernietigd, of haar de vreugde in het verkeer met de voortbrengselen harer fantasie kunnen ontnemen. Wel vinden wij het hard dat het publiek, blijkbaar niet in staat het te waardeeren, aan haar werk een tijdlang den rug toekeerde, doch is dat niet meestal het lot van het ver boven de middelmatigheid zich verheffend talent? Zelf heeft ze het trouwens ook hard gevonden. Het gevoel van miskend en niet begrepen te worden, van onder het geslacht harer dagen rond te wandelen als een „te laat geborene”, wier stem in het heden als die van een uit een andere eeuw klinkt, als een vreemdeling tegenover een met den eisch der kunst strijdende litteratuur, die hoe lang zoo meer onder de menschen doordrong, heeft ze niet voor zich gehouden. Na haar droevige ervaringen op dramatisch gebied heeft ze haar hart uitgestort en, voor een deel althans, wat ze zelf had ondervonden weergegeven in het beeld van Andreas Muth, dien ze geteekend heeft eveneens staande op voet van oorlog met een publiek, dat de kunst niet meer gebruikt om zich te verheffen, maar alleen om zich bezig te houden, te verstrooien, te amuseeren, en 's menschen zinnelijke neigingen te prikkelen; met een critiek, die, speculerend op het lagere in den mensch, de hoofdzaak uit het oog verliest en zich in bijzaken verloopt, die zich zelf in de eerste plaats zoekt en er alleen op uit is, haar slachtoffer te hekelen, te persiffleren, te wonden, te martelen; die zelfs het karakter des kunste-

naars niet verschoont, zoo ze slechts de kans schoon ziet om de lachers en spotters op haar hand te krijgen, — de critiek van het meest onhebbelijk cynisme. Andreas Muth, die een weinig later met zijn *Marc-Aurel* dezelfde ervaring zou opdoen, zit op zekeren avond in den schouwburg.

„Er werden twee nieuwe blijspelen opgevoerd: een in één, het andere in meer bedrijven. Het eerste stuk begon. Een eenvoudige handeling, maar vol van innerlijk leven. De karakters fijn en met vaste hand geteekend, echte menschen, rijk aan zwakheden en dwalingen, maar deelnemingwekkend en der belangstelling waard. En welk een dialoog! — meesleepend door bevalligheid en tintelend van geest. — Andreas luisterde, in de ziel geroerd, één en al gehoor.

„Zoover,” zei hij tot zich zelf, „zoover brengt ge het nooit. Nooit zullen uw onbeholpen gedachten zoo heldere vertolking vinden in zoo schoonen vorm. Tot zulk een losse bevalligheid, tot zulk een vroolijke ontwikkeling, waarbij men, in het zekere gevoel van te kunnen, in den arbeid een genot vindt, zijt gij niet in staat.”

Het stukje eindigde met een verrassend en toch bijzonder goed voorbereid en pakkend slot.

Andreas maakte zich gereed in te stemmen met het applaus, dat, dacht hij, nu in den schouwburg moest losbreken, maar in plaats daarvan bleef alles stil. In het parterre stonden de heeren op en keerden het tooneel den rug toe. Een zwakke poging om toe te juichen, die op de tweede galerij begon, werd terstond onderdrukt. Gesis klonk.

„Zeker, ook nog applaudiseeren!” zegt iemand en fluit hartelijk, en lachend fluiten zijn bureu mee.

„Hoe nu?” denkt Andreas, „zijn de eischen van het publiek zoo hoog gestegen? Is het voortreffelijkste reeds niet meer goed genoeg? . . . Hoe zal ik voor zulke rechters bestaan?”

Het gordijn ging weer op, het tweede stuk begon. Een grofkomisch tooneel bracht de hoorders terstond in de vroolijkste

stemming, en Andreas lachte mee. Maar daarna lachte hij dien avond niet meer. De onschuldige scherts ontaardde weldra in onkiesche dubbelzinnigheden, de handeling werd zonder zin, alle gestalten op het tooneel werden misvormd tot caricaturen, en wat ze voorstelden was een frivole klucht.

Hoe moest het publiek zich beleedigd achten, waarvoor men een stuk durfde opvoeren welks werking berekend was op de lage hartstochten in den mensch, op kinderachtige nieuwsgierigheid, op smakeloosheid, op zin voor het ruwe en leelijke.

Andreas rilde bij de gedachte aan de verontwaardiging, die het zou wekken, aan het strafgericht, dat zou worden voltrokken. En — weer had hij zich bedrogen. Het applaus steeg bij elk bedrijf; meermalen voorgeroepen, verscheen aan het slot van het laatste de schrijver op het tooneel. Een waggelende gedaante, die wel geen spieren en beenderen scheen te hebben. Hij trad, heupwiegend, voor het voetlicht en boog vluchtig met een cynischen lach.

Hij had niet te vergeefs op den wansmaak vertrouwd; deze jubelde zijn dichter toe en bereidde hem een luidruchtige overwinning.

En zoo iets kon geschieden, ja, zoo iets gebeurde in den tempel, waarin de heilige dichtkunst haar reinste triumfen had gevierd!

Alles stond op. Andreas kwam met de menigte in de vestibule. Daar las hij op het theaterbiljet voor den laatsten dag der week: „*Marcus-Aurelius*”.

Hij wist wat hem te wachten stond.

Mevrouw Von Ebner heeft zich — en hierin verschilt ze van Andreas Muth, het kind harer fantasie — niet laten ontmoedigen als hij. Al zei ze den arbeid voor het tooneel vaarwel, zij betrad andere wegen. Aanvankelijk, helaas! is ook op de laatste haar pad niet langs rozen gegaan. Na de uitgave van haar laatste novellen: *Ein Spätgeborener*, *Chlodwig*,

Die Erste Beichte, Die Grossmutter, Der Edelmann” „had”, zoo wordt verteld, „de chef der firma Cotta zich vast vorgenommen geen boek eener vrouw meer te zullen uitgeven, nadat hij met de vertellingen van Von Ebner fiasco had gemaakt.” En zelfs in 1880, niettegenstaande reeds *Božena* en *Margarete* waren verschenen, moest nog Louise von François, die toen voor het eerst met haar in briefwisseling was getreden, zeer oprecht, doch minder vleidend voor de schrijfster, al trachtte ze door een beroep op haar leven in afzondering de pil eenigszins te vergulden, verklaren: „Mein Lebensweg hat in ein so einsames Altenstübchen geführt, dasz mir die Welt der Gegenwart — auch der litterarischen — nahezu eine von Fremdlingen geworden ist, und daher auch Ihr vermutlich sehr bekannter Name zum ersten Male an mein Ohr schlug!” Die dagen der onbekendheid zijn reeds lang voorbij. De naam der schrijfster is thans bekend genoeg. Door vertalingen van hare werken, ook in ons vaderland.

„De kunstenaar heeft er niet voor te zorgen dat zijn werk gewaardeerd wordt, maar wel dat het de waardeering verdient.” Onder deze leuze is mevrouw Von Ebner voortgegaan met scheppen. En de verdienste is beloond. Haar lente is gekomen en door den vollen zomer gevolgd. Haar kracht is nog lang niet gebroken, haar vuur niet uitgedoofd. Ze staat op het hoogtepunt van haar roem, en oogst nu de vrucht van het zaad door haar uitgestrooid. 't Was niet wel anders mogelijk voor een schrijfster van zooveel talent, zooveel gezond verstand, zooveel diepte van gevoel, zooveel ernst, zooveel kunstzin, zooveel aanschouwelijkheid, zooveel humor, zooveel macht over vorm en taal, als uit haar *Gesammelte Schriften* tot ons spreken.

Haar *Gesammelte Schriften*! Ze verschenen het vorige jaar. Aan Paetel komt de eer der uitgave toe. Ze bevatten niet alles wat mevrouw Von Ebner gedicht heeft. 't Is ook niet bepaald noodig. Maar wel geven ze het meeste en beste wat

uit haar pen is gevloeid. Echter geen harer dramatische werken, en alleen enkele gedichten. Of dat jammer is? Ja en Neen! Ja, voor hen, die van een auteur gaarne de complete werken bezitten. Neen, voor wie tevreden zijn met het beste. Ja, voor wie van oordeel zijn dat de dramatische arbeid van deze aan geest rijke vrouw een beter lot had verdiend dan na ééne enkele opvoering van de planken te verdwijnen.¹ Neen, voor wie beweert: „Ik ben er niet rouwig om, dat ze ontbreken. Want moge ook alles in hen edel zijn en fijn gevoeld, en de taal meermalen van buitengewone schoonheid getuigen — zij zullen toch boekdrama's blijven, d. w. z. zij zullen op het tooneel nooit pakken, en, gedrukt, nooit gelezen worden. De volledigheid, alleen volledigheidshalve, is voor mij geen wet.”²

Doch 't zij, zoo 't zij! 't Was mij — en ziedaar de tweede wenk, waarop ik boven reeds zinspeelde — 't was mij, als hoorde ik de schrijfster, bij de toezending van hare *Gesammelte Schriften* — wel niet met zooveel woorden, maar toch duidelijk genoeg — tot mij zeggen: „Let er op en wees zoo goed in de eerste plaats naar wat ik u hier doe geworden mijn dichtsterk arbeid te beoordeelen. Want hier hebt ge het voornaamste.” En aan dien wenk denk ik mij al weer te houden. Doch al ga ik nu ook verder den tooneelarbeid, waarvan ik de titels noemde, met stilzwijgen voorbij, het aan een ieder overlatend dezen zelf ter hand te nemen en te beoordeelen, ik doe het niet onvoorwaardelijk. Want zoo ik het deed, zou ik mij het genoeg moeten ontzeggen, behalve op nog andere pennevruchten, te wijzen op twee, voor de juiste waardeering van mevrouw von Ebner's talent bijlange na niet onverschillige scheppingen: *Božena* en *Glaubenslos*? Waarom het eerste ontbreekt, weet ik niet. Ik gis — en deze gissing ligt nog al voor de hand — omdat het eigendomsrecht aan

¹ Stern, *Neue Litteratur*, Band 7, p. 286.

² Von Szczepanski, in *Daheim*, Dec. 1893, p. 474.

een anderen uitgever, aan Cotta nl., toebehoort. Het laatste kon eenvoudig nog niet opgenomen worden, omdat het eerst later is verschenen.

Daar ik echter de meening deel dat men, bij de beoordeeling van een auteur, „een werkelijk karakteristiek verhaal niet overmeld laten en in geen geval over het hoofd mag zien,” acht ik het noodig ook op de levensgeschiedenis van Božéna de aandacht te vestigen „als op de eenige vertelling, waarin de dichteres, moge ook de vorm ervan achterstaan bij wat ze later ons gaf, op de meest oorspronkelijke wijze de „ohne Reflexion gesehene” vrouw uit het volk teekent, wat b.v. in *Margarete* volstrekt niet in die mate het geval is, terwijl ze in *Glaubenslos?* een terrein betreedt waarop ze zich tot nog toe niet had bewogen, en ons meer dan elders een blik gunt in de diepte van haar religieus gemoed.

Merkwaardig voor de karakteristiek van hare persoonlijkheid, haar wereld-, levens- en kunstbeschouwing is eindelijk het eerste deel der *Gesammelte Schriften*, waarin een 500tal aphorismen, benevens eenige parabellen, sprookjes en gedichten staan opgeteekend, waarvan ik hier en daar hoop gebruik te maken. Voorshands kan ik wel zeggen dat het in dit deel gebodene in menig opzicht zijn commentaar vindt in de meer of minder uitvoerige verhalen.

Van de gedichten — 't zijn trouwens maar enkele en van weinig omvang, — troffen mij in 't bijzonder: „So ist es”; „Einschlafen”; en het gedeeltelijk in dialect geschrevene: „Die Erdbeerfrau”, terwijl ik als proeve wensch aan te halen „Somermorgen.”

»Auf Bergeshöhen, schneebedeckt,
Auf grünen Hügeln weitgestreckt
Erglänzt die Morgensonne;
Die thauerfrischten Zweige hebt
Der junge Buchenwald und hebt;
Und hebt in Daseinswonne.

Es stürzt in ungestümer Lust
 Herab aus dunkler Felsenbrust
 Der Giessbach mit Getose,
 Und blühend Leben weht sein Hauch
 Im stolzen Baum, im nied'ren Strauch,
 In jedem zarten Moose.

Und drüben wo die Wiese liegt
 Im Blüthenschmuck, da schwirrt und fliegt
 Der Mücken Schwarm und Immen;
 Wie sich's im hohen Grase regt
 Und froh geschäftig sich bewegt,
 Und summt mit seinen Stimmen!

Es steigt die junge Lerche frei
 Empor gleich einem Jubelschrei
 Im Wirbel ihrer Lieder.
 Im nahen Holz der Kukuuk ruft,
 Die Amsel segelt durch die Luft
 Auf goldenem Gefieder.

O Welt voll Glanz und Sonnenschein,
 O rast'los Werden, holdes Sein,
 O höchsten Reichthums Fülle!
 Und dennoch, ach — vergänglich nur
 Und todtgeweiht, und die Natur
 Ist Schmerz in Schönheitshülle."

II

„De gelukkige verbinding, de harmonische ontwikkeling en wederkeerige doordringing van realisme en idealisme is het benijdenswaardig voorrecht van den kunstenaar. Hij drukt de gedachten, de indrukken en gewaarwordingen, waarmede de wereld en het leven zijn hoofd en hart vervullen, uit in een concreet beeld.

Hij spreekt niet in de abstracte taal der gedachte, maar

in zichtbare of tastbare vormen, hetzij hij de mengeling der kleuren, de harmonie der tonen, of de muziek en het beeldend vermogen der taal maakt tot het voertuig van zijn gedachten en gewaarwordingen. Scherp de werkelijkheid te kunnen zien is zijne levensvoorwaarde, haar met vaste hand en in zuivere ontrekken terug te geven, zijne roeping; maar gelouterd en herschapen, gezuiverd van alles wat in natuur en leven haar indruk verzwakt, haar zin en beteekenis voor het oppervlakkige oog van ons ordinaire prozamenschen verduistert, herschapen tot den doorzichtigen tooversluer van de onzichtbare idee, zoodat wij in het lied van den dichter de stem van ons innerlijk leven terugvinden, en in het individueele leven van den romanheld het groote hart der menschheid hooren kloppen. Zonder realisme schept de dichter spookgestalten, die in plechtige afgetrokkenheid over onze hoofden heengaan; zonder idealisme daalt hij af tot het standpunt van een handig photograaf." ¹

Juist die gezonde vermenging van realisme en idealisme, die we in de werken van mevrouw Von Ebner aantreffen, verleent aan alles wat ze geschreven heeft leven en bekoorlijkheid, drukt op alles het cachet der innerlijke waarheid. Op de personen, die menschen zijn van gelijke beweging als alle menschen, geen engelen, geen caricaturen, geen monsters, maar wezens van vleesch en bloed, al hebben ze ieder zijn eigen natuur en gedaante, al leeft ieder zijn eigen bestaan in den kring waarin hij zich beweegt en die zijn stemmel op hem drukt. Op de lotgevallen en omstandigheden, waaronder die personen opgroeien en worden, zich ontwikkelen onder bepaalde invloeden, in overeenstemming met hun karakter en aanleg. Op hunne hartstochten en neigingen, hun gebreken en deugden. Zij doet zich kennen zoowel in de

¹ N. C. Balsem, Berthold' Auerbach, *Mannen van Beteekenis*, 1882. Deel XIII, p. 303.

innige harmonie van inhoud en vorm, van taal en stijl, als in de karakterteekening en de physionomie der individuën; in den strijd dien ze voeren, de overwinningen die ze behalen, de nederlagen die ze lijden, de opofferingen die ze betoonen, de liefde en toewijding waarmede ze zich geven, of de zelf-zuchtige doeleinden die ze najagen. Zij openbaart zich in de beschrijving van toestanden, in de teekening van plaatsen, in de schets van het interieur, in het aanbrengen van licht en schaduw, in het coloriet van den achtergrond, waardoor krachtig uitkomt wie en wat uitkomen moet, zoodat het bijkomstige alleen ter illustreering dient, altoos bijzaak blijft en nooit de aandacht van wat hoofdzaak is, noodeloos en tot schade van den indruk, afleidt.

Preutschheid en nuffigheid, de gezworen vijanden van alle gezond realisme, ergeren ons evenmin als smakeloosheid en ruwheid, die het idealisme in zijn vlucht naar omhoog belemmeren. Geen gemanierdheid verhindert den eenvoud, en de eenvoud ontardt nimmer in oppervlakkigheid. Nooit wordt vergeten dat „was uns in der sichtbaren Schönheit entzückt, ewig nur die Unsichtbare ist“, en ook niet, dat „Klarheit in der Kunst ist Wahrhaftigkeit“. Zonder te moraliseeren, geeft deze schrijfster zedelijke indrukken en leert ze de wet der zedelijke orde eerbiedigen. We krijgen ernst zonder wereld-verachting, deugd zonder praalvertoon, gevoel zonder sentimenteel gekwezel, humor zonder bitterheid, den heiligen lach naast den heiligen traan. Geen vergoelijken van het lage en gemeene, geen ondankbaar voorbijgaan van wat goed is en edel en bezielend. In één woord: wij krijgen den mensch in de verschillende nuances van zijn bestaan, in de tallooze schakeeringen van zijn natuur, den mensch als individu, en toch niet losgerukt uit den samenhang van het geheel, uit het leven der gemeenschap; het individu saamgegroeid met de menschheid.

Voor mevrouw Von Ebner is de kunst de hoogste waarheid.

Geen wonder dan ook dat, volgens haar, het kunstwerk, als schepping der reinste fantasie, moet zijn openbaring en onmiddellijk uitvloeisel van den scheppensdrang waaraan hij die voortbrengt zich niet ontworstelen kan, en waartoe hij door de macht van zijn genie wordt gedreven. Zoodra die scheppensdrang, hoogste virtuositeit van den menschelijken geest, ontbreekt, moet noodzakelijk werkstaking volgen. Alleen wie heeft kan hier geven, wie niet heeft wachte tot hij zich een schat heeft verzameld, waarvan hij aan anderen kan meedeelen. Zonder materiaal geen gebouw. Uit niets komt niets. Alle geknutsel stuit een vrouw als deze tegen de borst. Van gefingeerde geestdrift, van gemaakte bezieling heeft ze een afkeer. Van alle „morsen” met gevoelens en sensaties, van mooimakerij; zich uitend in woorden en klanken alleen, als niet weinigen voor oorspronkelijkheid willen doen doorgaan, niet minder. „Das Feuer läutert, verdeckte Gluth frisst an.” En zoo er geen hout is gaat het vuur uit. Spreek, maar als ge spreekt, heb dan ook wat te zeggen, dat der moeite van het lezen of hooren waard is, anders zwijg, dan hebt ge nog kans voor een wijsgeer te worden gehouden. Laat het heilige moeten, o kunstenaar, uw gids zijn, de innerlijke dwang uw drijfveer alleen! „Künstler, was du nicht schaffen *musst*, das *darfst* du nicht schaffen *wollen*”. Want de kunstenaar is geen handwerksman en mag dat nooit worden. De vrijheid alleen is de atmosfeer, waarin hij scheppen kan en moet, de vrijheid, die voor hem één is met innerlijke noodzakelijkheid. Geen fijner geweten dan dat van den echten kunstenaar, die alleen doet wat de plicht hem oplegt en openbaart wat zijn God tot hem spreekt. Een tempel is zijn woonstede, en hij zelf is de priester. Onder de hooge gewelven, als in onmiddellijk verkeer met den God der schoonheid, met heiligen eerbied voor het blijvend menschelijke, bestraald door het eeuwige licht der waarheid, neer te knielen, zich te wijden tot zijn werk, dat is zijn plicht, en zoo hij dien

plicht verzuimt... arme, driewerf arme kunst! „Wenn der Kunst kein Tempel mehr offen steht, dann flüchtet sie in die Werkstatt.“

't Zijn hooge, zeer hooge eischen, die hier den kunstenaar worden gesteld. Maar wee hem, zoo hij hierin nalatig wordt bevonden en hen veronachtzaamt! En wederom wee hem, zoo hij de zelfkastijding versmaadt en niet meermalen haar tucht-roede ter hand neemt! Of geldt niet van hem wat eens een waarheidlievend geestelijke sprak: „Wenn ich nicht predigen musste, würde ich mich nicht kasteien“. Zich zelf kastijden, ja, dat moet hij. Maar niet voor het oog der wereld! Zijn zelfkastijding zij het geheim der binnenkamer, het werk zijner eenzaamheid, zijner afzondering, hiervan alleen. „Der Dichter versäume niemals die Spuren des Schweisses zu verwischen, den sein Werk gekostet hat. Sichtbare Mühe war zu wenig Mühe.“ En zoodra de arbeid geëindigd, d. i. voor hem: „vollendet“ is, en hij er dus niets meer aan te verbeteren weet, zoodra hij geleverd heeft wat hij kan en moest, dan... dan moet hij het „der Vogelmutter nachmachen, die sich um ihr Brut nicht mehr bekümmert, sobald die flügge geworden ist“, zich als beoordeelaars van zijn arbeid toewenschend: „onverschoonbare vrienden en beleefde, hoffelijke vijanden.“

Met innig medelijden denkt mevrouw Von Ebner aan de half-poëten en hun niet zeer benijdenswaardig lot, van in zich om te dragen „unerhelte“.

Das Chaos einer ganzen Welt,
Aus dessen Gähren, dessen Ringen
Kein ganzes Leben will entspringen.

Zu steh'n in heissen Durstesqualen
Am Zaubern des Idealen,
Das schöne liebend zu begreifen,
Heran zur höchsten Klarheit reifen,
Im Reinen wandeln und im Wahren,
Ohnmächtig es zu offenbaren.

In ihm ein Schaffen unbewusst,
 Ein lautlos Schrei'n in seiner Brust,
 Ein Wogen, Keimen, Knospensprengen,
 Ein ruheloses Vorwärtsdrängen,
 Und dennoch keiner Blüthe Prangen
 Und dennoch kein Zumzielgelangen!
 — Es ist die allergrösste Pein,
 Ein Halbpoët geboren sein."

Maar nu duidt men dan ook den grooten, echten dichter een sterk gevoel van eigenwaarde niet euvel: „Eine gewisse Gottähnlichkeit ist dem nicht abzusprechen, der aus seinem Geiste Menschen schafft."

Doch ge vraagt, wie dichter is? Mevrouw Von Ebner antwoordt: „In ieder flink mensch steekt een dichter, en deze komt bij het schrijven te voorschijn, bij het lezen, bij 't spreken of bij 't luisteren." Om het te zijn behoeft men niet in de allereerste plaats te behooren tot de gekroonden door de publieke opinie; men kan het wezen onbekend, ongewaardeerd door de massa:

»Op een algemeene begraafplaats, die juist zou worden gesloten, werd voor 't laatst nog een kleine kist bijgezet, en menschen, die bij het begraven stonden te kijken, vroegen: »wie is de man, die op zoo weinig plaats in onze moederaarde aanspraak maakt?"

»Och," antwoordde een der doodgraversknechten, »dat is Keesje. Daglooner van beroep, had hij nergens lang rust. Later zwierf hij rond langs de huizen met zijn gitaar en zong aan de deuren, voor een stuk brood, een paar schoenen, en meermalen ook voor niets."

Terwijl de man dit vertelde, naderde een gesluerde gedaante, strooide bloemen op het kleine graf en bleef er langen tijd starend bij staan.

Van stillen eerbied vervuld, weken de anderen terug; zij scheen hun een bovenaardsch wezen; niemand waagde het haar aan te spreken. Zelf echter zeide zij: »hier werd een dichter begraven."

Een uur later kwam, door een onafzienbare menigte begeleid, een statige lijkstoet het kerkhof op. De kostbare kist, geheel met lauwerkransen overdekt, bevatte het stoffelijk overschot van een gevierd schrijver. Het daalde neer, in de groeve en de beroemdste redenaar der stad hield op den gestorvene een lijkrede, vol dithyrambische gezwollenheid.

Op eens zweeg hij stil... Hij had de majestueuse figuur gezien, die nog altijd op de rustplaats der armen vertoefde.

»Ruimte!» gebood hij de saamgedrongen menschenmassa. De hooge godin, wier genade onzen grooten doode gelukkig maakte, nadert om met ons over zijn verscheiden te treuren. Plaats voor de hooge godheid!»

De aanwezigen gehoorzaamden en terstond was aan de naaste, edelste rouwdragende een weg gebaad.

Zij betrad hem niet, maar schudde het hoofd: over haar stralend ge-laat vloog een lachje van hemelsche minachting, en ze sprak: »Deze doode was mij vreemd, gij hebt een daglooner begraven.»

Wat den mensch tot dichter maakt is het hart. Wanneer dit onder den invloed van het rijke en groote menschenleven met zijn ernst en zijn scherts, zijn toorn en zijn weemoed, zijn haat en zijn liefde, zijn deugd en zijn zonde, meegevoelend elke stemming en elke aandoening en elke trilling der menschelijke ziel, zich uitstort en leven geeft aan de personen, die, handelend en strijdend, door groote of kleine, edele of onedele hartstochten bewogen, optreden, — dan wordt het kunst-product geboren en ontvangt het publiek „ein ganzes Buch”, en met zoo'n één en ondeelbaar boek „ein ganzes Leben”, een boek, waarin meer waarheden staan dan „sein Verfasser hineinzuschreiben meinte.” Daarom mag den dichter niets menschelijks vreemd zijn. Immers om *menschen* te kunnen teekenen, moet hij *den mensch* kennen.

Met deze ideale opvatting van de kunst heeft mevrouw Von Ebner geschreven, en nu behoef ik, na het gezegde, waarlijk niet veel woorden te gebruiken om het standpunt aan te geven waarop zij zich geplaatst heeft en ook nog staat tegenover die richting in de letterkunde, welke we het platte, naakte naturalisme zouden kunnen noemen, een richting, waarin zooveel jonge dichters, mannen van onbetwisbaar talent, hun talent vermorsen met een ijver en een hardnekkigheid, eener betere zaak waardig, en niet te verwarren met wat men realistische kunst pleegt te heeten. Ten overvloede heeft ze zich zoo onomwonden en zonder eenige terughouding over

deze „sensatie-litteratuur” uitgelaten, dat hieromtrent geen twijfel mogelijk is. „Die Kunst ist im Niedergang begriffen, die sich von der Darstellung der Leidenschaft zu der des Lasters wendet,” schrijft ze in een harer aphorismen. En nog duidelijker spreekt ze zich uit, als ze Lotti, die Uhrmacherin, de reine onbedorven maagd, die eens van verrukking trilde bij Halwig's eerste werk, waarin de gansche volheid van eene voor het goede en schoone ontvankelijke dichterziel zich had geopenbaard, met weezin diens lateren arbeid doet neerleggen en afwijzen, „wegens zijn jachtmaken op het vreemde en ongehoorde, zijn streven om gemeene nieuwsgierigheid te wekken en zijn voorliefde om het onbetamelijke, dikwijls zelfs afkeerwekkende te schilderen; in één woord, om alles wat haar een zondigen scheen tegen Hem, voor wien Halwig zelf haar eens, als voor den God van het schoone, had leeren knielen.”

»Ihr Blut erstarrte bei manchen Schilderungen. Da war dem Thier im Menschen jede Regung abgelauscht und mit schamloser Genauigkeit auseinander gesetzt. Da war eine erzwungene, erlogene Sinnlichkeit, aus der die offenbare Ohnmacht mit bleicher Fratze hervorgrinste. Da war die Fülle niederer Wirklichkeit aus dem feuchten Strom des gemeinen Lebens geschöpft, da fehlte alle höchste Wahrheit, die der Poesie. Da war endlich der Nothbehelf, der armselige einer lahmen Phantasie: das mit photographischer Treue und Verzerrung gezeichnete Porträt; Persönlichkeiten aus dem Schutz des Hauses gerissen und an dem Pranger gestellt, zum Augenweide eines Publikums, demjenigen verwandt, das sich zu den Hinrichtungen drängt.

Im groszen Ganzen: — die klägliche Miszgeburt des schreiblustigen Jahrhunderts: der Sensationsroman.”

Neen, mevrouw Von Ebner ontkent niet dat hier meer-malen talent is; zij beweert alleen — en ik meen niet zonder grond — dat het talent wordt misbruikt waar de fantasie op wegen gaat, die de reine ziel niet mag bewandelen en gestalten schept of toestanden teekent, die uit den booze zijn.

Of zij dan de waarheid vreest en de werkelijkheid aan het oog wil onttrekken? Neen, ook zij wil waarheid en werkelijk-

heid, maar zooals ze zich weerkaatsen in het reine gemoed van den kunstenaar, wien het leelijke en ruwe afkeer inboezemt: en die niettemin de waarheid weergeeft „die höchste, in den Gluthen seiner Feuerseele geläuterte Wahrheit.”

Wat ze daaronder verstaat kan het best uit haar eigen werk blijken. Ze geeft het ons, om een enkel voorbeeld aan te halen, in haar roman *Unsühnbar*, waarin ze met onmiskenbaar talent de klip, waarvoor ze anderen waarschuwt, weet te vermijden zonder ook maar in één enkel opzicht het teer gevoel der reinheid te kwetsen, of eenigen zinnelijken, wellustigen hartstocht te wekken, en toch de werkelijkheid niet verbloemt. Ik heb het oog op de teekening van Maria Dornach's val.

Maria is in het paviljoen en waant zich alleen. Maar op eens verneemt ze het gerucht van naderende schreden. Een oogenblik later hoort ze zich noemen bij haar naam en ziet ze Tessin, haar vroegeren minnaar, voor zich staan. Verschrikt vliegt ze op en roept in zinneloozen angst: „gij!”

»Tessin stormt haar tegemoet met smeevend gevouwen handen... Afwendend houdt ze hem de hare tegen.

»Weg!... Hoe durft gij te wagen?... dat is verraad. Ga heen!...

Hij schudde het hoofd: »Zoo niet. Ik heb het beproefd — het is mij niet mogelijk.” Beslist in elk zijner bewegingen, met de wenkbrauwen dreigend saamgetrokken, naderde hij haar.

Zwijgend week ze terug en trad op de deur toe.

Tensklaps wierp hij zich tusschen haar en de deur, en toen Maria naar het nabijzijnde venster vloog om het met haar bevende vingers, die er niet toe in staat waren, te openen, gleed een sombere lach over zijn gelaat.

»Gij wilt menschen roepen, ga uw gang. Voor geweld moet ik wijken... maar niet levend... dat zeg ik u, — en gij”, hij hief, ter bevestiging van zijne woorden de rechterhand op, »gij kunt daarvan zeker zijn.”

»Wanzin,” stamelde Maria, van angst en schrik bevend.

»Neen, wanhoop!... Wat heb ik u gedaan? Waarom veracht gij mij? — Ik heb u onuitsprekelijk bemind. En wat hebt gij mij gedaan? Gij hebt mij versmaad, mij mishandeld op een wijze, als ik niet duld dat men doet. Gij hebt het reinste gevoel mijns levens miskend, mij lage bedoeelingen toegeschreven, mij beledigd, koud en berekenend, in de teerste

plek van mijn hart — geef mij voldoening!" — Hij zag haar aan, verwilderd, razend van drift...

Maar op eens, als door een toovermacht bedwongen, knielde hij voor haar neer.

Wat was er dan geschied?

Een van angst gefolterde vrouw, die met haar tranen streed, stond voor hem. Haar trots was gebroken; met zwakke stem sprak ze:

»Gij moet gaan.»

»Ja, ja!" Hij vatte haar tegenstrevende hand. »onder eene voorwaarde... »Geef mij het bewijs uwer barmhartigheid waarom ik reeds gesmeekt heb. Ik wil als genade ontvangen wat mijn recht was, wat gij mij schuldig zijt voor alles... ook voor den moord van den beteren mensch, die in mij sluimerde, die onder uw invloed begon te ontwaken, en dien gij gedood hebt, toen gij mij verstiet.»

Steeds heftiger bestormde hij haar, altijd meer overtuigend vloeiden de woorden van zijn lippen, een bedwelmende adem van hartstocht gieng van hem uit:

»Wat verlang ik dan toch? Een woord van troost mee op mijnen weg, een blik van medelijden, een handdruk...

Dat alles kon ze hem geven, dat was het, waarnaar ze zoo vurig verlangd had al die dagen lang: — voor het scheiden een vaarwel voor eeuwig, in vrede en verzoend.

Zijn oogen schoten vlammen tegen haar op, zij boog zich voorover, haar blik rustte in den zijnen, en zij fluisterde:

»Omdat het onze laatste ontmoeting is, Tessin, zoo weet dan... ik heb niet gemakkelijk afstand gedaan. Gij zijt mij niet onverschillig geweest..." Toen barstte hij los in een juichtoon van namelooze verrukking: »Eindelijk! Eindelijk!"

Zacht en teder, stralend van dankbaarheid, drukte hij zijn voorhoofd en zijne lippen op haar hand, en Maria strijdend met zich zelf den kamp als ze nooit te voren had gestreden, fluisterde hem zachtkens toe:

»Ga nu heen!"

Geheel veranderd, buiten zich zelf sprong hij op: »Neen! Neen! Gij hebt mij bemind, gij bemint mij nog!" Hij trok haar in zijn armen, en smoorde met zijn kussen den kreet, dien ze uitstiet.

Zij wilde zich los rukken uit zijn omarming — zij wilde zich redden — en lag aan zijn borst, onweerstaanbaar meegesleurd als door een natuurmacht.

Twee dronken menschen hadden geen bewustzijn meer van eer, plicht en trouw, hun ontzong de wereld en alle herinnering."

Wij zijn voldaan. We weten genoeg. De knoop van de handeling is gelegd, wat later komen zal verklaard. De waarheid is niet verzwegen, de schuld wordt niet verbloemd. We hebben de werkelijkheid gezien. Maar de werkelijkheid, afgespiegeld in een reine ziel, ontworpen door een kuische verbeelding, geteekend door een onbezoedelde hand, en beschreven door het licht der poezie; de werkelijkheid geidealiseerd.

III

„Der Charakter des Künstlers ernährt oder verzehrt sein Talent“, heeft mevrouw Von Ebner geschreven. Het is dus, volgens haar, voor den kunstenaar verre van onverschillig, hoe dat karakter is. Maar omgekeerd zullen we ook het karakter van een auteur uit zijn werken kunnen en moeten leeren kennen, meer in 't bijzonder uit zijn beschouwingen over den mensch en het leven: of deze het cachet dragen van den superieuren geest, dan wel zich niet boven de alledaagsche gelijkvloerschheid verheffen. 't Komt er op aan te weten waarin hij het waarachtig menschelijke meent te hebben gevonden, die den mensch een spiegel wil voorhouden, waarin deze zijn beeltenis ziet weerkaatst. Of hij het gelegen acht in wat deze met het dier gemeen heeft, dan wel in wat hem daarvan onderscheidt en er boven verheft. Of hij b.v. met Renan zegt: „De menschheid in haar geheel is een verzameling van lage, zelfzuchtige wezens, die alleen hierin boven het dier staan, dat hun zelfzucht meer berekenend en bestudeerd is.“ „La bête humaine“. Dan wel met den pastoor uit *Glaubenslos*: „Het goede leeft in den mensch. De zin voor het goede is dikwijls sterker in hem dan die voor het kwade. Daar zijn geen geheel booze harten.“ „L'être divin“.

Mevrouw Von Ebner gelooft in het laatste. Daar is geen mensch zoo slecht of daar is iets van het goddelijke in hem gebleven. En dat goddelijke kan worden gewekt door de aan-

raking met het heilige, door de ervaringen des levens, door den omgang met hen in wie het leeft en werkt, door wie het spreekt en zich openbaart. Hoe onder den invloed van dit alles het karakter, zelfs onder de meest ongunstige omstandigheden, zich ontplooiën, de mensch tot een hoogere, tot de hoogste opvatting van plicht, tot ware zelfverloochening kan komen, teekent zij in meer dan een harer vertellingen, het best en het scherpst in *Das Gemeindegeld* — tot nog toe, naar veler meening, haar beste schepping — en in *Der Kreisphysicus*.

Pavel was het kind van een moordenaar, die de doodstraf had ondergaan, terwijl zijn moeder als medeplichtige tot 10 jaren gevangenisstraf was veroordeeld. Na het voltrekken van de straf bleven hij en zijn zusje alleen, overgelaten aan de genade der menschen. De Vrouw van het dorp, waar de daad gepleegd was, nam het meisje ter opvoeding tot zich, maar wilde met den knaap niets te maken hebben. En Pavel werd het kind der gemeente, wier raadsleden hem bij een herder in de kost deden, die tot het uitvaagsel der bewoners behoorde. Niemand twijfelde dan ook, of de jongen zou aan de galg eindigen, althans zeker in het tuchthuis terechtkomen. Zoo stond hij, alleen in de wereld, met den vloek zijner ouders beladen, door ieder geschuwd, mishandeld en in zijn liefde bedrogen, tot allerlei slechtheden misbruikt.

Wat bewaarde Pavel voor den zedelijken ondergang? — Zijn omgeving? — Maar die was minstens even slecht, zoo niet slechter en verderfelijker dan die bij zijn vader!

De bescherming van de door de wet over hem aangestelde voogden? Maar dezen kon hij later, zonder overdrijving, in edele verontwaardiging toevoegen: „Wat heb ik u te danken? Het weinigje, dat gij voor mijn onderhoud gaaft, heb ik met mijn arbeid duizendmaal betaald. Het onderwijs op school heeft de meester mij kosteloos gegeven. Geen broek, geen hemd, geen schoen heb ik van u gekregen. Den grond, waarop mijn huisje staat, hebt ge mij dubbel zoo duur laten betalen

als hij waard is. Toen de burgemeester gestorven was hebt ge mij de schuld gegeven van zijn dood; uw kinderen hadden mij bijna gesteenigd, en toen ik was vrijgesproken, heette het: „gij zijt toch een giftmenger!” Thans red ik Peter het leven, en omdat ik daarbij de heining van den waard omver wierp, moet ik haar betalen... Ellendelingen! waarom hebt ge zoo met mij geleeft? Omdat ik, als kind, een dief was? Hoevelen uwer zijn dan eerlijk?... Omdat mijn vader aan de galg gestorven is? — Kan ik dat helpen?”...

Wat redde Pavel? In de eerste plaats natuurlijk zijn karakter, dat minder bedorven was dan vele zijner daden deden vermoeden, en dat hem vatbaar maakte voor goede indrukken. Welk een warm hart in den knaap klopte, niettegenstaande alles meewerkte om zijn onverschilligheid te wekken, kon blijken uit de liefde, waarmede hij zijn zusje beminde en verzorgde reeds van kindsbeen af, een liefde, die hem, ook na de scheiding van haar niet verliet en aanspoorde gehoor te geven aan de vrome smeekbeden, welke ze tot hem richtte, om toch door goed te doen en braaf te worden de zonde der ouders te verzoenen en voor hen de genade des hemels te verwerven. Voegt daarbij zijn vurige hoop op de onschuld der moeder, waarin hij niet werd bedrogen, en den wensch om haar het doorgestane leed eens, wanneer ze uit het tuchthuis was ontslagen, te vergoeden; naast de blijken van vertrouwen, die hij van de Vrouw der gemeente nu en dan mocht ontvangen. Eindelijk, en niet het minst, de voortdurende omgang met Hubrecht, den schoolmeester van het dorp, die zich zijner aantrok, en de oprechte vriendschap, hem bij meer dan eene gelegenheid door dezen betoond. Dan weet ge wat den verwaarloosden Pavel redde van den anders onvermijdelijken zedelijken ondergang.

't Is dit hooger beginsel, dat, zoolang de mensch er zich nog niet van bewust is, in enkele zijner handelingen onwillekeurig zich uit, maar eenmaal ontwaakt en tot zijn bewustzijn gebracht, hem eerst prikkelt tot verzet, dan tot nadenken stemt,

aan zich zelf ontdekt, eindelijk geheel inneemt en geen rust laat, voor hij zich er geheel aan heeft onderworpen. Zoo b.v. ging het dr. Nathanael Rozenzweig onder den invloed van den Poolschen agitator Dembowsky, in Ebner's vertelling *Der Kreisphysicus*. Hij, de berekenende egoïst, die met minachting neerzag op een idealisme, dat droomde van een gouden eeuw der algemeene menschenliefde, en die in zijn ambt alleen het middel zag om zich te verrijken, — hij wordt Dembowsky's beste leerling, die later op diens klacht: „De zending” — onder dien naam had Dembowsky onder het volk geleefd — „is gestorven zonder één enkelen jonger achter te laten”; — moet antwoorden: „Ja, toch wel één! Een, dien gij uit de gelederen uwer heftigste tegenstanders tot u hebt doen overloopen. Een man, wiens streven geheel der aarde toebehoorde, wiens hart aan vergankelijke goederen gehecht was, en wien gij de waarde der onvergankelijke hebt leeren kennen. Hier, zending! hier staat hij voor u, uw leerling met grijze haren!”

En juist hierin betoont mevrouw von Ebner haar kennis van het menschelijk hart, dat ze deze bekeeringen tot een nieuw leven vastknoopt aan 's menschen natuurlijken aanleg, in overeenstemming doet zijn met den grondtrek van zijn karakter, en als het noodzakelijk gevolg leert beschouwen van een in zijn binnenste plaatshebbend proces van het zieleleven; dat zij ze niet op eens, gansch ongemotiveerd, door het toeval, door een „deus ex machina” laat geschieden, niet door een wonder, maar geleidelijk, van schrede tot schrede, na een moeilijken, met eigen gebreken, tegen boozen hartstocht en lust gestreden kamp, niet dan na een hardnekkig verzet van den zinnelijken mensch en soms eerst na herhaalden terugval.

Ja, groot is haar geloof in den mensch. „Zoo er een geloof is dat bergen verzet, dan is het het geloof in eigen kracht.”

Heilig is haar de menschelijke persoonlijkheid, die ze ook in het kind niet wil beledigd zien. „Wie in het bijzijn van kinderen spot of liegt, begaat een doodzonde.”

Maar evenredig aan dit geloof is nu ook de eisch, dien ze ieder mensch stelt. Acht ze hen het meest te beklagen, die plichtsgevoel kennen, maar de kracht missen om er aan te gehoorzamen oordeelt ze; dat ook buitengewone menschen gehouden zijn hun gewone dagelijksche plichten te vervullen; raadt ze aan bij het conflict van twee plichten dien te kiezen, die het *moeilijkst* te vervullen is, en houdt ze een iegelijk als levensleus voor: „wees meester over uw wil en knecht van uw geweten;” — zij meent ook, „dat het er in de wereld beter zou uitzien, zoo men de moeite, besteed aan het uitspinnen van de subtielste zedewetten, aanwendde tot het toepassen van de eenvoudigste.”

Een en ander nu is de grondslag van haar ideale levensbeschouwing, waarin voor het kleine, bekrompene, gemeene geen plaats is. Het leven is haar een „Aufgabe” en voor wie het dat is, is het, naar zij meent altijd te dragen. De smart is haar de groote leermeesteres, die den mensch opvoedt en vormt. Leeren en leeren is de eeuwige taak, die niemand mag verwaarlozen. „Wij moeten altijd door leeren, ten laatste ook leeren sterven.”

Het ware leven is eerst daar, waar het hoogste wordt nagestreefd. „Wie de materiele genietingen des levens hooger stelt dan zijn ideale goederen, is gelijk aan den eigenaar van een paleis, die in de vertrekken der dienstboden huist en de salons laat ledig staan.”

Krachtig is haar pleidooi voor vertrouwen, moed, eerlijkheid, vooral ook in het kleine, het krachtigst voor medelijden, goedhartigheid, liefde. Onuitputtelijk is ze in den lof der laatste, en waar ze kan dringt ze op de toepassing er van aan. „Naasteliefde bemint met duizend zielen, egoïsme met één enkele, en die is erbarmelijk.” Hoe meer men zich zelf bemint, des te meer is men zijn eigen vijand.” Heb alle menschen lief, maar beschouw wie lijdt als uw kind. „Die Liebe hat nicht nur Rechte, sie hat auch immer Recht.” „De liefde, die niet

grenzenloos is, verdient geen liefde te heeten." „Hebben en niets geven is meermalen slechter dan stelen. „Zoo altijd de een den ander wilde helpen, zouden allen geholpen zijn." Zoo hooren we haar met nadruk prediken. En bitter kan deze vrouw worden, zoo vaak ze, wat door de liefde alleen kan bestaan en moet geheiligd worden, door zelfzucht ontwijfd ziet, wat een hemel zou kunnen zijn, veranderd in een hel. „Eene *Vernunftelike* sluiten, wil in de meeste gevallen zeggen: al zijn verstand gebruiken, om de waanzinnigste daad te doen, die een mensch kan verrichten."

En wederom 't is de liefde, die eischt: „De arbeider moet zijn plicht doen, de arbeidgever moet meer doen dan zijn plicht." En nu weet ik niet, welk geloof mevrouw Von Ebner belijdt, of ze is Protestant of Katholiek, maar wel weet ik dat dogmatische bekrompenheid en enghartigheid haar vreemd zijn, en ook dat geloof zonder liefde haar schijnt de vloek der wereld te zijn:

»Het geloof en de liefde waren eens een paar en leefden in het gelukkigste huwelijk. Op zekeren dag sprak het geloof: »Ik moet zwerven, ik moet mij over de aarde verbreiden," en smeekte de liefde: »Neem mij mede op uw tocht." Het geloof echter antwoordde: »Dat is onmogelijk. Zonder u ben ik sterker; *alleen* gaat de held."

Het ging en verdoelde onderweg in nacht en duisternis, en toen het weer thuis kwam, kende de liefde het nauwelijks weer, zoo was het veranderd — ook tegenover haar. Ze had haar macht over haar echtgenoot verloren.

Sedert keert het haar dikwijls den rug toe, en als ze nog eens een oogenblik samen zijn, is het alleen om spoedig van elkaar te scheiden.

Hun verbintenis was zegen, hun oneenigheid is vloek, en de kinderen der menschen gevoelen het gewicht van dien vloek."

Kenmerkend voor de beteekenis, die ze hecht aan de beoefening van het zedelijk leven, schijnt mij een harer parabelen: *der Gottesleugner*" die ik niet nalaten wil, ter karakteriseering van haar standpunt op godsdienstig gebied, hier mee te deelen:

»Een godloochenaar stierf. In het »generzijds'' vond hij, tot zijn niet geringen schrik, Hem wiens spoor hij op aarde niet had kunnen vinden, den Schepper, den Onderhouder, den Oorsprong des levens.

Toen wierp hij zich ter aarde en riep: »Gij bestaat, o Heer, en ik, blinde worm, heb uw bestaan geloochend. Richt en verdoem mij thans!''

Maar met oneindige goedheid en genade boog zich de Heer tot hem neder. »Troost u,» sprak Hij. »Gij hebt uw naaste bemind en hem in zijn waarde laten gelden; gij hebt uw overtuiging niet voor de alleen juiste gehouden en hen niet gehaat, veracht, belasterd die haar niet deelden. Of een zwak menschenkind aan mij gelooft, of niet, wat doet dat te kort aan de heerlijkheid van mijnen naam? Vul ik daardoor minder het heelal? Zij echter, die onbarmhartig en onverdraagzaam daar heengaan, wien de liefde ontbreekt, en die niettemin zich beroemen in mijn dienst en tot mijn eer te handelen, zij vergrijpen, zij bezondigen zich tegen mijn majesteit, hen zal ik ter verantwoording roepen. U, onschuldigen dwaas, neem ik op in mijn Hemelrijk.»

Doch welke ook hare dogmatische overtuiging moge zijn, en in welken vorm zij hare godsdienstige voorstellingen kleede, mevrouw Von Ebner — dit zal wel niemand ontkennen die hare werken met aandacht heeft gelezen — behoort tot die afgezonderde, groote gemeente van vrome idealisten, wier idealisme is en blijven zal het zout der maatschappij; wier vroomheid, naar het woord van den ouden Christen, de belofte heeft van dit en het toekomende leven.

En 't is dit idealisme, dat haar voor eenzijdigheid en oppervlakkigheid en bekrompenheid heeft bewaard. Behoort ze èn door haar geboorte èn door haar huwelijk tot de hoogste standen der maatschappij, tot den adel haars volks, de vooroordeelen van dien stand deelt ze niet. Spreekt niet haar onafhankelijke geest in aphorismen als deze: „Het recht der sterksten is het sterkste onrecht"; „De grootste vijand van het recht is het voorrecht"; „Alle aardsche macht berust op geweldadigheid"; „Vooroordeel steunt de tronen, onkunde de altaren"; „Alle historische rechten verouderen"; en — last not least: „Die „Vornehmen", — etymologisch diejenigen, die vor allen andern nehmen, und zugleich die Bezeichnung für Adlige und Edle".

Meer dan eenmaal erkent ze de schuld, die de adel heeft op zich geladen tegenover het arme volk, zijn onderhoorigen, en haar eigen hart heeft ze neergelegd in de woorden van Maria Dornach, die, getroffen en in de ziel geschokt door de verwildering welke onder de bewoners op het goed haars vaders heerscht, uitroept: „O, gij beklagenswaardigen! Gij hadt niet in den poel der ellende behoeven te geraken, waarin ge thans verzinkt. Slechts enkele verstandigen en barmhartigen onder hen, die eeuwen lang onbeperkt over u hebben geheerscht, en ge zoudt tot de kennis van het goede gebracht zijn! Zij bezaten de macht er toe, waarom niet ook de rechtvaardigheid, de onbaatzuchtigheid, het liefderijke hart?”

En nu, meent ze, staan den adel in het heden twee wegen open, die hij kan bewandelen, of: getrouw aan zijn traditie te blijven en ideale doeleinden na te streven, op gevaar af van in zijn streven ten onder te gaan; of: vrijwillig te breken met het verleden en als een kind van den nieuwen tijd te leven en te werken. Beide te saam gaat niet aan. Want dat is half werk.

„Mijn zoon!” zoo spreekt in *Ein Edelmann* een vader, die het laatste koos, tot zijn kind, dat eens zal geroepen worden een keuze te doen:

»Mijn zoon! wanneer ge naar het huis uwer vaderen terugkeert, bestuur het dan in den geest der edelsten onder hen. Laat dan uw eigenbelang het laatste zijn waarop ge bedacht zijt — het geluk van de arme bewoners op uw goederen het eerste en voornaamste. Bewaar en wek den zin voor rechtschapenheid en vlijt in zijn mannen; bescherm zijn grijsaards voor ellende, zorg voor het onderwijs der kinderen — geef wat ge hebt. En wanneer ge uw huis ziet overvallen en uw have verminderen, troost u dan met de gedachte, dat gij uit de puinhoopen uwer kasteelen den dakloozen hutten bouwt, dat gij de beste erfenis uwer voorvaderen: de reine gezindheid, het menschlievende hart, door uw voorbeeld ten minste aan enkelen weer als ergoed nalaat, ten beste van het algemeene, groote geheel. Doe alzoo, mijn zoon! — of schaar u in de rijen uwer arbeidende broeders, een gelijke onder de gelijken, en strijd frisch en moedig mee den mannelijken strijd naar doeleinden

die het nastreven waard zijn. De tijd komt die de keuze van u eischen zal. Ik sta dan misschien niet meer aan uw zijde om u te leiden, maar gij zult u niettemin herinneren hoe uw vader zeide, dat hij u liever tot een man van het heden en van de toekomst had opgevoed dan tot een martelaar van het verleden."

Heb ik te veel gezegd, toen ik gewaagde van mevrouw Von Ebner's vrijen, onafhankelijken geest en van haar bezielend idealisme?

IV

In de vertelling ligt mevrouw Von Ebner's kracht. En aan dit genre van letterkunde heeft ze zich dan ook, zooals ik boven reeds meedeelde, na haar minder gelukkig optreden op dramatisch gebied, met hart en ziel gewijd, zonder ooit weer terug te keeren tot haar eerste liefde. De droom harer jeugd was voor goed uitgedroomd, sinds ze haar ware roeping had leeren kennen. Toch komt haar dramatisch talent ook in de novelle bij meer dan eene gelegenheid te voorschijn. Een feit, waarop vooral Paul Heyse onze aandacht vestigt, wanneer hij schrijft: „Wat aan allen, die niet boven het dilettantisme uitgroeien, ontbreekt: de behoefte aan vasten, innerlijken samenhang der deelen, de architectonische bouw en de scherpe ontwikkeling van de hoofdgedachte — waarin de meesten over het geheel maar al te vaak te kort schieten — dit alles heeft de jonge tooneeldichteres vroegtijdig leeren waardeeren en zich eigen gemaakt, zoodat de vrouw op rijperen leeftijd onbillijk zou handelen, indien ze niet dankbaar terughadert aan de strenge school, waarin ze voor alle dingen zich rekenschap leerde geven van wat arbeiden mag heeten." Toch, hoe het ook met hare erkentelijkheid in deze moge staan, we ontvingen, sedert ze afscheid nam van het tooneel, van haar hand alleen nog *Geschichten*, *Erzählungen* en nogmaals en ten derden male *Erzählungen*, groote en kleine, meer of minder

ingewikkelde. In het verhaal schijnt ze alzoo den vorm te hebben gevonden, waarin zich haar kunstenaarsziel het best kan uiten.

Nu is vertellen een kunst, zooals ieder weet, die zich er wel eens aan gewaagd heeft, en, laat ons er maar terstond bijvoegen, een kunst, waarin velen, hoe gemakkelijk zij ook moge schijnen, schipbreuk lijden. Eene, waarbij het meestal minder op het onderwerp zelf dan op de behandeling van het onderwerp aankomt. Waarom is het eene verhaal vervelend, het andere niet? Waarom, wanneer ge kinderen iets vertelt, zult ge hen den eenen keer pakken, boeien, meesleepen, aan uw lippen doen hangen, den anderen, welke moeite ge ook doet, hen koud laten en niet tot luisteren kunnen dwingen? Ge weet het soms zelf niet. Omdat de kinderen beter zijn gedisponeerd, of omdat gij zelf in wat ge geeft meer uw gansche ziel neerlegt? Ik geloof het laatste. Zoo ergens, dan geldt hier de spreuk, die aan het hart de welsprekendheid toeschrijft, aan het hart, dat tevens de harten doet kloppen der handelende personen, die in uw verhaal spreken, onder vinden, lijden, zich verheugen, ontberen of genieten, vallen of opstaan, strijden of overwinnen.

Mevrouw von Ebner heeft het gevat: „Jeder Dichter und alle ehrliche Dilettanten schreiben mit ihrem Herzblute, aber wie diese Flüssigkeit beschaffen ist, darauf kommt es an.“ Ziedaar de eerste groote eisch, die den verhalenden dichter wordt gesteld. Maar daar is bovendien nog zooveel dat niet vergeten mag worden, zooveel ook dat alleen door ijverige, nauwlettende studie te verkrijgen is. Niets is eigenlijk in deze onverschillig. Inhoud noch vorm, toon noch stemming, kleur noch karakterteekening, taal noch stijl. We willen een onderwerp dat ons belang inboezemt en waarmede ook de kleinste bijzonderheden van het verhaal in het nauwste verband staan. We willen licht en schaduw ter juister plaatse aangebracht, boven al en in alles natuurlijkheid en waarheid. In één woord:

we willen een stuk menschenleven, waard om beschreven te worden, belangrijk genoeg om er onze volle aandacht aan te wijden; waarin het tragisch conflict ons medelijden wakker roept, of echte humor ons tot vroolijkheid stemt; waarin de mensch door zijn doen en laten, uitvloeisel van zijn karakter, zich zijn nu eens zalig, dan weer rampzalig levenslot schept, — alles krachtens de wet der zedelijke orde: „wat de mensch zaait zal hij oogsten”.

En nu hebben we maar enkele verhalen van deze dichteres te lezen, om al zeer spoedig te bespeuren dat zij in dezen zin vertellen kan; dat zij de problemen des levens aandurft en er in doordringt; dat zij weet saam te voegen en te ontleden, haar onderwerp en haar taal meester is, den juiste toon weet aan te slaan en ons in de juiste stemming te brengen. In al haar vertellingen ontmoeten wij de frischheid van den eenvoud, den gloed der oorspronkelijkheid, de majesteit van het zedelijk gevoel. Wat stof zij ook ter behandeling kieze, zij beheerscht haar onderwerp geheel. De eenvoudige geschiedenis van den hond „Krambambuli” wordt onder haar hand, een stuk poëzie, en vraagt onze belangstelling van het oogenblik af, waarop we het dier door zijn meester voor 12 fleschen brandewijn zien verkoopen, tot den morgen, waarop jager Hopp het voor den drempel zijner woning, dien het, na de daad van ontrouw tegenover zijn tweeden eigenaar, als door schuldgevoel en schaamte gekweld, niet meer had durven betreden, dood vindt ter neer liggen en een „Schade um den Hund!” doet hooren.

Een groote gave, die den verhalenden dichter nooit mag ontbreken, heeft zij in bijzondere mate. Altoos en overal treedt zij zelf op den achtergrond en verbergt zij zich achter haar werk, zonder ons lastig te vallen met wijsgeerige bespiegelingen of zedelijke vertoogen, die den gang der vertelling onderbreken en de aandacht, tot schade van den indruk, afleiden. Dit gaat zoo ver, dat ze, uit vrees van de objectiviteit

er bij in te boeten en aan den eisch van het verhalend proza te kort te zullen doen, haar vertelling nu en dan aan een ooggetuige in den mond legt, haar held of heldin zelf, hier in brieven, daar in een dagboek, elders in een dialoog hun lotgevallen en ontmoetingen, zielestemmingen, ervaringen, betrekkingen tot anderen, overleggingen en besluiten laat beschrijven en meedeelen, dat ge zoudt zweren niet met een schepping der verbeelding, maar met historische werkelijkheid te doen te hebben. Maar dan zijn we ook zoo georiënteerd dat we ons in de personen, met wie we kennis maken, niet meer bedriegen kunnen, en deze in zulk een licht aan ons oog zich vertoonen dat wij in staat zijn een onpartijdig en juist oordeel over hun karakters en de motieven hunner handelingen te vellen. Ze laat de menschen zich geven geheel zooals ze zijn. Haar realisme in dit opzicht laat niets te wenschen over. De Fransche uitroepen en „bon-mots”, die de gesprekken kruiden, de Engelsche zinnen en uitdrukkingen, die aan den omgang in de adellijke kringen een zekere distinctie, den „haut goût” van het „high life” geven en niet schijnen te mogen ontbreken, het sport-idiom der Weener salons worden ons evenmin gespaard als het dialect der lagere volksklassen, der boeren en bedienden.

Gij behoeft maar een enkelen brief van comtesse Muschi aan haar vriendin te lezen, om daaruit te besluiten tot haar, ik zal niet zeggen, slecht, maar toch lichtzinnig en oppervlakkig karakter, om te weten, dat ge in het gezelschap zijt van een sportgravin bij uitnemendheid, die zich geen leven zou kunnen denken zonder paarden, honden, wedrennen en jockeys, geen genot zonder circussen en jachtpartijen. Ge behoeft daar-entegen ook maar te bladeren in het dagboek van comtesse Paula om gewaar te worden dat ge hier een meisje ontmoet met edele aspiraties en hooge idealen, met een ernstige levensbeschouwing en een liefhebbend hart, met een rein gevoel en strenge opvatting van recht en plicht, met een onbedorven, eerlijk gemoed en een standvastigen wil.

Met zeldzaam talent laat ze, in „Ihr Traum“, een schilder zijn ontmoeting vertellen met een oude gravin, die alwie haar lief waren zich door den dood zag ontrukkt en nu met haar dierbare afgestorvenen leeft en omgaat als waren ze nog in leven en slechts tijdelijk van haar gescheiden. Ze doet het zóó dat we op de verzekering der oude dame: „Gij behoeft mij niet te beklagen. Ik heb mijn lievelingen niet begraven. Alleen hun stof. De zielen, die eens in hen leefden, wonen ver van hier. . . . Maar zij komen, — ja, uit lichtende sferen komen, dank zij hunne onsterflijke liefde, mijne kinderen tot mij. Ik gevoel — o zoo dikwijls! — hun zegenende nabijheid. — En wanneer ik door huis ga, door den tuin en door het dorp wandel, schijnbaar alleen, dan ben ik niet alleen — mijne dooden vergezellen mij. . . .”, met den schilder zouden willen antwoorden: „Heil u, edele vrouw, heil uwen droom, uwen waan, heil uw heerlijk geloof! Houd het vast, zoolang niemand u een waarheid brengt, heerlijker dan dit.”

Maar niet minder goed kunnen we ons begrijpen, dat de zelfde kunstenaar, zich met weerzin afwendend van den prozaïschen dokter, die dit bestaan een gevolg acht van ziekelijke inbeelding en overspannen hersenen, aan deze vrouw het onderwerp dankt voor de beste zijner scheppingen, voor zijn „Mater resurrecti“, Maria bij het graf, waarin haar zoon gelegen heeft — waaruit hij verrees.”

De mensenkennis van den practischen „General-Inspector“ en zijn gelijkvloersche vrienden ¹ moge niet in staat zijn geweest zich een man voor te stellen als Oversberg, die vrijwillig afstand deed van eene bezitting, welke hij zich eens verwierf, om dan de rechterhand te worden van den nieuwen eigenaar, d.i. van den echtgenoot zijner voormalige verloofde, „zijner innig geliefde verloofde nota bene;“ die man moge voor hen allen een raadsel zijn, — zoodra ge uit den mond van dienzelfden heer

¹ Oversberg, Aus dem Tagebuche des Volontärs Ferdinand Binder.

Inspector het verhaal van diens leven en de motieven zijner daden, van zijn liefde, zijn zelfverloochening en onbezweken trouw hebt vernomen, stemt ge in met den eerwaarden geestelijke, die aan het slot er van opmerkt:

»Hij ging zijn weg, onkwetsbaar door zijn eenvoud en zijn goedhartigheid, gelijk aan de helden der Noorsche sage, die zich tegen wonden trachtten te beveiligen door zich te baden in drakenbloed. Eere zij zijner nagedachtenis! 't Is vreemd, meneer de Inspecteur, zeer vreemd, maar gij hebt mij meer van hem verteld dan gij zelf van hem weet en weten kunt. Daarom moet ge mij deze opmerking ten goede houden: »Gij zijt een schrandere mensch, een rechtvaardig beoordeelaar van anderer kundigheden en anderer arbeidskracht in uw gewichtigen en zeer uitgebreiden werkkring. Maar van een eenvoudig en edel mensch begrijpt gij het sijne niet!»

Toch, met deze en dergelijke oordeelen uit te lokken, heeft de schrijfster nu tevens haar doel bereikt, de oogen harer lezers voor een idealisme als dat der oude gravin en Oversberg geopend, en in den prozaischen dokter, zoowel als in den nuchteren Inspector met zijne vrienden het bewijs geleverd voor de elders door haar uitgesproken stelling: „Die Katzen halten keinen für eloquent, der nicht miauen kann.” „Bei den Hottentotten ist nicht einmal Napoleon berühmt.”

Gelijk uit het gezegde blijkt, blijven, niettegenstaande haar objectiviteit, mevr. Ebner's sympathieën en antipathieën volstrekt niet verborgen. Men kan ze tusschen de regels door lezen. „Wir fühlen, dass diese Edelfrau uns künstlerisch reicher und mittelbar auch besser macht.” „Mittelbar.” Natuurlijk. De kunstenaar is niet in de eerste plaats moralist. Zijn rechtstreeksch doel is niet en kan geenszins zijn, anderen te leeren en te verbeteren. Maar de personen, die hij doet optreden, zullen toch nimmer nalaten een indruk op de lezers te maken, aan te trekken of af te stooten, met bewondering of afkeer te vervullen. In zoover heeft elk kunstwerk, welks auteur weet wat hij wil en spreekt, omdat hij iets te zeggen

heeft, een strekking. 't Gaat in dit opzicht met den kunstenaar als met den persoon, die een goede daad verricht. Al doet hij haar volstrekt niet *met het doel* om daardoor op anderen indruk te maken of invloed te oefenen, maar alleen omdat zijn geweten hem dringt, hij kan niet verhinderen dat de daad tot eerbied stemt en daarom tot navolging aanspoort, m. a. w. ook voor derden een zedelijk gevolg heeft. En nu geldt van mevrouw Von Ebner wat iemand omtrent Auerbach geschreven heeft, „dat hij (zij) in elk zijner (harer) werken een eigenaardig en belangwekkend verschijnsel van het zedelijk leven geeft, waargenomen en verklaard door een wijze en in beeld gebracht door een dichter.” M. a. w. dat in alles ons tegentreedt de vrouw met hooge sensaties, edele aandoeeningen, fijne beschaving, onafhankelijk oordeel, met liefde voor vrijheid en vooruitgang, met eerbied voor vroomheid en humaniteit, met medelijden voor het kleine en zwakke; dat in allen spreekt het „ewig Weibliche”, 't welk er zijn stempel op drukt. Een en ander het noodzakelijk gevolg van haar idealistische levensbeschouwing, waarvan ik boven de lijnen trachtte te trekken.

„In *Lotti, die Uhrmacherin*, waarin Lotti's en Gottfried's liefde zoo hemelhoog zich verheffen boven de koele, berekende zelfzucht van Hallwig en Agathe. In „*Er lässt die Hand küssen*”, een consciëntiekreet over het gemis van zedelijk gevoel bij den adel in de dagen der lijfeigenschap. In „*die Resel*”, een pleidooi voor het arme, verleide, bedrogen kind uit het volk, dat wellicht zou zijn staande gebleven, zoo ze even goed ware bewaakt en bewaard geworden, als mevrouw de gravin, die zich de geschiedenis der ongelukkige zelfmoordnares door haar Förster vertellen laat en daarbij in haar herinnering het beeld ziet verrijzen van een „den zu vergessen ihre Pflicht war.” In *der Muff*, de lieve vertelling aangaande de goedgehartige generaalsvrouw, die door haar medelijden zich allerlei onaangenaamheden op den hals haalt, maar niettemin

op de waarschuwing van haar echtgenoot: „Ik zal van nu af scherp op u moeten toezien, vrouw, anders komt ge op een goeden dag nog thuis met een half doorgesneden mantel, evenals de heilige Martinus.”

Met onbetaalbaren humor ten antwoord geeft:

„Martinus? Wees gerust, hem zal ik nooit tot voorbeeld nemen. Zijn daad kwam mij altijd raadselachtig voor. Ik hoop zelfs voor den Heilige, dat hij al zijn onderkleederen had al weggegeven, anders vind ik het onbegrijpelijk dat iemand aan een armen ongelukkige niet eens een *geheelen* mantel gunt.”

In *Wieder die Alte* en in *Die Unverstandene auf dem Dorfe*, in *Die Poesie des Unbewussten*, in . . . doch titels genoeg!

Mevrouw Von Ebner vertelt dan, en 't ligt in den aard der zaak, dat zij het meeste licht ten allen tijde doet vallen op de hoofdpersonen en hoofdgebeurtenissen in haar verhalen. Doch ook de détails worden niet veronachtzaamd en ook aan de illustratie wordt de noodige zorg besteed. Soms gebruikt ze de geschiedenis tot achtergrond, als in *Der Kreisphysicus* de poging tot vrijmaking van Polen in 1844. Hoe licht zou een minder geoefend talent er toe kunnen komen om hier of in het breede uit te weiden, of met de historie te weinig rekening te houden. De echte kunstenaar gebruikt zijn materieel voor zoover hij het noodig heeft ter verklaring van zijn onderwerp. Een andermaal ontleent ze aan de historie haar stof, als in het verhaal van Jacob Széla, van het aandeel, 't welk hij had in den Galicischen opstand van 1847, en van den ondank, dien hij oogstte, niet het minst door toedoen van hen, wier leven hij verdedigd, wier goederen hij, zooveel in zijn vermogen was, tegen de vernielende en plunderende boeren had beschermd.

Maar meestal neemt ze haar figuren uit de onmiddellijke nabijheid, 't zij ze ons rondvoert in de groote wereld der voornamen, dan wel in de lagere en laagste kringen. Slechts bij uitzondering doet ze ons vertoeven onder de zoogenoemde

„bourgeoisie”. En dan teekent ze ons menschen van zeer verschillenden aanleg, onder allerlei omstandigheden en met allerlei levenservaringen; strijdend met zich zelf en met het lot, met booze hartstochten en neigingen; logisch, in overeenstemming met den aard hunner natuur, door den tijd, de opvoeding, den invloed van derden zich ontwikkelende levens; menschen, die nu eens onze sympathie wekken, dan onzen afkeer, met bewondering vervullen, of ook met medelijden, in de hoogste sferen vertoeven, dan wel aan wanhoop, naberouw, twijfel ter prooi, onder schuldbesef gebogen, of in het hoog gevoel van plichtsbetrachting kalm op den levensweg voortschrijdend.... altoos belangwekkend, altoos weer varieerend, als wil ze de waarheid bevestigen van haar eigen woord: „Ein Dichter, der *einen* Menschen kennt, kann hundert schildern”. Maar wie en hoevelen ze ook aan ons oog doe voorbijgaan, ze blijft onbevooroordeeld het goede onder alle standen en levensomstandigheden erkennen, tegen het lage, slechte, onbeduidende, waar ze het aantreft, haar pijlen richten. Haar leus bij de beoordeeling schijnt: „Aan wien veel gegeven is, van hem kan men veel eischen”; haar maatstaf ter waardeering: „Der völlig vorurtheillos ist, musz es auch gegen das Vorurtheil sein”.

Doch laat ons thans met enkele harer vertellingen wat nader kennis maken. Dan rijst voor ons allereerst het beeld van Bozéna, de heroieke gestalte der ruwe, onbeschaafde, tegen de vormen zondigende, maar in den grond goedhartige, edele dienstmaagd van den heer Heiszenstein, den vader der moederlooze, door haar stiefmoeder verwaarloosde kleine Rosa. Wie Bozéna is en hoe ze is wordt u terstond duidelijk, als ze, na een heftig tooneel met mevrouw Nannette, door Heiszenstein ter deure gewezen, gereed is met pak en zak het huis te verlaten. Reeds staat ze aan den drempel, reeds heeft ze de hand aan den klink, als ze zich onverwacht voelt trekken bij haar kleed. Onwillekeurig, zonder zich om te keeren,

raakt ze het zijachtige haar van een kinderhoofdje aan, en verneemt ze steeds luider geschrei, gepaard met een snik-kend: „blijf, blijf toch! blijf bij mij!”

»En Bozéna, als een eensklaps onmachtig geworden Simson, bijt zich op de lippen en wringt de handen. Toch kookte in haar de meest oprechte woede tegen de deugniet, die zich dringt tusschen haar en haar overwinning; tegen het ondankbare schepsel, dat zich aan haar kleed vastklemt en zegt: »blijf!” — in plaats van te zeggen: »ga, maak u vrij!”

Neen! ze zal niet toegeven, de kleine Rosa. Maar Bozéna nog minder, dat staat vast; ze rukt zich los, en gaat, zonder een blik op het eigenzinnig wicht te werpen. Deed ze het laatste, wie weet wat er de gevolgen van zouden zijn. Ze doet het niet! Zij wil het niet doen! En terwijl ze zegt: Ik wil niet — is het geschied.

Genadige God! Daar staat het kind voor haar in zijn nachtponnetje, met verwarde haren, waarin nog een pluisje uit het kussen als een sneeuwvlok zit, en lijkt zoo op het beeld van het Christuskind, dat Bozéna op de laatste jaarmarkt kocht. — Het is uit zijn bedje gesprongen om haar na te vliegen, en stampet thans vol ongeduld met de kleine, naakte voetjes op de vloer en vraagt pruilend en vleiend tegelijk: »Wie zal mij vandaag mijn boterham geven? wie zal mij vandaag aankleeden?”

Nu was het uit met Bozéna's heerlijkheid.

»Wie vandaag? wie morgen? wie in 't vervolg?” roept ze op hartstochtelijk klagenden toon, — haar woede, haar kracht — 't is met die alle gedaan. Ze heft haar beschermeling op, en drukt haar met weergalooze liefde aan de borst. Een laatste strijd, en de reuzin, nog altijd met het kind in de armen, boog zich voor haar meesteres, die ze verachtte, bijna tot op den grond. Voor het eerst van haar leven kwam er een woord van verzoening over haar lippen: »Vergeef mij, mevrouw, en vergeef mij, meneer! — Laat mij maar blijven!” Zoo smeekte deemoedig de vrouw, die van zich zelf wist dat ze onontbeerlijk en niet te vervangen was.”

Ziedaar Bozéna's eerste liefdedaad, die zou gevolgd worden door een tweede, een derde, een vierde, door een gansch leven van offerende toewijding, van dragen, dulden en lijden, van edele zelfverloochening, eerst voor Rosa, die ze straks met een groot verwijt van eigen nalatigheid en schuld, vol plichtsbetrachting, na haar vlucht uit het ouderlijk huis in den vreemde volgt; later, als deze en haar echtgenoot, om

wiens wille zij haar vader verliet, gestorven zijn, voor het arme, onterfde Roosje, de wees, die ze opvoedt en wier recht ze verdedigt, tot het haar gewordt; — een liefde, die zich uitstreckte nog over het derde geslacht, over de kinderen van Roosje en Ronald, die ze wiegde en droeg, als ze grootmoeder en moeder gewiegd en gedragen had, en door wie ze, — nu haar schoonheid was voorbijgegaan, niet meer „de mooie”, maar „de goede Bozéna” genoemd werd. — En met diepe bewondering voor zooveel liefde, zooveel geduld en toewijding, zoo groote trouw en plichtsbetrachting, zooveel veerkracht, leggen we het boek neer, waarin Bozéna's beeld ten voeten uit staat geteekend, het beeld van ruwe eerlijkheid tegenover dat van verfinde zelfzucht in hare omgeving, — met het vaste voornemen, het telkens weer ter hand te nemen en er ons door te laten stichten, wanneer pessimistische twijfel aan den adel en de kracht der menschelijke natuur ons dreigt te bestormen en het geloof te ontnemen aan het goede, dat er in een menschenziel, vaak onder een ruw uiterlijk en onbeschaafde vormen, verscholen is.

En wederom: mevrouw Von Ebner vertelt. Dringt hier in haar verhalen het in hoogerem zin tragische, dat ons gevoel van gerechtigheid bevredigt en tegelijk ons medelijden wekt met het lot van hem of haar, die aan de wet der zedelijke orde niet ontkomt en voor de op zich geladen schuld boet, een traan in ons oog; voert daar de met de werkelijkheid en het eigen hart gestreden kamp tot verzoening en vrede; elders roept een gezonde, onschuldige en vriendelijke humor den gullen lach te voorschijn.

Wat het eerste betreft, denk ik, onder meer, aan *Unsühnbar*, *Nach dem Tode* en *Glaubenslos?*.

Overtuigd van haar schuld, maar toch vol medelijden met haar lot, gedenken wij de arme gevallen Maria Dornach uit *Unsühnbar*. Hoe ze door het leven zich heen worstelt, door schuldbesef en berouw gekweld, de in eigen oog geschand-

vlekte, gedwongen tot voortdurend huichelen, tot een met waarheidsliefde strijdend, onwaardig comediespel, tegenover een echtgenoot, die aan haar reinheid en trouw gelooft als aan zijn hoogste goed en dien ze steeds meer leert beminnen, wien ze zoo gaarne alles zou bekennen, indien ze niet vreesde dan als met één slag den hemel van zijn geluk te vernietigen; tegenover een omgeving die haar vereert, vergoedt, ja, de minste smet op haar goeden naam met heilige verontwaardiging zou afwijzen en willen wreken en aan wier vermaken ze moet deelnemen met opgeruimd gelaat, met al de beminlijke vroolijkheid eener onschuldige, van geen kwaad zich bewuste ziel. Hoe ze zich afpijnigt, zij, de eens zoo oprechte, met afkeer van alle bedrog vervulde, gedoemd om dag aan dag een leugenachtig bestaan, een leven van bedrog te slijten, met al de bitterheid van een door wroeging en naberouw verteerd, in de hel der wanhoop gefolterd geweten. Eindelijk hoe ze overblijft, de wreed gemartelde, wanneer haar man en de wettige erfgenaam door een ongelukkig toeval haar zijn ontrukkt, zij met het kind harer zonde, zich zelf aanklagend, den naam en het vermogen van hem, dien ze in een oogenblik van wilden hartstocht, van zondig vergeten verloochende en verried, afwijzend, om dan zich uit de wereld terug te trekken naar het eenzame kasteel haars vaders, te midden eener ruwe omgeving, vervolgd door de verachting dergenen, die haar eens vereerden, gebogen onder een schuld, die door de tranen van berouw evenmin kan worden weggespoeld, als de rots door de golf, die aan haar voeten brandt... boetend, maar onverzoend, heengaande aan alles vertwijfelend, aan God, aan zich zelf, en met den éénen niet te vervullen wensch het leven eindigend: „o had ik nooit onrecht gepleegd!" Is dat niet tragisch? Maar ook, welk een dramatisch talent is er noodig om dien toestand naar eisch te teekenen!

Een andere is de schuld in „Nach dem Tode", een andere de boete. Het verhaal schetst ons hoe Paul Sonnberg eerst

na haar dood de vrouw leerde waardeeren en liefhebben, die hij om aan den wensch zijner ouders te voldoen, huwde, doch bij haar leven niet heeft bemind en na haar heengaan niet heeft betreurd. Hoe, na jaren van een onverschillig vergeten, haar beeld voor hem verrijst, juist als hij er 't minst op verdacht is, en zich plaatst tusschen hem en het meisje, waarin hij het ideaal zijner liefde meende te hebben gevonden, — eerst vluchtig, voorbijgaand, om spoedig te verdwijnen, dan terugkeerend, terwijl alles schijnt saam te spannen om het in hem levendig te houden. Hoe eindelijk de herinnering van haar persoon hem niet weer loslaat, maar achtervolgt bij elke schrede, wanneer hij na een lange afwezigheid het ouderlijk kasteel bezoekt, en hiermede de plaats waar zij eens met hem heeft gewoond, en waar alles van haar spreekt. De plek waar hij weleer haar zijn liefde betuigde en zij hem waarschuwde, en die thans een: „arme Mariel!” aan zijn mond ontlokt. De droefheid der ouders over haar verlies, als ware zij eerst gisteren gestorven. De gedachte aan Thekla, en de twijfel of ook deze, gewoon om te schitteren, zich zou willen en kunnen voegen in den stillen eenvoud van 't ouderlijk huis. Het kind, dat Marie hem schonk, maar door hem werd overgelaten aan zijn lot, en nu schuw is in zijn nabijheid, en afkeerig van zijn liefkoozing. De ledige plaats tegenover hem, waar hij — thans voor 't eerst — de trouwe, vriendelijke oogen mist, die glinsterden van verrukking, zoo vaak hij vroolijk, en droefgeestig tot hem opzagen, wanneer hij somber was gesteind. De gesprekken met zijn onderhoorigen en pachters, die bewezen dat zij niet was vergeten, noch in haar liefde voor de armen, noch in haar veerkrachtig beleid en beslist optreden tegenover hen, die hun plicht verzaakten, of de goederen verwaarloosden. En dit alles en die allen ontketenen den storm in zijn hart. En dan... dan komt de groote dag, de dag der wrake en der boete. Dan als hij van den ganschen omvang zijner schuld zich bewust wordt. Hij be-

treedt de vertrekken, die ze heeft bewoond. Binnenkomend ziet hij er zijn ouders, als waren ze ter beevaart hier opgegaan, en bemerkt hij hoe ze zich spoedig verwijderen, als om hem niet te storen. En daar, daar is nog alles als het voorheen geweest is. Aan den muur hangt zijn portret, hem voorstellend als kind, met zweep en tol, als jongeling, als man in het volle bewustzijn zijner kracht... als bruigom; het laatste met een verdorden myrthenkrans er op. Het glazen kastje in den hoek bewaart de geschenken, door hem haar bij verschillende gelegenheden gegeven, tot het weidebloempje toe, op een wandeling voor haar geplukt. De kleine bibliotheek bevat haar lievelingschrijvers, even zoovele bewijzen voor haar ontwikkelden, aan den zijnen verwanten geest. 't Getuigt alles voor haar en tegen hem. 't Is al te zaam één groot verwijt. Wat, wat niet al heeft hij verloren in haar, wat heeft zij geleden om en door hem! Zoo snijdt het hem door de ziel. Alles immers spreekt van een liefde, zoo engelachtig innig. Wee, wee hem! die liefde is met ondank vergolden! Nu is ze heengegaan, om niet terug te keeren, heengegaan naar de plaats, waar ze zelfs zijn: „vergeef mij!" niet hoort.

Voor haar schrijftafel zit hij peinzend ter neer, en vindt er zijn laatsten brief, zijn afscheidsgroet, toen hij naar het leger vertrok. De sporen van tranen zijn er duidelijk op achtergebleven. En een weinig verder ontdekt zijn oog een anderen brief, het antwoord, drie dagen voor haar dood begonnen, maar niet voltooid. „Lieve Paul!" Ja 't staat er, geschreven met de welbekende hand, die bevend de letters er heeft neergezet.

*Lieve Paul! Gij moest weg zonder afscheid. Ik dacht wel dat het zoo gaan zou en dat heeft mij eerst laf gemaakt. Nu ben ik sterk en vol moed, evenals gij het waart en ook gemakkelijk kondet zijn, omdat gij dacht: ik zie hen toch allen binnen weinige dagen terug."

Neen, dat had hij niet gedacht, hij had haar bedrogen. Hij was weg-

gegaan, vast besloten voor de lange scheiding niet terug te keeren, hij had zich alleen de ergeris en de pijn van een aan tranen rijk afscheid willen besparen.

Zij streed als een heldin tegen zich zelf, maar dat zij strijden moest, reeds dat stemde hem verdrietig. Met weezin wendde hij zich van haar, met hardheid herhalend: »schrei niet!»

Ach, zij gehoorzaamde immers. Zij keek hem met strakke, droge oogen na, geen smartkreet vloeyde van haar vast opeen gedrukte lippen. Alleen stak ze onwillekeurig de armen naar hem uit, boog zich naar hem toe — terwijl haar stomme gebaren innig smeekten: »oeh, kom terug!»

Bij de deur had hij nog even omgekeken en in 't voorbijgaan had het zien op haar hem geroerd... bijna ware hij teruggekeerd, had hij haar een afscheidskus gegeven, ware hij zwak geworden. Maar hij onderdrukte dat onmannelijk gevoel, hij bleef sterk, hij ging — de ongelukkige!...

Hij las verder.

»Een groote kalmte is over mij gekomen, een goddelijke berusting. O, indien gij wist, hoe goed ik weet: »Gij zult mij beminnen! Ter wille van het kind, Paul, dat ik u bij uw terugkomst in de armen zal leggen. Dit zaligmakend geloof verzoent mij met de scheiding, vervult mij met blijde kracht. Gij mijn al, mijn heer, mijn vriend, ik zal het uur beleven, waarop uw ontwaakt hart mij tegenklopt, uwe gansche ziel mij toeroept: »kom!»

»Zoo kom dan!» riep Paul met een wilden kreet. Hij sprong op en stak met waanzinnig verlangen de armen uit. Bezwerend, het onmogelijke wenshend, hief hij ze ten hemel en liet ze dan op eens zinken met een gebaar van wanhoop. Toen greep het hem aan — een bewustzijn nooit weer te delgen, een berouw niet te stillen, een smart niet te dooven; gij hebt wat niet te schatten was bezeten, en het niet weten te waardeeren. Hij sidderde over zijn gansche lichaam; hij drukte de handen tegen zijn zwaar ademende borst...

Daar buiten in de boomen begon het zachtkens te ruischen en zich te bewegen, een frissche luchtstroom streek door het vertrek. Uit den tuin klonk het vroolijk gelach van het kind naar omhoog. Paul verzamelde al zijne krachten, liep met vasten tred naar het bed en sloeg de gordijnen open — — —

...Zijne ouders verwachtten hem met bange zorg. Een, reeds twee uren waren voorbijgegaan. »Negen uur,» zei de vader. De gravin legde haar werk neer, nam het weer op, en wrong angstig de handen in haar schoot.

»Waar blijft hij?» nam de grijsaard weer het woord — »nog altijd bij haar?»

De gravin stond op en verliet zwijgend het vertrek.

Zij kwam na eenige oogenblikken met ontsteld gelaat terug.

»Wat is er gebeurd?» vroeg haar man, die haar geheel van streek tegemoet kwam.

»O Karel! hij ligt geknield voor haar bed en weent.»

Zoo werden deze twee zielen door den dood vereend, om niet weer gescheiden te worden. De vader had zijn kind en het kind zijn vader gevonden. Die liefde duldde geen andere meer naast zich.

Een nieuwe proeve van haar talent in het schilderen van zielstoestanden gaf mevrouw Von Ebner in *Glaubenlos?* 't Is de geschiedenis van een jong katholiek geestelijke, die door zijn twijfel aan de leer der kerk een zwaren strijd te voeren heeft. Maar meer dan de twijfel op het gebied des geloofs kwelt hem die aan de vrucht van zijn arbeid onder een ruwe, aan den drank verslaafde, voor het hoogere onvatbare bevolking, in wier midden hij is geplaatst. „Ik ben niets voor die menschen, en kan ook niets voor hen zijn;” zegt hij ronduit tot zijn vaderlijken vriend, den ouden pastoor, wiens coöperator hij is, en die hem troost en moed wil inspreken. „Het onderwijs dat ik geef, de vermaningen, die ik tot hen richt, zijn als het zaad, dat op den rotsgrond tusschen de doornen gevallen is, door den wind verwaaide zaadkorrels van het Evangelie. Gesteld dat ik opvoed, dan voed ik zoowel den een als den ander op tot huichelarij — en zoo is wat ik doe minder dan niets.” En een andermaal klaagt hij, wanneer een zijner gemeenteleden hem verzekert, dat het een groot ongeluk zou zijn, zoo hij naar elders verplaatst werd: „Dwaasheid, vrouw! Ik ben nog niet lang onder u werkzaam, maar toch lang genoeg, om te weten, dat de goeden mij voor hun zaligheid niet noodig hebben, en de slechten te verbeteren boven mijn krachten gaat. Gij hebt niets gedaan! is het antwoord, dat ik mijzelf avond aan avond geven moet, zoo vaak ik voor mijn geweten rekenschap afleg

van mijn dagwerk." En steeds meer maakt zich de moedeloosheid van hem meester, tot hij ten slotte het besluit neemt zijn ambt vaarwel te zeggen en de gemeente te verlaten. Toch voert hij zijn plan niet uit. Enkele goede ervaringen, die hij mag opdoen, en die hem bewijzen dat niet bij allen zijn arbeid ter verbetering en bekeering ijdel is geweest, houden hem terug en herinneren hem zijn plicht. O, hij kan nog iets doen, zijn invloed bij meerderen doen gelden! En zoo kent hij zijn roeping. Zij is: „te troosten, te helpen, te verbeteren. Hier te leven en te sterven, onbekend, ongenoemd, in de verbergende schaduw, waarin alleen zijn gansche wezen zich kan ontplooiën, als een stille waker aan een der ontelbare bronnen, waaruit heil en onheil in de wereld voortvloeien."

Hij blijft trots zijn twijfel. Met welk recht? Met het recht van een, die, hij moge niet alles gelooven wat de kerk leert, toch waarlijk niet „gläubenslos" is. Want neen, zoo luidt het antwoord, dat mevrouw Von Ebner geeft op de vraag, in den titel van haar boek door het vraagteken aangeduid: „neen, de man, die de waarheid zoekt, en tegen het bijgeloof strijdt, die vasthoudt aan den adel der menschheid, die zijn levenstaak beschouwt als door God hem opgelegd, die in het onmetelijk heelal de ondoorgrondelijke wijsheid ziet van den grooten geest en zich zelf tegenover haar klein gevoelt en zwak; die, hij moge zijn God niet willen binden aan de grenzen eener persoonlijkheid, toch diens zedelijke wetten eerbiedigt en gehoorzaamt; die van 's Eeuwigen barmhartigheid alles hoopt en verwacht — zulk een man is niet zonder geloof. En zijn plicht, zijn recht is in dat geloof te arbeiden tot zegen van velen.

Deze priester doet alzoo, volgens de schrijfster, zijn plicht. *Deze* priester, in dit bijzonder geval. Laat ons dit niet vergeten. Allicht toch zou men, door te gaan generaliseeren, verkeerde gevolgtrekkingen uit het verhaal maken. En dit zou niet geoorloofd zijn. Terecht, meen ik, heeft dan ook iemand

gezegd: „de vraag, of de priester eener kerk het recht heeft, priester van die kerk te blijven, wanneer hij haar dogmatiek niet meer als de zijne belijdt, is hier in 't algemeen niet beantwoord en is door de dichteres ook in 't geheel niet gesteld, evenmin als door haar op deze vraag een antwoord gezocht werd. Ze heeft alleen ééne persoonlijkheid willen teekenen en priesterlijke individualiteiten zijn even verschillend als die van andere menschen, — wat meer is, er zijn zoowel priesters als menschen, die volstrekt op geen persoonlijk karakter zich kunnen beroemen.”

Ter juiste beoordeeling en waardeering van deze bij uitstek schoone vertelling, waarin de strijd van den jongen geestelijke met meesterhand is geschetst en de gronden voor zijn besluit om in zijne kleine gemeente, maar ook daar alleen, te blijven, zoo duidelijk zijn ontvouwd, meende ik deze opmerking niet te mogen achterhouden.

Gaf mevrouw Von Ebner in de besproken verhalen het leven te zien van zijn ernstige zijde, in andere laat ze haar humor den vrijen loop. Maar de humor ontaardt bij haar nooit in bijtende satire, vinnigen spot, bittere ironie; ook verlaagt hij zich nooit tot het opdisschen van zoutelooze grappen, welke klippen de „woulb-be"-humoristen zoo vaak niet ontzeilen. Wel toont hij ons den lachwekkenden kant des levens, de dwaasheid der menschen en hunne zwakke zijde, wel maakt hij, waar de omstandigheden tot komische verwickelingen leiden, onze vroolijkheid gaande; maar hij belet geenszins onze bewondering voor wat de menschen in hun zwakheid goeds en edels hebben, noch onze deelneming in hunne uit die zwakheid of uit andere oorzaken voor hen voortvloeiende onaangename en tragische ervaringen. Wat onze lachspieren in beweging brengt is hier immers niet zelden de overdrijving van een idealen karaktertrek, het zijn meestal de gebreken van des menschen deugden. *Die Freiherrn von Gemperlein* spant hier de kroon. We maken hier kennis met

twee adellijke broeders, antipoden in levensbeschouwing, politieke zienswijze, godsdienst. De een is radicaal, de ander conservatief, en daardoor zijn ze steeds met elkaar op voet van oorlog, zoo vaak hiervan sprake is. Komisch inderdaad is het dagelijksch gekibbel, dat niet zelden in de hoogste ruzie ont-aardt, tot allerlei min vriendelijke verwenschingen aanleiding geeft, en daardoor tot allerlei dwaze tooneelen en grappige verhoudingen, niet zelden ook tot groot misverstand. Toch zijn deze twee kemphanen in den grond zulke goedgehartige menschen, dat we hen met een kalm gemoed hooren razen en tieren en toch van hen gaan houden, zoo vaak we hen zien één in liefde voor hun voorvaderlijk goed, dat ze gezamenlijk bewonen en verzorgen en bewonderen; één in wederkeerige opoffering voor elkander; één in goede behandeling van hun ondergeschikten, de een, omdat hij hen beschouwt als zijn beschermelingen, voor wie hij, krachtens zijn stand, geroepen is te zorgen; de ander omdat hij hen zijns gelijken acht, op grond zijner radicale en democratische gevoelens; beiden van hen veel, maar nooit iets onrechtvaardigs eischend, en zelfs in den geringsten, den meest onverbeterlijken, den mensch eerbiedigend. Zoo slijten de vrijheeren hun dagen, soms zich aanstellend als echte kwájongens, maar trots hun eigenaardigheden hooggeacht bij hun omgeving, en hoe belachelijk vaak, ook ons door hun deugden eerbied afdwingend voor hun karakters.

Paul Heyse, die deze novelle in zijn *Neuer Deutscher Novellenschatz* opnam, noemt haar „een kabinetstuk”, waardoor de schrijfster aanspraak heeft op ieders bewondering, ook al had ze niets anders geschreven. „Zooveel fijnheid en ziele-adel”, schrijft hij, „zooveel luim en ernst, een zoo vaste hand in het doorvoeren van de scherp geteekende karakters, die bij al het grotesk-komische toch nergens de grens van het natuurlijke overschrijden en ons nu eens een lach op de lippen, dan een traan in het oog brengen — inderdaad we zou-

den niet weten wat we als van gelijke waarde in onze hedendaagsche, wel is waar zeer arme, humoristische litteratuur haar ter zijde kunnen stellen of met haar zouden kunnen vergelijken."

Inderdaad, in *Die Freiherrn* heeft ze haar meesterstuk op dit gebied geleverd, later niet weer overtroffen, ook niet in *Die Capitalistinnen*, een verhaal dat echter eveneens zich ver boven het middelmatige verheft.

Doch ik moet eindigen, zal ik de grens, aan deze opstellen gesteld niet nog verder overschrijden dan ik vrees reeds te hebben gedaan. En wanneer ik, terugziende, thans in mijn verbeelding de verschillende personen en karakters, door mevrouw von Ebner geschetst, aan mijn oog laat voorbijgaan, dan is het mij of ik mij bevind in een galerij met portretten van zeer verschillend uiterlijk, doch allen met zeer scherpe geelaatstrekken en oogenblikkelijk te herkennen. De enkele, die ik aan mijn lezers deed zien, mogen bij hen de begeerte wekken met alle kennis te maken. Dan is het doel van dit schrijven bereikt en wordt — hiervan ben ik ten volle overtuigd, — de schare der bewonderaars van deze vrouw met niet weinigen vermeerderd. Het veelzijdig, verstand en hart bevredigend talent der schrijfster heeft aanspraak op die bewondering.

Zaandam, Juni 1894.

GUY DE MAUPASSANT.

GUY DE MAUPASSANT.

I

Wij kennen de Franschen als de levendigste, slagvaardigste, meest smaakvolle, vermakelijkste, ondeugendste, geestigste *causeurs* van de wereld, en die reputatie hebben zij niet van vandaag of gisteren. De groote gaaf van causeeren — niet te verwarren met praten of babbelen — zit hun in het bloed.¹ En daarmee nauw verwant is de gaaf van vertellen, waarbij dezelfde eigenschappen: levendigheid, smaak, geest en zoo meer, hun de suprematie boven alle andere volken hebben verzekerd. De geheele beschaafde wereld, de kleine zoowel als de groote menschen, heeft eeuwen achtereen zich aan de voeten van deze vertellers te luisteren gezet.

De tooververtellingen hebben haren Franschen vorm gevon-

1. Causer, qu'est-cela? Mystère! C'est l'art de ne jamais paraître ennuyeux, de savoir tout dire, avec intérêt, de plaire avec n'importe quoi, de séduire avec rien du tout.

Comment définir ce vif effleurement des choses par les mots, ce jeu de raquette avec des paroles souples, cette espèce de sourire léger des idées que doit être la causerie.

den in de *Contes de la mère l'Oye*, door Charles Perrault in 1697 te boek gesteld op een wijs die tot op den huidigen dag niet werd geëvenaard. De wijsgeerige vertelling was voor Frankrijk een schepping van Voltaire (*Candide*, *Zadig*). Maar het genre, dat de beide andere voorafging en ze overleefd heeft, het Fransche genre bij uitnemendheid, is dit wat in de Fransche letterkunde bestempeld is met den naam van *contes badins*, van welke de oudste proeven in de middeneeuwsche fabliaux gevonden worden; de losse, ondeugende, vaak satirieke vertellingen, waarin zich wat men „l'esprit gaulois" noemt op fijner of grover trant placht lucht te geven, daarbij den geheelen toonladder der vermakelijkheid afloopende, van de onschuldigste scherts tot aan de meest geraffineerde obsceniteit. „Très illustre et très excellente princesse Marguerite de Valois, reine de Navarre" (1492—1549) in haar *Heptaméron*, en haar tijdgenoot Bonaventure des Périers (*Nouvelles récréations et joyeux devis*), Lafontaine in zijn berijmde *Contes*, Balzac met zijn *Contes drolatiques*, Alfred de Musset in *Simone* en *Sylvia* behooren tot de groote Fransche vertegenwoordigers van het genre.

Bij hen sluit zich aan Guy de Maupassant, wiens letterkundig leven weinig meer dan tien jaar omvat, maar die in dit korte tijdperk zich een naam als verteller gemaakt heeft, niet minder groot en waarschijnlijk niet minder duurzaam dan die van zijn vermaarde voorgangers.

Men zou zeggen, dat de Maupassant gelaarsd en gespoord, in volle wapenrusting, te voorschijn is getreden uit het hoofd van zijn letterkundigen vader, Jupiter-Flaubert. De vertelling, de bundel verzen, waarmede hij debuteerde, hadden geen enkele van de gebreken, die eerstelingen in proza of poëzie plegen aan te kleven. Zij waren af, en gaven reeds dadelijk de volle maat van zijn talent.

Er was een schrijver geboren, en niet een die door het ongemeene, excentriek-geniale van zijn arbeid een plotse-

lingen opgang maakt, een tijd lang in de mode is, om dan geheimzinnig, tusschen twee boeken, spoorloos te verdwijnen, maar een schrijver toegerust met al die eigenschappen, waaronder in de eerste plaats die van meesterschap over den vorm en van stijl, welke een kunstwerk conserveeren en het in staat stellen aan de wisselvalligheden van mode en smaak het hoofd te bieden.

Het leek een wonder. Maar wat het publiek niet wist, was dat de Maupassant onder het oog van Flaubert, reeds jaren achtereen gewerkt had; dat zijn vaderlijke vriend hem een menigte verzen, vertellingen, novellen, drama's had laten verscheuren, en hem op die wijs behoed had voor het gevaar van een ontmoedigend mislukt debuut en voor het niet minder groot gevaar van een succes, gebouwd op halve qualiteiten of heele gebreken. Wat hij aan Flaubert te danken had, heeft de Maupassant o. a. in de voorrede van zijn roman *Pierre et Jean* erkend. Is wellicht het pessimisme dat de Maupassant kenmerkt, zijn schijnbare of werkelijke onaandoenlijkheid, ook een erfdeel van Flaubert, of hebben die beide mannen elkander gezocht, omdat zij zooveel eigenschappen gemeen hadden?

II

Van de Maupassant's leven weten wij weinig. Zeker is er veel in omgegaan, dat zelfs voor zijn beste vrienden verborgen bleef. Hij zou de eerste niet geweest zijn die den scepticus en den cynicus speelde, terwijl inderdaad het hart bloedde van onheilbare wonden; als Figaro om alles lachende „de peur d'être obligé d'en pleurer”.

Wij weten, dat hij den 5^{en} Augustus 1850 op het kasteel Miromesnil in Normandië geboren werd, in Normandië zijn jeugd heeft doorgebracht en er ook later meermalen heeft vertoefd. Hij heeft deel genomen aan den oorlog van 1870 tegen Duitschland, was een tijdlang beambte aan het ministerie

van openbaar onderwijs en heeft, om gezondheidsredenen, eenigen tijd in het zuiden, o. a. in Italië, in Algiers en in Tunis doorgebracht. Hij was een ijverig sportsman, een vurig liefhebber van roeien en zeilen.

En ziedaar het voornaamste wat van de Maupassant's doen en laten bekend is. Wat hij van het leven, van de natuur en de menschen gezien heeft in de provincie, te Parijs, in vreemde landen, in de laagten van de menschelijke samenleving, onder de kleine burgerij en later, toen het succes alle deuren voor hem geopend had, tot in de hoogste kringen, vertellen ons zijn contes, zijn nouvelles en zijn romans. Zoo vinden wij het Normandisch landschap, typen en tafreelen uit Normandië haast in elken bundel; herinneringen aan den oorlog van '70 in *Boule de suif*, *Mademoiselle Fifi*, *La mère sauvage*; onbetaalbare tooneeltjes uit het klein ambtenaarsleven o. a. in *L'Héritage*; *Au soleil*, *La vie errante* vertellen ons van zijn reizen; en de watersportsman geeft ons zijne herinneringen en waarnemingen in *Sur l'eau*, *Une partie de campagne*, *La femme à Paul*, *Yvette*.

Uiterlijk was de Maupassant een stevige Normandiër, niet groot, maar vierkant van borst en schouders, een kind van de zee met het bloed aan de oppervlakte van de huid, met een voorhoofd dat energie, en een lachende mond die vriendelijke goedheid uitdrukte.

Het eerst in 1880 verscheen zijn bundel gedichten, *Des Vers* getiteld, later door geen andere gevolgd. Zij zijn opgedragen aan Gustave Flaubert, met deze woorden: „à l'illustre et paternel ami que j'aime de toute ma tendresse, à l'irréprochable maître que j'adore avant tous.”

Verzen zijn dikwijls voor den aanstaanden prozaschrijver wat gamma's en vocalises voor den aanstaanden uitvoerenden kunstenaar beteekenen: oefeningen in het behandelen en leeren beheerschen van het instrument, hier de taal. Bij de Maupassant waren het meer dan oefeningen. Een dichter met een

temperament trad op, en, al is er vaak iets in wat Lemaitre doet zeggen dat het eerder „des vers de prosateur” zijn — er tot geruststelling bijvoegende: „un peu comme ceux d'Alfred de Musset” —, het zijn flink gebouwde, klankvolle, oprechte verzen.

In verschillende stukken uit *Des Vers* spreekt de zinnelijke Normandiër, in wien als in de hem omringende natuur, die hij schildert, de jonge sappen gisten, het dierlijke leven bruist en kookt, een priester van de *Venus rustique*, welke de dichter, in het gedicht van dien naam, „de la tête aux chevilles” en „de la peau jusqu'aux moelles” schildert, van de boersche Venus, die al de mannen bedwelmt en als door één groot liefdevuur de heele streek in vlam zet. Het was geen beginneling, die zijn heldin aldus teekende:

.... sa beauté,

Avait l'odeur d'un fruit en sa maturité.
 Ses cheveux étaient blonds, presque roux. Sur sa face
 Le dur soleil des champs avait marqué sa trace:
 Des petits grains de feu, charmants et clairsemés.
 Le doux effort des seins en sa robe enfermés
 Gonflait l'étoffe, usant aux sommets son corsage.
 Tout vêtement semblait taillé pour son usage,
 Tant on la sentait souple et superbe dedans.

En welk een zekerheid van toets in een tafreeltje als het volgende:

... Dans les clairs étés, lorsque les moissons mûres
 Font venir les faucheurs aux bras noirs dans les blés,
 Lorsque les lins en fleur, au moindre vent troublés,
 Ondulent comme un flot, avec de longs murmures,
 Elle allait ramassant la gerbe qui tombait.
 Le soleil dans un ciel presque jaune flambait,
 Versant une chaleur meurtrière à la plaine.
 Les travailleurs courbés se taisaient, hors d'haleine.
 Seules les larges faux, abattant les épis,
 Traînaient leur bruit rythmé par les champs assoupis.

Mais elle, en jupon rouge, et la poitrine à l'aise
 Dans sa chemise large et nouée à son col,
 Ne semblait point sentir ces ardeurs de fournaise
 Qui faisaient se faner les herbes sur le sol.

Door het geheele gedicht, met zijn vaak lubrieke tooneelen, even aangestipt of breeder uitgewerkt, gaat „la trouble senteur,

Le grand parfum d'amour de cette fleur humaine.”

En wanneer men nu den versbundel doorleest, na van al het latere werk van den kunstenaar te hebben kennis genomen, dan treft het hoe in deze gedichtenreeks reeds de geheele de Maupassant *in nuce* voor ons staat, met al de schakeeringen van zijn wereldbeschouwing: met zijn opvatting van de liefde, de louter zinnelijke en de ideëele, met zijn soevereine minachting voor al de bekrompenheid en banaliteit, die hij op zijn weg ontmoette, voor het groote tafreel der menschelijke zothed, tot zelfs met de geestesstemming welke zijn latere levensjaren zou verduisteren.

In *Le Mur* is het de poets door een verraderlijk maanlicht aan twee gelieven gespeeld, wanneer zij opeens hun schaduwen, als chineesche-schimmen, op den muur een wonderlijke mimiek zien vertoonen.

S'attirant, s'éloignant, s'étreignant tour à tour.
 Elles semblaient jouer quelque bouffonnerie,
 Avec des gestes fous de pantins en furie,
 Esquissant drôlement la charge de l'Amour.

.....
 La chose étant très gaie et très inattendue,
 Elle se mit à rire. — Et comment se fâcher,
 Se débattre et défendre aux lèvres d'approcher
 Lorsqu'on rit? — Un instant de gravité perdue
 Plus qu'un cœur embrasé peut sauver un amant!

Le rossignol chantait dans son arbre. La lune
 Du fond du ciel serein recherchait vainement
 Nos deux ombres au mur et n'en voyait plus qu'une.

Het is de toon, de wijze van ontkenning, die men later in menige vertelling terug vindt.

In *Désirs* is het de lustige lichtzinnigheid van den Don Juan, die van de bruine naar de blonde en van de zwartlokkige naar de rosharige wil vliegen, elke vrucht plukkend die onder zijn bereik komt, maar om er slechts even in te bijten, want —

Il faut dans ces fruits-là ne mettre que la dent,
On trouverait au fond une saveur amère.

Eene opvatting, die de klacht van de verlatene verklaart, aan het slot van *Fin d'amour*:

Amour! l'homme est trop bas pour jamais te comprendre.

Al de minachting voor de Bouvard's en Pécuchet's, hem door Flaubert ingeprent, condenseert de Maupassant in de vermakelijke banale *Propos des rues* tusschen den „premier monsieur décoré” en den „deuxième monsieur décoré”, exemplaren van het menschensoort,

(dont) des prêtres savants disent qu'ils ont une âme!

En dan is het dat gedicht, *Terreur*, de ongemotiveerde doodsangst schilderend van den man, die omstreeks middernacht, alleen zittend, iemand achter zich meent te voelen

dont la figure

Riait d'un rire atroce, immobile et nerveux . . .
Sentir qu'il se baissait à toucher mes cheveux
Et qu'il allait poser sa main sur mon épaule,
Et que j'allais mourir au bruit de sa parole! . . .

een gedicht, dat reeds het onheil schijnt te spellen, den waanzin, waarin de Maupassant zal ondergaan.

Een van de fraaiste gedichten van den bundel is *Les oies sauvages*, dat ik als volgt trachtte te vertalen:

't Is rondom alles stil: een stilte als van den dood.
 De vlakke is wit besneeuwd, de hemel grijs als lood.
 Alleen de raaf aast op zijn prooi. Hij zoekt zijn beet,
 En wroet in 't sneeuwwit veld, en smet het vlekloos kleed.
 Maar luister! in de vert' verheft zich plots een kreet;
 't Komt nader, nader: 't is der wilde ganzen stoet.
 De halzen uitgestrekt, het Zuiden tegemoet,
 Steeds sneller ijlend in hun toemelooze vlucht,
 Zoo vliegen zij voorbij en snorren door de lucht.

Een voert als gids de schaar der grauwe pelgrims aan,
 Ver over bergen, langs den wijden oceaan;
 En, als waar 't noodig hen tot vlugheid aan te sporen,
 Laat hij van tijd tot tijd een schrillen maankreet hooren.

En ruischend slingert zich de breede karavaan,
 Een dubbel lint gelijk, langs d'effen hemelbaan.

Maar zie hun broeders ginds in 't veld. Zij zijn gevangen,
 En als verstijfd van kou. In zware, loome gangen
 Voert hen een haavloos kind, al sluitend, op neer.
 Als logge schepen gaan zij schommelend heen en weér.
 Straks hooren zij den kreet van de andren; en zij staren
 Verwonderd naar omhoog. En als zij hen ontwaren,
 De vrije reizigers, doorklievende de lucht,
 Dan richten zij zich op, als reppend zich ter vlucht.
 Hoe voelen ze op die stem den vrijheidszin ontwaken,
 Die sluimerde in hun borst! Hoe ze, armen, koortsig haken
 Naar 't vrije, maatloos ruim, naar zoeler zuideroord!
 Zij spoeden door de sneeuw zich angstig waggelend voort;
 En lang nog, lang nadat hun broedren zijn verdwenen,
 Klinkt droef wanhopig over 't veld hun noodkreet henen.

Georg Brandes acht dit gedicht typisch voor de Maupassant.
 De Maupassant, beweert Brandes, voelt zich als kunstenaar
 als de wilde gans, die haar kreet laat hooren wanneer zij
 over de tamme ganzen heenvliegt, hier en daar in hun ge-
 moed den ouden droom van vrijheid wakker roepend: wat de
 beschaving van de menschen gemaakt heeft doet hen gelijken
 op de logge, waggelende tamme ganzen, meéljdenswaardige

of komische, maar in elk geval leelijke wezens in het oog van de wilde gans, die ze „uit de hoogte” beschouwt. De vergelijking gaat niet volkomen op. In de Maupassant's wereldbeschouwing toch bespeurt men bij de tamme ganzen weinig van dat ontwaken van den vrijheidszln, van een zich willen oprichten als om zich ter vlucht te reppen, van een haken naar het vrije ruim en de zoele kusten. Waarschijnlijk heeft de dichter, toen hij dat tafreel teekende, zooals hij het meer dan eens in Normandië had waargenomen¹, er zooveel niet in willen leggen als Brandes meent. Maar een fraai gedicht blijft het, en, ook zonder de al te strenge toepassing door den Deenschen essayist aan de hand gedaan, een gedicht voor de Maupassant's levensopvatting niet zonder beteekenis.

III

In hetzelfde jaar 1880, waaruit de versbundel dagteekent, verschijnt de Maupassant's eerste vertelling. Het is het in de *Soirées de Medan* (een verzameling verhalen uit den kring van Zola's toenmalige vrienden en volgelingen) voorkomende *Boule de Suif*, een meesterstukje, al werd het niet dadelijk als zoodanig erkend (Maxime Gaucher in de *Revue bleue* noemde het „une nouvelle fort agréable”), en een dat geen twijfel meer overliet of het proza, het heldere, pittige, sobere, echt Fransche proza was het gebied dat de Maupassant voortaan als zijn domein had te beschouwen en waarop hij onbetwiste triomfen zou behalen.

Het is tijdens den Fransch-Duitschen oorlog, in den winter. De voorhoede der Pruisen heeft reeds Rouaan bezet en de

1. In de fraaie natuurbeschrijving, waarmede de vertelling *L'An* aanvangt, spreekt de Maupassant eveneens van „ces oiseaux sauvages qui partent aux premières pâleurs du ciel, pour fuir encore, pour fuir toujours, et qu'on aperçoit une seconde traversant la brume à tire d'aile en poussant un cri doux et craintif qui réveillait leurs frères le long des berges.”

inwoners, die niet door hunne betrekking gedwongen zijn in de stad te blijven of die elders zaken te regelen hebben, trachten een goed heenkomen te zoeken. De diligence is vol met reizigers van allerlei stand en gehalte, die van de Pruisische militaire autoriteit vergunning gekregen hebben om de stad te verlaten: daar heeft men een legitimistischen graaf en mevrouw de gravin, een schatrijk fabrikant met zijn echtgenoot, een wijnkooper en zijn wederhelft, een republikeinschen opsnijer (beroep onbekend), twee liefdezusters — en dan nog eene als dame fraai gekleede persoon van goedhartige dikheid, maar die, door het gezelschap noode geduld, door allen met den nek wordt aangezien zoodra men in haar zekere Elisabeth Rousset, eene onder den karakteristieken naam van „Boule de Suif” te Rouaan maar al te veel bekende persoonlijkheid heeft herkend. Een sneeuwstorm overvalt de diligence; men blijft daardoor veel langer onderweg dan waarop gerekend was en de verschillende magen doen hare rechten gelden. Niemand heeft proviand bij zich dan alleen de dikke, fraai gekleede dame, die op een gegeven oogenblik een mand met allerlei smakelijks te voorschijn haalt en begint te schransen. Het overige reisgezelschap ziet dit met leede oogen aan en lijdt tantalusfoltering. En nu komt het oogenblik, waarop de gemeenschappelijke honger den slagboom, die het fatsoenlijkheidsgevoel tusschen de eerbare reizigers en Boule de Suif had opgericht, omverwerpt: de wapens worden neergelegd, er wordt vrede gesloten en „Bruderschaft” gegeten uit de mand met proviand van de „rare” juffrouw uit Rouaan. Daar bereikt de diligence een stadje dat door de Pruisen bezet is, en de bevelvoerende luitenant wil het gezelschap niet verder laten trekken dan onder beding dat juffrouw Elisabeth Rousset hem, op hare wijs, den cijns harer hulde zal komen aanbieden. Algemeene ontsteltenis. Boule de Suif zelf, die onder hare eigenschappen ook die van vurige vaderlandsliefde telt, wijst onder den luide bijval

harer reisgenooten, het voorstel van den Pruis met verontwaardiging van de hand. Doch als, na eenige dagen, de zaak een bedenkelijker aanzien krijgt en het duidelijk blijkt dat er, bij niet vervulling van de gestelde voorwaarde, aan een voortzetting van de reis niet te denken valt, begint het enthousiasme over Boule de Suif's weigering te bekoelen en wordt er bij haar, eerst aarzelend, maar daarna steeds ernstiger en nadrukkelijker door allen op aangedrongen dat zij hare vaderlandslievende scrupules, hoe eerbaar en eerbiedwaardig ook, in het algemeen belang moge laten varen. Goedhartig als vrouwen van haar slag plegen te zijn, bezwijkt zij voor het dringend aanzoek van zooveel achtenswaardige personen — en offert zich.

Het verbod wordt nu opgeheven en den anderen morgen zal de reis worden voortgezet. Maar als nu de heldin der zelfopofferende liefde, het laatst van allen, hare plaats in de diligence weer heeft ingenomen, zijn de hekken verhangen: de gekwetste majesteit der eerbaarheid, der fatsoenlijkheid, der respectabiliteit en der vroomheid herneemt, zonder blikken of blozen, al hare onbetwistbare rechten. De afgrond tusschen Boule de suif en hare reisgenooten gaapt wijder dan ooit tevoren. Niemand kent, niemand groet haar meer. En wanneer, op de verdere reis allen, thans rijkelijk geproviandeerd, zich te goed doen en het blijkt dat alleen de Ronaansche „irrégulière”, die den vorigen dag haar eten met hen deelde, geen kruimel meer in haar voorraadskorf heeft, dan is er niemand die er aan denkt haar iets van het zijne aan te bieden, en de arme Boule de suif kan met een leege maag overdenkingen maken over het kortstondige en wisselvallige van menschelijke sympathie en over de laagheden, waartoe de honger zoogenaamde respectabele lieden al niet brengen kan.

Ik sprak van een meesterstuk, en ik neem de qualificatie niet terug.

De kunst van vertellen heeft in *Boule de suif*, dunkt mij,

haar hoogtepunt bereikt. Dit eenvoudig relaas, hoe gewaagd ook, wordt door de Maupassant zoo sober mogelijk, zonder bijwerk of uitweiding, verhaald; alles staat op zijn plaats en komt op zijn tijd, als van zelf. De schrijver gebruikt nergens een omweg of een handigheid om iets aardigs te plaatsen of een geestig woord aan den man te brengen: het komische komt bij hem ongezocht uit de toestanden zelf en die toestanden en gebeurtenissen, hoe origineel ook, hoe kostelijk gevonden, zijn weer zóó dat menig onzer ze zou hebben kunnen beleven. Zoo kon dat inderdaad gebeurd zijn, en, wat het ergste is — o ondoorgrondelijke verdorvenheid van het menschelijk hart, o egoïsme van de maag, o conventioneele fatsoenlijkheid! — wie staat er voor in, dat hij onder dergelijke omstandigheden anders zou hebben gehandeld dan deze collectie hooghartige, preutsche, pharizeesche, zelfzuchtige, zelfgenoegzame diligencereizigers!

Is het reeds voor niet weinigen „sujet à caution” dat de Maupassant in zijne eerste vertelling de mooie rol geeft, de rol van heldin en offer tevens, aan een zoo „rare” dame als Boule de suif, in vrij wat onguurder gezelschap, in een kring van denkbeelden van vrij wat minder allooi brengen ons een aantal andere vertellingen; en voor zeer velen is de Maupassant van die „schuinsche” verhalen eerst de ware Maupassant.

Daar hebben wij de geschiedenis van het al te gastvrij „Maison Tellier”, welks habitués, de notabelen van de provinciestad nog wel: een oud-maire, de ontvanger, een reeder, een rechter, op een mooien avond de deur gesloten vinden met het opschrift „Fermé pour cause de première communion”, en welks pensionnaires, tot stichting van het Normandisch dorp, waar de eerste communie van „Madame's” nichtje plaats heeft, die plechtigheid door hare tegenwoordigheid opluisteren, door den ouden pastoor als een heilzaam voorbeeld van piëteit geprezen en zijn gemeentenaren voorgehouden; — een dol verhaal met de zotste combinatiën en contrasten, als vertel-

ling, als „étude de *mauvaises mœurs*” voortreffelijk geslaagd, maar dat, vooral door zijn gedetailleerde beschrijving van de orgieën, waarmee de dag der eerste communie in het etablissement Tellier besloten wordt, inderdaad de spuigaten uitloopt.

Daar hebben wij de zeer gewaagde motieven in *L'héritage*, in *Mademoiselle Fifi*, waarin een vaderlandslievende „Boule de suif” weder als heldin optreedt, in *Histoire d'une fille de ferme*, *Une partie de campagne*, *Bel ami*, *Sauvée*, *La confidence*, *La Martine* en dertig, veertig andere, grootere en kleinere vertellingen. Lectuur voor een jongejjuffrouwenkostschool is dat zeker niet. Het is voor het meerendeel een uiting van dien moedwilligen „esprit gaulois”, die een lust heeft in het scabreuse, niet uit louter zinnelijkheid, maar om het grappige van het geval, om het onverwacht contrast, vaak ook alleen om hetgeen er karakteriseerend in is voor een zeker slag van menschen: voor den Normandischen boer in zijne onaandoenlijkheid en zijn gebrek aan onderscheidingsvermogen op het stuk van zekere vormen van goed en kwaad; voor de kleine ambtenaarswereld, die om uit de bekrompenheid van haar bestaan, uit de dagelijks terugkeerende geldzorgen verlost te worden tegen een laagheid meer of minder niet opziet (*L'héritage*); voor de ongelukkige mannen zonder energie, die in de wieg schijnen gelegd om het lot van Georges Dandin te ondergaan en er zich met een soms aandoenlijke berusting in schikken (*Monsieur Parent*). Maar behalve dat het komische of het diep tragische van den toestand in den regel het al te stootende ervan verzacht, is er in de wijze waarop de Maupassant dergelijke vertellingen inkleedt steeds iets zoo artistieks dat men geneigd is, over het eigenlijke verhaal heen te glijden om in de eerste plaats te genieten van het milieu, het landschap, of aan een of ander eigenaardig type, een of ander bijkomstig tooneeltje zijn hart op te halen.

Het is moeilijk in de Maupassant's vertellingen en novellen

de schapen van de bokken te scheiden: men vindt er schapen in de bokkenstal en de bok verdwaalt er soms in de schaapskooi. Een juweeltje in dit hybridisch genre is *Yvette*. Het is de geschiedenis van de dochter eener demi-mondaine, die zich langen tijd niet bewust is van het diep verdorvene der omgeving waarin zij is opgegroeid en waarvan zij de taal spreekt — „elle parlait de l'amour comme le fils d'un peintre ou d'un musicien parlerait peinture ou musique à dix ou douze ans” — en die, wanneer zij tot het inzicht komt wie haar moeder is en wat haar toekomst moet zijn, in een verzet van instinctmatige eerbaarheid, wanhopige pogingen doet om zich aan die fataliteit harer geboorte te ontworstelen.

Het onderwerp, geschikt voor een breede zielkundige analyse, wordt door de Maupassant afgedaan enkel in kleurige, levendige tafreelen en handelingen, in korte gesprekken, zonder beschouwing of ontleding, maar toch zóó dat men zich het verhaal met de scabreuse toestanden, dat au fond een roerend drama omvat, herinnerend, meent een uitvoerigen roman gelezen te hebben.

Gewild of niet, onder al de uiterlijke immoraliteit van deze en dergelijke vertellingen schuilt een onuitgesproken moraal. Het is als hoort men den schrijver waarschuwend uitroepen wat zijn reismakker op het Seinebootje (in *Au Printemps*) wilde, dat het gouvernement elk voorjaar met groote letters op de muren zou doen aanplakken: *Oitoyens français, prenez garde à l'amour!*

En daarnaast vertellingen waarin de Maupassant zijn fijn medegevoel toont voor die levens van stille abnegatie, die in hun schijnbare onbeduidendheid drama's afwickelen, waarvan wij al het diep tragische slechts kunnen gissen. Het is miss Harriet, in de novelle van dien naam, de Engelsche oude vrijster, het type dat men aan alle table d'hôte's van Europa aantreft, met hare onbeschrijfelijke toiletten en zonderlinge manieren, die door hare excentrieke onbehagelijkheid het

mooiste landschap bederven; hier een arme verlatene, die geen liefde gekend heeft en nog op haar vijftigste jaar naar liefde smacht, in al haar zonderlingheid niet belachelijk, maar diep te beklagen, — een stakkerd. In *Mademoiselle Perle* is het een andere oude vrijster, ditmaal niet onbehagelijk, maar ook met een onuitgesproken liefde in het hart, niet minder sympathiek en niet minder beklagenswaardig. En wat anders dan een diepe, onuitgesproken behoefte aan liefde, en vooral aan de weelde van een kind het zijne te mogen noemen, is het dat den jongen priester in *Le baptême* (uit den bundel *Miss Harriet*) in snikken doet neerknielen naast de wieg van het kind, waaraan hij dien morgen het sacrament van den H. Doop heeft toegediend.

In *L'enfant*, dat juweel van een vertelling, waarvan Jacques Normand later een middelmatig toneelstuk maakte onder den titel van *Musotte*, is wederom toewijding en opoffering het slotmotief.

Een leven van verloochening en van stil lijden is ook dat, wat in het grooter kader van den roman in *Une Vie* wordt verhaald; met, naar Flaubert's voorbeeld, veel te lange beschrijvingen, met een veel te lang verwijlen bij scabreuze bijzonderheden, daar waar een vluchtig aanstippen had kunnen volstaan, maar toch weer met een zekerheid van karakterteekening en in een vorm, die groote bewondering verdienen. Het leven van de arme weerlooze vrouw, die eerst door haar man, den gedebaucheerden, brutalen, gierigen Vicomte de Lamare mishandeld wordt en later als zij, van hem verlost, in haar zoon steun en vergoeding voor al het geledene denkt vinden, door dezen, in wien zij al de eigenschappen van den vader terugvindt, op schandelijke wijze wordt geëxploiteerd, is ééne opeenvolging van hartverscheurende ellende.

IV

In *Une vie*, gelijk in andere van zijn eerste werken, sluit de Maupassant zich aan bij zijn meester Flaubert, doch wat door den schrijver van *Madame Bovary*, *Trois Contes*, *Bouvard et Pécuchet* slechts moeizaam, met in zijn werk nog zichtbare inspanning verkregen werd, gelukte den jongere zonder inspanning. De Maupassant was een geboren schrijver, wiens taal van huis uit lenig, veerkrachtig, helder was. Daarbij was hij van nature bedeed met een scherp blik voor het uiterlijke der dingen, voor vormen en kleuren, en met die andere gaaf van verder dan de oppervlakte der menschen te zien en met één blik, één gebaar, één woord, een stemming, een gemoedsbestaan, een geheele levenswijze en wereldbeschouwing te kunnen construeeren. Die gaven nu heeft de Maupassant onder Flaubert leeren ontwikkelen.

In de voorrede van den roman *Pierre et Jean* staan, onder heel veel dat bewijst hoe de Maupassant beter practicus dan theoreticus was, aan het slot eenige belangrijke mededeelingen omtrent hetgeen Flaubert hem leerde. „Het komt er op aan” — zoo ongeveer leeraarde Flaubert — „alles, wat men wil weergeven zoo lang en zoo oplettend te bekijken tot men er iets in ontdekt wat nog door niemand gezien en uitgesproken is. Omdat wij gewoon zijn ons van onze oogen enkel te bedienen met de herinnering aan hetgeen anderen over hetgeen wij aanschouwen gedacht hebben, is er aan alles iets nog niet onderzochts, iets, hoe gering ook, dat nog niet bekend is. Dat moet gevonden worden. Om een vlamvend vuur, een boom in de vlakte te beschrijven, hebben wij ons voor dat vuur, voor dien boom te plaatsen zoolang totdat zij voor ons op geen enkelen anderen boom, geen enkel ander vuur gelijken. Op die manier worden wij oorspronkelijk.” En dan dwong de meester den leerling om, in enkele zinnen, een persoon of een voorwerp zóó te teekenen

dat zij duidelijk te onderscheiden waren van alle andere personen of voorwerpen van hetzelfde ras of dezelfde soort. „Wanneer ge een kruidenier voor zijn deur ziet zitten of, op een standplaats van rijtuigen, een paard voor een vigelante ziet staan”, — zei Flaubert verder — „teeken me dan de houding van dien kruidenier, zijn uiterlijk, waaruit tevens zijn innerlijke aard spreekt, zóó dat ik hem met geen anderen kruidenier verwarren kan, en toon me met een enkel woord wáárin dat vigelantepaard verschilt van vijftig andere vigelante-paarden, die op dezelfde standplaats staan”. Voor zijn taal en zijn stijl gaf Flaubert hem deze wenken: voor wat men ook zeggen wil is slechts één woord het juiste; naar dat woord, dat werkwoord of dat bijvoegelijk naamwoord moet ge zoeken zoolang totdat ge het gevonden hebt, nooit u tevreden stellend met een „ten naastenbij”, nooit door kunstjes de moeielijkheid uit den weg loopend. Laten wij minder zoeken naar onbegrijpelijke of half begrijpelijke woorden, naar zeldzame uitdrukkingen, maar liever naar verscheidenheid van zinnen, verschillend geconstrueerd, vernuftig ingedeeld, vol klank en rythmus. De Maupassant, dit mededeelend, laat er op volgen: „De Fransche taal is een zuiver water, dat gemanieëerde schrijvers nooit troebel kunnen maken. Iedere eeuw heeft in dien helderen stroom zijn modewoorden, zijn pretensieuze archaïsmen en zijn precieuze uitdrukkingen geworpen, zonder dat er van die machteloze pogingen iets is blijven bovendrijven. De aard van die taal is, helder, logisch, gespierd te zijn. Zij laat zich noch verzwakken, noch verduisteren, noch bederven”.

Bourget heeft verhaald op welke wijze de Maupassant Flaubert's denkbeelden omtrent de kunst van waarnemen, die hij tot zijn eigene had gemaakt, in praktijk bracht. Toen hij bezig was *Yvette* te schrijven, wandelde hij met enkele vrienden langs de Seine om de roeiers waar te nemen, wier bedrijf hij in zijn vertelling beschrijven moest. De uit-

drukking, die daarbij in zijn blik lag, heb ik nooit bij iemand anders gezien, zegt Bourget. Het was een tegelijk nadenkende en bijna sluimerende blik, die het landschap, de voorbijgangers, de dingen opnam zonder ze scherp te doorvorschen, maar die ze op zich in liet werken. Nooit maakte hij aantekeningen. Zijn manier van waarnemen bestond hierin dat hij zich, als ware hij een toestel, aan het voorwerp onderwierp, in de overtuiging dat het beeld in hem zou wederopleven, een wederopleving die hij noch verhaastte, noch uitlokte, noch beoordeelde. „Ik geloof niet aan de analyse” — zeide hij eens tot Bourget — „maar ik geloof aan de sensatie. Telkens als ik een mensch geschilderd heb, ben ik voor een oogenblik die mensch geweest. Een romanschrijver moest geen enkele proefneming versmaden, hij moest jager met de jagers, roeier met de roeiers, boer met de boeren zijn, en zoowat alle ambachten uitoefenen...”

Sterk door deze kunstopvatting, door zijne gezonde vereering voor zijn taal, en door zijn groot aangeboren talent heeft de Maupassant gewerkt met een doorzettingsvermogen en een geestkracht, die eerbied afdwingen. Meer dan tweehonderd vertellingen en een aantal romans zijn de vrucht van zijn werkzaamheid. En wat bij de lezing van dat groot aantal kleinere en grootere werken opvalt is de groote verscheidenheid die hij, niet enkel in de onderwerpen en motieven, niet in het kader zijner vertellingen, het landschap, de omgeving, maar in de wijze van weergeven van eenzelfde landschap, eenzelfde milieu heeft weten te brengen. Zij zijn niet te tellen, de keeren dat hij een Normandisch landschap teekent, een boerenerf bijvoorbeeld, waar in Mei de appelboomen in bloei staan en in een regen van rose blaadjes de geurige bloesems het gras bedekken; herhaaldelijk brengt hij ons aan de oevers van de Seine, in de omstreken van Bougival, waar de roeiers samenkomen, en schildert hij in enkele regels, in twee, drie trekken, een zonsondergang of wel een

ochtendschemering op het water, als de rivier langzaam ontwaakt, nog half gehuld in de donzen nevelen, die de oevers onzichtbaar maken, — en steeds is het wat anders. Het schijnt inderdaad dat de Maupassant, naar het voorschrift van Flaubert, zich telkens opnieuw voor hetzelfde landschap plaatst, het op zich laat inwerken en dan ook telkens dat onbekende, nog niet waargenomene er in ontdekt. Het gaat hem tegenover de natuur als den Titus van Racine tegenover Bérénice:

Depuis cinq ans entiers chaque jour je la vois,
Et crois toujours la voir pour la première fois.

Dien frisschen, onmiddellijken indruk van de natuur, niet om haarzelfs wil, maar enkel als ongezocht kader van de te vertellen gebeurtenis geschilderd, en dat op zulk een sobere manier, in twee, drie tinten, zonder uitweiding, zonder dat zij zich opdringt, herinner ik mij niet bij eenigen anderen Franschen romancier in die mate gevonden te hebben.

V

In 1888 treedt de Maupassant met zijn tweeden roman te voorschijn, met *Pierre et Jean*, en het schijnt wel of hij van nu af aan dezen breederen vorm de voorkeur geeft: in 1889 verschijnt de roman *Fort comme la mort*, in 1890 de roman *Notre cœur*. „Ik geloof niet aan de analyse,” had de Maupassant tot Bourget gezegd, maar, zij het dan niet onder den directen invloed van den schrijver van *Mensonges*, ook hij zou toonen zich bij de uiterlijke handeling alleen niet meer te kunnen bepalen, en aan de zielkundige ontleding zijn groot talent gaan wijden. Het eerst in *Pierre et Jean*. Hier blijft hij nog bij de burgerluidjes. Plaats der handeling: Havre. Madame Roland, eens de mooie, teergevoelige caissière van de juwelierswinkel uit de Rue Montmartre is met haren man, die zich uit de juwelierszaak heeft teruggetrokken, en

met hare beide zoons te Havre gaan wonen, waar de sullige, bekrompen echtgenoot zijn passie voor het visschen naar hartelust kan botvieren. Het mooie vrouwtje heeft indertijd te Parijs ook haar passie gehad, en wanneer een vroegere vriend des huizes, de ongehuwde ambtenaar Maréchal, den jongsten zoon van het gezin, Jean, tot universeel erfgenaam maakt van zijn aanzienlijk vermogen, dan geeft dit te denken. Niet echter aan Roland, den vader, die zich met denken niet veel pleegt op te houden, en in de wolken is over dit onverwacht fortuintje. Maar de oudste zoon, Pierre, deelt niet in de algemeene vreugde. Eerst is het jaloezie over die bevoorrechtiging van zijn broer; wanneer echter een goed vriend hem de opmerking gemaakt heeft, dat die wilsbeschikking van Maréchal „geen goeden indruk zal maken”, gaat hij over het geval doordenken. Hij tracht zich alles van vroeger te herinneren; allerlei bijzonderheden treden daarbij meer naar voren, en nu begint langzamerhand een vreeselijk vermoeden in zijn geest post te vatten: zijn moeder, met haar open eerlijk gelaat, wie hij een innige liefde en eerbied toedraagt, zijn moeder zou.....? Hij moet haar het een en ander vragen, onder anderen: waar een zeker miniatuurportret van dien Parijschen vriend Maréchal gebleven is, dat hij zich van vroeger herinnert, en dat sedert eenigen tijd niet meer te voorschijn kwam. De moeder voelt dat haar oudste zoon haar geheim heeft ontdekt, en zij is er wanhopend en diep vernederd onder; terwijl hij van zijn kant, in zijn droefheid en zijn verontwaardiging, zich niet schaamt de arme vrouw met de grofste verwijten te overladen. Hij acht het zijn plicht nu ook zijn broer, die reeds volop van zijn fortuin geniet, met zijne ontdekking bekend te maken; en wanneer Jean, die dit voor niets dan een afschuwelijken laster kan houden, zijn moeder opzoekt, dan doet zij ook hem — en dit behoort tot de roerendste bladzijden die de Maupassant geschreven heeft — de diep beschamende bekentenis. De roman heeft

geen ontknooping en kon er geen hebben: alleen de tijd kan de schrijnende wonden verzachten en de herinnering minder pijnigend maken.

Men heeft de Maupassant het onwaarschijnlijke van de geschiedenis verweten, maar die hierop den meesten nadruk legden, hebben niet minder dan anderen hulde gebracht aan de zekerheid, de lenigheid, de kracht waarmede hij het moeilijk onderwerp heeft behandeld; aan de fijnheid, waarmede hij dit groot en diep gevoel in deze kleine burgerlijke existentie heeft weten te teekenen en — in spijt van zijne vroegere theorieën — te analyseeren.

In *Fort comme la mort*, een roman uit het Parijsche leven ditmaal, koos de Maupassant een diep aangrijpenden vorm om den weemoed van het oud-worden te dramatiseeren. Wanneer ik als den hoofdinhoud vermeld, dat bij den vijftig-jarigen schilder Olivier Bertin, na zijn langjarige *liaison* met de gravin De Guilleroy, de liefde die hij voor haar koesterde, langzamerhand en ongemerkt overgaat op de dochter, die op hare achttien jaren het levend portret is van haar moeder op dien leeftijd, — dan lijkt dit gegeven reeds op zich zelf zóó stuitend, dat men angstig vraagt, wat een brutaal realistisch romancier als de Maupassant daarvan wel gemaakt zal hebben. Welnu, het antwoord kan geruststellend zijn. De Maupassant heeft er een roman van gemaakt, die, hoe dicht ook bij de werkelijkheid blijvende en het dood gewone leven van elken dag met zijn kleine incidenten op den voet volgende, een roman is van twee wreed gefolterde zielen, wier lijden zelfs bij wie het recht meent te hebben hen nóg zoo streng te beoordeelen, een diepen, onvergetelijken indruk moet achterlaten. Door in Olivier Bertin de liefde voor de dochter te doen ontwaken, zonder dat hij zelf zich ervan bewust is; door de gravin De Guilleroy het eerst die liefde te doen ontdekken en haren vriend op het dreigend gevaar opmerkszaam te doen maken; door het jonge meisje van het ziele drama,

dat hare terugkomst deed ontstaan, onkundig te laten, en ons den machtelozen strijd te doen meeleven van Olivier tegen zijn noodlottigen hartstocht en van de gravin tegen dien onvermijdelijken ouderdom, die Olivier's liefde voor haar langzaam doet afsterven, heeft de Maupassant deze geschiedenis vrij weten te houden van wat er, bij een andere wijze van behandelen, al te stuitends in kon gelegen zijn. *Fort comme la mort* bewijst het: de man van de harde werkelijkheid, de ironische waarnemer, de impassibele wien zoo zelden een kreet van medelijden ontsnapt, is aan de „verteedering des harten”, zooals men het genoemd heeft, waaraan het einde der negentiende eeuw . . . zich schuldig maakt, zullen sommigen, haar hoogsten eeretitel ontleent, zullen anderen zeggen, niet ontkomen.

Naarmate hij toeneemt in levenservaring, treedt bij de Maupassant de levensontgoocheling meer op den voorgrond, getuige zijn laatste roman *Notre cœur*, waarin hij in het voorbeeld van het elegante weeuwte, madame de Burne, schijnt te willen aantonen, hoe in de overbeschaafde Parijsche wereld van het jaar 1890 zelfs van de kunst van beminnen het geheim is verloren gegaan, en hoe er, althans bij de vrouw der groote wereld, voor een machtigen hartstocht, een waarachtig alles overweldigend gevoel, geen plaats meer is.

VI

Notre cœur was de Maupassant's laatste werk van beteekenis, de laatste vrucht van die pessimistische levensbeschouwing, die ten grondslag ligt aan zijn hartstochtelijkste liefdesverhalen, zijn dolste vertellingen, zijn schuinste anecdoten. De „saveur amère”, waarvan hij in de vroeger aangehaalde regels uit het gedicht *Désirs* gewaagde, vindt de Maupassant op den grond van alle genietingen; in de menschen, die hij ons voorstelt, toont hij ons bij voorkeur, of wellicht juister: ziet hij het eerst en

het duidelijkst, het vulgaire, het geslepen, het dierlijke, het perverse. Maar toch maken wij zoo slechts indirect kennis met zijn pessimisme. In meer persoonlijke geschriften treedt die stemming duidelijker te voorschijn; detailleert, motiveert hij haar. Het uitvoerigste misschien wel in dat kleine boekje: *Sur l'eau*, waarin hij, in bladzijden verrassend van teekening en kleur, neerschreef wat hij zag en dacht op een voorjaars-tochtje dat hij in '88 met zijn jacht *Bel-ami* langs de kusten der Middellandsche zee maakte. De zee, de eenzaamheid brengen er hem toe, zijn innigste gedachten uit te spreken, zich zonder terughouding te geven zooals hij is.

Niet dat de menschen zoo leelijk zijn en zoo dom, is het wat hem het droevigst stemt — ofschoon hij ook hierover heel wat op het hart heeft en niet spoedig is uitgepraat —; wat hem verontrust en verdriet is de stem van hetgeen voorbijgaat, de schrille zwakke stem van het onnutte van elke inspanning, van de onmacht van den geest en de zwakheid van het vleesch. Die stem spreekt hem van alles wat hij vaag gewenscht, verwacht, gedroomd heeft, van alles wat hij zou hebben willen zien, begrijpen, weten, genieten, van alles waar hij naartoe zou hebben willen vliegen, zoo hij niet geklonken ware aan die ketenen van onwetendheid, welke hij niet vermag te verbrijzelen. En dan betreurt hij het, een schrijver te zijn, die nooit eenvoudig kan voelen, maar in wien alles wat hij ziet, zijn vreugde en zijn droefheid, terstond onderwerpen van waarneming worden. Wanneer hij lijdt, let hij op zijn lijden en rangschikt het in zijn geheugen. Alles wat hij ziet, wat hij voelt komt in zijn boeken; alles om hem heen wordt doorzichtig als glas: de harten, de handelingen, de geheime bedoelingen, en hij lijdt aan een wondere kwaal: „une sorte de dédoublement de l'esprit qui fait de lui un être effroyablement vibrant, machiné, compliqué et fatigant pour lui même.”

Is het hem zoo een marteling, die menschen, die hij zoo

leelijk en zoo dom vindt, als voorwerpen van studie te moeten beschouwen, ook nog om een andere reden houdt hij zich liefst op een afstand, vooral wanneer die menschen in grooten getale bij elkander zijn: hij heeft een afkeer van al wat „foule” is. Zoodra toch als hij een schouwburg binnentreedt of een openbaar feest bijwoont overvalt hem een zonderling gevoel, een enervement als worstelde hij met al zijn kracht tegen een of andere geheimzinnige macht. Hoe dikwijls heeft hij niet geconstateerd dat de intelligentie toeneemt, verhevener, krachtiger wordt, zoodra men alleen leeft, en afneemt, vermindert zoodra men zich weer bij anderen aansluit, gedwongen wordt anderen aan te hooren, en te antwoorden. Een heen en weer van gedachten gaat van hoofd tot hoofd, van huis tot huis, van straat tot straat, van stad tot stad, van volk tot volk, en er ontstaat daardoor een zeker peil, een gemiddelde van intelligentie voor elke eenigszins talrijke vereeniging van menschen. De eigenschappen van intellectueel initiatief, van vrijen wil, van verstandig nadenken, zelfs van schrandtheid en scherpzinnigheid, welke iemand in zijn eenzaamheid onderscheiden, verdwijnen in den regel zoodra dezelfde persoon zich bevindt onder een groot aantal andere menschen. En datzelfde geldt ten aanzien van de geheele samenleving: hij, die zijn gedachten geheel ongeschonden, zijn oordeel onafhankelijk wil houden, die het leven, de menschheid wil zien als vrij opmerker, vrij van alle vooroordeelen, behoort zich los te maken van alle wereldsche relatiën; want de mensche-lijke domheid is zóó aanstekelijk, dat men niet met zijn medemenschen kan omgaan, hen zien, hen aanhooren zonder te worden aangetast door hunne overtuiging, hunne vooroordeelen, hunne gewoonten en door hun wonderlijke zedeleer vol laltheid en huichelarij...

Men ziet het, de Maupassant was daar op zijn watertocht op weg om een volslagen menschenbater te worden.

Eens, dat hij op een van zijn pleisterplaatsen in een hotel

aankomt, wacht hem daar een groot aantal brieven, — en zijn hart krimpt ineen als onder de bedreiging van een ongeluk. Hij is bang voor brieven, hij haat ze. Die kleine vierkante stukjes papier, waarop zijn naam staat, maken, zegt hij, wanneer hij ze openscheurt, een geluid als van ketenen, van ketenen die hem aan de levenden vastkluisteren. „Waar zit ge?” „Wat doet ge?” „Waarom zijt ge zoover weggevlagen?” „Hoe wilt ge dat men zich aan u hecht, wanneer ge uw vrienden steeds ontvlucht?” vragen de brieven. En nu vaart hij uit tegen de menschen, die zich geen genegenheid kunnen denken, zonder er het denkbeeld van despotisch bezit aan te verbinden. Zoodra er sprake is van vriendschap, verbeeldt iedereen zich, rechten te hebben; de betrekkingen worden verplichtingen, en de banden worden stroppen. Dat zich krampachtig aan elkander vastklemmen, ontstaat alleen uit de vrees voor de eenzaamheid, die de menschen achtervolgt.

Ieder onzer voelt zijn gemoed, zijn geest door een ledig gekweld, en zoekt nu, om toch maar niet alleen te zijn, rechts en links, op goed geluk, naar een of ander wezen, dat hij in zijn armen kan sluiten. Zoodra heeft hij u niet de hand gedrukt, of hij schijnt te zeggen: „nu behoort gij mij; van nu af zijt gij mij iets schuldig, iets van uw leven, iets van uw gedachte, iets van uw tijd.”

Omdat dit zoo toegaat, zijn er zooveel menschen, die meenen dat zij elkander liefhebben en die elkander volstrekt niet kennen. Zij hebben hun geheele hart uitgestort in een onbekend hart, in een dat zij bij toeval ontmoet hebben, tegelijk met een gezicht dat hun aanstond. En zoo blijven zij alleen, — wat zij ook doen. *Personne, jamais, n'appartient à personne*, verklaart De Maupassant, zooals hij in de schets *Solitude*, een gezegde van Flaubert overnemende, verklaard had: „*Personne ne comprend personne.*”

Het is als hoort men in deze laatste woorden den wanhoops-

kreet van den romanschrijver, die, vertrouwende op zijne intelligentie, op de scherpte van zijn waarnemingsvermogen, op zijne ervaring, gedacht heeft de menschen naar hun uiterlijk, naar hunne gebaren, naar hunne woorden te kunnen beoordeelen en doorgronden, meenende dat, zooals hij 't ergens uitdrukt, „l'apparence physique contient toute la nature morale”, en die te laat ontdekt heeft, dat de eene mensch toch nooit kan te weten komen wat er in een ander omgaat, dat alle pogingen om dien man of die vrouw te leeren kennen, al onze vertrouwelijkheid, al onze liefkoozingen, al ons zich-geheel-overgeven, onmachtig, nutteloos, ijdel werk is. „Men moge zich geheel willen geven, al de deuren van zijn ziel openzetten, diep, heel diep, blijft er altijd een verborgen plekje van het Ik, dat niemand ontdekken kan, waarin niemand kan binnendringen, omdat niemand aan mij gelijk is — parceque personne ne comprend personne.”

Het gesprek of liever de alleenspraak, waaruit *Solitude* bestaat, wordt gehouden in de Avenue des Champs Elysées, en wanneer de wandelaars zijn teruggekeerd op de Place de la Concorde, blijft de spreker stilstaan en den arm uitstrekken naar den granieten obelisk, met zijn lang Egyptisch profiel, die daar als een balling binnen Parijs staat, in vreemde letterteekens de geschiedenis van zijn land verhalende, roept hij uit: „Zie, wij lijken allen op dien steen!”

Niet waar, dat geeft ons een diep melancholischen indruk van den man, die met zijn grappige, schuinsche verhalen zoovelen amuseerde, dien zoovelen zich liefst voorstellen als den gezelligen bon-vivant, voor wien het leven en zijn genietingen niets dan aantrekkelijks had.

Wil men de Maupassant leeren kennen, zooals hij zich zelve beschouwde, dan leze men, wederom in *Sur l'eau*, deze bladzijde, die ons een diepen blik doet slaan in zijn natuur en veel van zijn werk verklaart:

„Zeker op sommige dagen ondervind ik den afschuw van alles wat bestaat zóó sterk, dat ik naar den dood verlang. Ik voel als een vlijmend scherpe pijn de onveranderlijke eentonigheid van het landschap, van de menschen, van de ideeën. De middelmatigheid van het heelal verwondert en ergert me, de kleinheid van alle dingen vervult me met walging, de armoede der menschen verplettert me.

„Op andere dagen, daarentegen, geniet ik van alles, — als een dier... *Mon corps de bête se grise de toutes les ivresses.* Dan bemin ik de lucht als een vogel, de bosschen als een zwervende wolf, de rotsen als een gems, het hooge gras om er in te rollen en er door te draven als een paard, het helder water om er in te zwemmen als een visch. Dan voel ik in me iets van alle soorten van dieren, van allerlei instinct, van alle vage begeerten van de mindere wezens. Dan heb ik de aarde lief als zij, niet zooals gij, menschen; dan heb ik haar lief zonder haar te bewonderen, zonder haar te poëtiseeren, zonder mij op te winden. Dan houd ik met een diepe dierlijke liefde, verachtelijk en heilig tevens, van al wat leeft, wat groeit, wat men ziet; want dat alles, terwijl het mijn geest met rust laat, ontroert mijne oogen en mijn hart. . . .

„Het strijken van het water over het oeverzand of over het graniet der rotsen ontroert me, en de vreugde die mij bevangt als ik mij door den wind voel voortgedreven of gedragen door de golven, ontstaat doordat ik me aan de ruwe natuurkrachten van de wereld overgeef en terugkeer tot het primitieve leven.

„Wanneer het, zooals vandaag, mooi weer is, heb ik in mijn aderen het bloed van de oude dartele en zwervende faunen; dan ben ik niet meer de broeder der menschen, maar de broeder van alle wezens en van alle dingen.”

VII

Men begrijpt, dat een man met zulk een ongetemperd temperament de dingen die hij schreef heeft kunnen schrijven, als het ware zonder zich bewust te zijn van de „enormiteiten”, die hij vertelde, van het in ander oog onkiesche der vertelling, enkel zoo schrijvende omdat hij, als natuurmensch, als „broeder van alle dingen”, de dingen zoo zag, er zoo door werd geïmpressionneerd, ze zoo in zich opnam. Maar men begrijpt tevens welk een invloed dit op het leven van zijn geest moest hebben. Niet ongestraft ontnemt men aan het leven dat wat er het eigenlijke leven van uitmaakt: aan de

liefde haar ideaal, aan den arbeid van den geest zijn hooger doel, aan het kunstwerk zijn poëzie.

Men heeft zich beijverd, in het werk van de Maupassant de plaatsen op te zoeken, waarin, soms te midden van de zinnelijkste tafereelen, plotseling het beeld van den Dood verrijst. In *Bel Ami* is het de oude dichter Norbert de Varennes, die door de gedachte aan den dood vijftien jaren lang gekweld wordt als droeg hij een knaagdier met zich om; maand aan maand, uur aan uur voelt hij dat de dood hem langzamerhand doet afbrokkelen als een huis dat op het instorten staat. De wereld zal voortgaan te bestaan; voor duizenden en duizenden wezens zal de zon voortgaan te schijnen, — maar van dit alles zal hij niets meer zien. . . . Niet anders weeklaagt Paul Saval in *Regret*: hij is alleen op de wereld en zal welhaast moeten sterven; anderen zullen leven, beminnen, lachen — en hij zal er niet meer zijn! „Hoe is het mogelijk dat men lachen kan, pret maken, vroolijk zijn met die eeuwige zekerheid van den dood in het verschiet.” En Anne de Guilleroy in *Fort comme la mort* meent: „Wanneer men aan den dood dacht, wanneer men niet afgeleid, vermaakt, verblind werd door alles wat ons voorbij trekt, dan zou het leven niet uit te houden zijn, want het gezicht van die slachting zonder einde zou ons krankzinnig maken.”

Maar van meer beteekenis schijnt het mij, dat men bij de Maupassant herhaaldelijk beschrijvingen aantreft van abnormale geestestoestanden, van doodsangsten, verschijningen, nachtmerries. Zoo reeds in den bundel *Des Vers* het gedicht *Terreur*, waarover ik in den aanvang van dit opstel sprak. Een doodsangst, door de omstandigheden waarvan zij vergezeld gaat nog veel aangrijpender, vinden wij in *Apparition* geschilderd, bij de verschijning, in het oude vervallen kasteel, van de groote vrouw in het wit, die verlangt dat men, om haar uit haar lijden te verlossen, haar de lange, zwarte, ijskoude haren kamme. Elders, in *La Nuit*, is 't het verhaal

van een nachtelijke wandeling door Parijs onder de kwellingen van een steeds stijgenden angst, wanneer achtereenvolgens de straten verlaten raken, al de lichten uitdooven, in de huizen geen geluid meer wordt gehoord en op het schellen niet wordt opengedaan, al de klokken stilstaan, in de lucht geen ritseling meer valt waar te nemen, en de vrees aldoor aangroeit, dat dit alles zoo zal blijven en dat de nachtelijke wandelaar zal moeten omkomen van hongers, van vermoeienis en van kou. Van zulke geweldige emoties, van zulke een overspanning van den geest zegt de Maupassant, dat zij de krankzinnigheid nabij komen. En het gevoel, dat dien doodsangst vergezelt, beschrijft hij aldus: „L'âme se fond; on ne sent plus son cœur; le corps entier devient mou comme une éponge; on dirait que l'intérieur de nous s'écroule”.

Wie dergelijke sensaties zoo in bijzonderheden weet weer te geven, daarop zoo telkens terugkomt (in *Le Horla*, in *La Peur* en andere vertellingen) moet die foltering, welke „de krankzinnigheid nabij komen”, zelf ondervonden hebben. Trouwens de Maupassant verzou niets, in dien zin namelijk niet, dat al wat hij schreef voorafgegaan was door een zelf ondervonden impressie, een uiterlijke of innerlijke waarneming. Men herinnert zich de mededeelingen uit de voorrede voor *Pierre et Jean*.

En wanneer men dan weet dat de ongelukkige, om zijne hoofdpijnen te verdrijven, zijn geest wakker te houden, — of zou het niet veeleer geweest zijn om zijn geest te verdooven, en de gedachten van dood, van menschenhaat, den angst, die hem vervolgden, van zich af te weren? — zijn toevlucht placht te nemen tot de gevaarlijke modevergiften, morphine, chloraal, ether of hoe zij heeten mogen, die zoo velen een tijdelijke opwekking of een tijdelijke verdooving met den dood hebben doen boeten, dan behoeft het niet te verwonderen, dat ten slotte de Krankzinnigheid, de ongeheelrijke, die geheimzinnige stemmen hoort fluisteren en zich

vervolgd waant, zich, als in *Terreur*, achter zijn stoel kwam plaatsen en haar hand op zijn schouder legde, zijn gedachten verwarrend, zijn ledematen met ijskoud doodszweet bedekkend, tot hij „roide et sans mouvement” neerviel — voor goed.

Toen hij in den eersten aanval naar zijn revolver had gegrepen, achtte zijn oude bediende het geraden, de kogels uit het wapentuig te verwijderen. De man meende zijn plicht te doen. Het gevolg was, dat de ongelukkige krankzinnige nog een jaar lang onder de vreeselijkste martelingen zijn bestaan moest voortsleepen. Eindelijk, in Juli 1893, kwam de Dood, dien hij zoo vaak als Verschrikker had voorgesteld, voor hem als Verlosser.

VIII

Kort geleden heeft Tolstoï voor een Russische vertaling van verschillende vertellingen van de Maupassant een voorrede geschreven, waarin hij zijn groote bewondering uitspreekt voor het talent van den schrijver van *Une Vie*, volgens hem mischien de beste Fransche roman sedert Victor Hugo's *Misérables* verschenen. Maar Tolstoï heeft ook ernstige grieven tegen den Franschen romancier: wat hij hem niet vergeven kan is dat de Maupassant toont niet te onderscheiden tusschen zedelijk en onzedelijk, tusschen goed en kwaad, maar enkel vraagt naar hetgeen is. Vooral hindert hem dit in de groote romans, als *Pierre et Jean*, *Fort comme la mort* en *Notre cœur*. In de meeste van zijn kleine vertellingen — zoo meent Tolstoï — offert de Maupassant niet aan die, volgens den Russischen schrijver leugenachtige, theorie. In die vertellingen zoekt hij niet enkel naar „quelque chose de beau”, maar hij zegt erin wat hem ontroert, wat zijn zedelijk gevoel schokt. Hij wil de liefde verheerlijken, maar naarmate hij haar leert kennen, leert hij haar verachten, verachten om al de smarten, al de ontgoochelingen, die zij na zich sleept. Tolstoï stelt zich voor,

dat er in de Maupassant een machtige zedelijke ontwikkeling heeft plaats gegrepen, die in *Sur l'eau*, „zijn beste boek”, in onuitwischbare trekken geschreven staat. Hij doet het voorkomen, alsof de schrijver, geplaatst te midden van de verschrikkelijkste onzedelijkheid, zich door de macht van zijn talent daaraan heeft trachten te ontworstelen. Hij was op het punt van te zegevieren (meent Tolstoï), maar hij had in de worsteling zijn krachten verspild, tot een laatste inspanning was hij niet meer in staat, en hij ging ten onder vóór de verlossing. De Maupassant — zoo verklaart Tolstoï zijne bedoeling nader — was genaderd tot dat tragisch oogenblik van zijn leven, waarop voor hem de strijd aanving tusschen den leugen van het leven en de waarheid, die hij begon te leeren kennen. De eerste verschijnselen van een geestelijke wedergeboorte vertoonden zich reeds. En wanneer het hem gegeven ware geweest, in plaats van onder de smarten dier wedergeboorte te sterven, inderdaad een nieuw leven te beginnen, zou hij ons grootsche en leerrijke werken geschonken hebben. Maar wat hij ons gegeven heeft is reeds veel. „Laat ons dus dankbaar zijn aan dien krachtigen, aan dien eerlijken man voor hetgeen hij ons gaf.”

Hoe goed bedoeld en hoe belangrijk tot op zekere hoogte deze beschouwing zijn moge, één ding zag Tolstoï over het hoofd, dat namelijk de werken waartegen hij het heftigst gekant is, de drie groote romans, dagteekenen juist uit de jaren 1888 tot 1890, de laatste van de Maupassant's letterkundig leven, die derhalve, waarin de geestelijke wedergeboorte, waarvan hij spreekt, zou zijn aangevangen. Uit de Maupassant's werken is Tolstoï's stelling dus moeielijk te bewijzen. Maar toch dunkt mij, in verband hiermede, de aandacht waardig wat Bourget, terstond na de Maupassant's dood, aan het slot van een opstel over zijn vriend schreef: „Misschien word ik eens ontslagen van een belofte die mij thans niet vergunt het treffend bewijs te leveren van het

bestaan bij onzen vriend van even diepe als zorgvuldig verborgen gehouden godsdienstige kwellingen. Zeker is het, dat, op het oogenblik dat de slag hem trof, zijn geest zich uit eigen beweging gewend had tot de hoogste vraagstukken van het zieleleven."

Wellicht zal dus op dit punt later nog eenig licht opgaan. Maar in ons oordeel over het werk van den genialen verteller zal het geen verandering behoeven te brengen.

Tolstoj heeft het juist gezegd: het is „een eerlijk man”, aan wien wij dezen schat van vertellingen te danken hebben. Eerlijk in zijn waarnemen, eerlijk in zijn stijl, zeggende wat hij meende en schrijvende met het doel om verstaan te worden. Een man, die zich zelf was en zich zelf gaf. In hem vinden we bovendien vereenigd eenige van de beste eigenschappen van den Franschen artistieken geest: een groote helderheid van uitdrukking; een groote soberheid in den vorm, — in twee, drie trekken zegt hij wat hij te zeggen heeft; een bewonderenswaardige kunst van componeeren, waardoor elk beeldje, elk landschap, elke toestand en ten slotte de geheele vertelling, hoe beknopt ook, den indruk geeft van „af” te zijn. Al zulke eigenschappen geven duurzaamheid aan het kunstwerk.

En zoo is dan het korte leven van Guy de Maupassant lang genoeg geweest om hem in die kostelijke vertelkunst, waarin de Franschen door de eeuwen heen zich een wereldreputatie verwierven, een plaats te verzekeren onder de besten.

Prof. B. BRUIN.

R. F R U I N.

De Nederlandsche staatswet is onverbiddelijker nog dan de wetten der natuur. De wet op het hooger onderwijs heeft bepaald, dat de Nederlandsche hoogleeraar, als het avondklokje des levens hem zijn een-en-zeventigsten verjaardag binnentikt, afscheid nemen moet van zijn ambt, van zijne leerlingen, van zijne colleges; ook dan, als een nog krachtig lichaam en een onverzwakte geest hem vergunnen zouden op zijnen post werkzaam te blijven. Het is waarschijnlijk goed, dat het zoo is; de grens tusschen den tijd van komen en den tijd van gaan behoorde bepaald te worden, en een hoogleeraar, die door den wetgever van zijne gewone dagtaak ontheven wordt, verlaat zijnen leerstoel om in bezige rust den arbeid in den dienst zijner wetenschap voort te zetten. Maar toch blijft het jammer, dat de wetgever den hoogleeraar, die om zijn leeftijd aftreden moet, niet liever, zooals vóór dezen, emeritus verklaart, in plaats van hem, „door ontslag en verwijdering van de hoogeschool, te bedroeven en te grieven, zonder dat er voor eene uitbanning eenige reden bestaat.”

Voor Prof. R. Fruin is het de dag van afscheid geweest op den 1sten Juni 1894. Na eene levenstaak van 34 jaren als hoogleeraar in de vaderlandsche geschiedenis aan de Leidsche

universiteit heeft hij zijne academische werkzaamheid krachtens de wet moeten besluiten. Krachtens de Nederlandsche wet op het hooger onderwijs, niet krachtens de wet der natuur. Het bovenlijf van Prof. R. Fruin is misschien reeds eenigszins gebogen door de omlaagduwende macht van ruim zeventig levensjaren, en de beenen, door een huiszittend leven van een kamergeleerde, die gierig is op zijne studieuren, zijn wat trager geworden onder 't gaan; maar het hoofd houdt zich nog rechtop en buigt niet voorover. Het is wel mogelijk, dat ook de fijne trekken van het gelaat een weinig schuil gingen, en onder eene kalme gelijkmoedigheid van een veertigjarigen onafgebroken arbeid op de eenzame studiekamer iets van het jeugdige moesten missen; aan het overvloedige van zijnen haargroei was het te zien, dat deze geleerde, onder dien aanhoudenden arbeid van jaren, volgens de eeuwige wetten van het zijn, nu ja verslijten moet, maar toch op verre na niet doet denken aan de krachteloosheid van een ten-einde-spoedend bestaan. Zijne in het midden iets naar beneden getrokken bovenlip teekent rustige gelatenheid bij het beloop der wereldsche dingen, en de oogen, half bezweken onder den druk der bovenleden, die zich steeds schijnen te willen sluiten, blijven wel nu en dan onzichtbaar, maar telkens weder wordt het klare licht der schitterstippen doorgang verleend, opdat ze tintelen van onverzwakte helderheid des geestes en altijd gereede scherpzinnigheid. Bij zijn afscheid van de hoogeschool en zijn dagelijkschen werkkring, herinnerende aan den fakkelloop, waaronder Lucretius de elkander opvolgende menschengeslachten schildert, heeft hij wel in nederige bescheidenheid gezegd, dat „in zijne hand de lichtende fakkel verflauwde; en dat zijn gang allengs vertraagde”, maar hij heeft er eenige oogeblikken vroeger op gezinspeeld, dat hij, als ambteloos geleerde, „vrijheer van zijn tijd en van zijn doen en laten” geworden, partij kan trekken van zijn reeds verrichten voor-

arbeid, en zijne productiviteit op het gebied der geschiedenis wellicht opnieuw vruchtbaar zal wezen. En allen, die het boeiende opstel over „de wederopluking van het katholicisme in Noord-Nederland omstreeks den aanvang der XVIIe eeuw” in *De Gids* hebben genoten, of „de voorbereiding in de balingschap van de gereformeerde kerk van Holland” in het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, zullen getuigen, dat de zeventigjarige oud-hoogleraar met historische studiën als deze twee verwachtingen rechtvaardigt omtrent veel, wat op de studeerkamer van Prof. R. Fruin thans in wording is. Zal het de tijd van De Witt zijn, die het eerst onder 't weldadige licht zijner breede historiebeschouwing aan den dag treedt, of is het de bedoeling, de zienswijze der belangstellenden in de geschiedenis der achttiende eeuw, tweede helft, tot meer en beter begrijpen der partijen en der omwenteling te leiden? De „vrijheer van zijn tijd en van zijn doen en laten” zal zeker niet teleurstellen wie op zijnen nooit verdragenden arbeidslust vertrouwt, en zich van de, te zijner tijd volgende, historische studiën nieuw genot belooft.

* * *

Robert Jacobus Fruin werd den 14den November 1823 te Rotterdam geboren. Toen hij er het gymnasium bezocht, werd daar nog maar alleen onderwijs in de oude geschiedenis gegeven. Het doel van dat onderwijs was bovendien slechts dit: „de klassieken te verstaan. Geschiedenis op zich zelve was geen leervak. Nieuwe talen werden niet geleerd, aan nieuwe letterkunde werd niet gedaan, aan nieuwe geschiedenis zelfs niet gedacht.” Er bleef veel vrije tijd voor de leerlingen ter wille van zelfonderricht, en de jonge Robert Fruin gebruikte zijne „ledige uren” om het leven en streven der oudheid te leeren kennen, waartoe hij zich sterk aangetrokken gevoelde. Hij las alles, wat hem over hare geschiedenis in handen viel: eerst de Reizen van Anacharsis, weldra, en voordat hij

ze nog in het Grieksch kon verstaan, de Levens van Plutarchus in de vertaling van Wassenberg en Bosscha. „Hoe ik er van genoot, hoe dikwerf ik ze herlas! Maar nog hooger genot wachtte mij. Het toeval wilde, dat ik de ideeën van Heeren — Ideën über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der Alten Welt — in handen kreeg, en dat wegsleepende boek, met zooveel geestdrift geschreven, bepaalde nu vooreerst de richting van mijne studie.” Uit deze mededeeling blijkt wel, hoe weinig grond er was voor de verbazing van een der collega's van den oud-hoogleraar, omdat deze nog onlangs in een gesprek het bewijs leverde, „in de oude geschiedenis even goed te huis te zijn als in de vaderlandsche”. Van een geschiedkundige, die in zijne jongelingsjaren zooveel liefde had voor de oude historie, is het te verwachten, dat hij nog op gevorderden leeftijd de studiën zijner jeugd zich herinnert en daarin te huis bleef, ook al beoefende hij in latere jaren meer uitsluitend de vaderlandsche geschiedenis.

Van de Grieken en Romeinen kwam de gymnasiast R. Fruin tot Aegypte en Assyrië. Het was de tijd der ontcijfering van het hiërogllyphenschrift, en de verklaring der daarin geschreven teksten gaf hoop, dat weldra ook van deze landen de geschiedenis een geopend boek zou worden. „Het geheimzinnige, dat over die voorwereld zweefde, zette mijne verbeelding in vlam, en ik kon mij geen begeerlijker lot denken dan mee te mogen werken om die geheimenissen te ontsluiëren en het licht der geschiedenis over dat verre, verre verleden te doen opgaan.” Het blijkt wel, dit hout is timmerhout voor geschiedstudie. Een jongeling, die het gymnasium verlaat met zulke sterk sprekende neigingen voor historische wetenschap, die wordt historicus, al is het dan misschien niet in de oude geschiedenis van Aegypte of Assyrië. Toen Robert Fruin in 1842 als student was ingeschreven, ging hij philologie studeeren, zooveel als noodig zou zijn om docent aan een gymnasium

te worden, maar zijn levensideaal heette „literatuur en historie van Aegypte.” Doch vijf jaren later, na zijne promotie, 18 December 1847, werd van dit levensideaal afstand gedaan, want de onzekerheid der Aegyptische literatuur en harer teksten ontzuochterde. Zijn geest had behoefte aan zekerheid en precisie in het weten; in vaste lijnen moest hem de toestand en de toedracht der zaken voor de verbeelding staan, en aan deze begeerte kon de geschiedenis der Pharao's destijds geene voldoening schenken. Robert Fruin promoveerde nog met eene Aegyptische dissertatie: „De Manethone librorumque ab eo scriptorum reliquiis,” maar te zelfder tijd was hij toch reeds weder tot zijne oude liefde, de Grieken en Romeinen, teruggekeerd, en werden Otfried Müller en Niebuhr zijne geliefde leermeesters. Thucydides meer nog dan deze moderneren had hem in zijn laatsten studententijd aangegrepen en geboeid; zijn zin voor pragmatische historie begon zich te vestigen. En... de smaak voor de eigenlijke philologie wilde niet komen, zoodat van een vroeger plan om docent te worden in de oude talen voorgoed werd afgezien.

Een jaar na zijne promotie beleefde Dr. R. Fruin, als jonge man van 25 jaren, de revolutie mede. De nieuwe tijd begon. Hervormingen allerwegen, door oproer afgedwongen, of door de wijsheid van voorzienige bestuurders vrijwillig toegestaan. De constitutiekoorts doorwandelde half Europa, zei wrevelig de een; de dag der volksmondigheid is aangebroken, juichte de ander. Emancipatie voor al, wat nog niet vrijgemaakt was. Eene grondwet, die rechten en plichten bepaalt voor vorst en volk. Een nieuw stadium in de geschiedenis, niet van die der Romeinen, maar van „het oude, maar verjongde” Nederland. Onder zulke omstandigheden werd het van hooger waarde, te weten hoe de Nederlandsche Staat tot ontwikkeling en bloei, tot verval en wederopleving, tot revolutie en restauratie, tot aartsvaderlijk landsbestuur en moderne grondwetsregeling was gekomen, dan de chronologie der Aegyptische

koningsgeslachten te kunnen naciijferen. Althans de nieuwere tijd leidde ook den 25 jarigen Dr. R. Fruin tot de studie der vaderlandsche geschiedenis. Het kon niet uitblijven, maar in de dagen eener volksvertegenwoordiging door rechtstreeksche verkiezingen en der ministerieele verantwoordelijkheid moest de behoefte aan kennis van 's lands geschiedenis ook in de gymnasia gevoeld worden; en terwijl alom door den beginnenden bloei der dagbladders de berichten uit alle landen van Europa zoo haast mogelijk tot alle belangstellenden kwamen, behoorde het op het programma eener goede opvoeding gezet te worden, dat de kennis der algemeene geschiedenis in den nieuweren tijd zielevoedsel was. In de Hollandsche steden werd dan nu het gymnasium onderwijs hervormd, zóó, dat ook voor de historie naar docenten moest omgezien. Te Leiden was, terstond na de uitbreiding van het leerplan, aan den spoedig beroemden M. de Vries het onderwijs o. a. in de geschiedenis opgedragen, en toen deze door zijne benoeming tot hoogleraar te Groningen het Leidsche gymnasium ging verlaten, mocht het R. Fruin gelukken, de open gekomen plaats te erlangen en als leeraar in de historie benoemd te worden, d. i. een werkring te verkrijgen, „boven zijne stoutste verwachting.” Met al den ernst, waarover deze ernstige jonge man beschikte, toog hij aan den arbeid. De beide jaren, die sedert zijne promotie in 1847 verlopen waren, had hij te Utrecht doorgebracht in den dagelijkschen omgang met zijne jonge tijdgenooten Opzoomer en Donders, kenmerkende persoonlijkeden. Opzoomer en Donders hebben een naam nagelaten, die in de eerste eeuw zeker nog niet vergeten zal worden. Beiden behoorden zij tot die menschen, die vroeg reeds wisten, wat ze van 't leven wilden. Zij namen 't ernstig met de levenstaak. Smaak en schoonheidszin, liefde ook voor de moderne letterkunde was het kenmerk van den wijsgeer Opzoomer, den Shakespeare-vertolker; de begeerte der vinding, de oordeelkundige combinatie van eenvoudige gegevens om

tot stellige wetenschap te komen, leidde Donders tot ontdekkingen en zegenrijke resultaten. Beiden stelden zich een groot doel. Zoo deed ook Fruin, en daarom behoorde hij met de genoemden tot één driemanschap. En ook dit verbond hen: ieder in zijne wetenschap, maar één in streven om met die wetenschap winst te doen voor het leven. Van Opzoomer viel te leeren, dat de zorg voor stijl en spraak bij den geleerde, die zijne kennis en wetenschap buiten zich plaatst ten dienste van anderen, niet minder gewichtig is dan de strenge rede-neerkracht, als er iets betoogd moet worden; van Donders mocht men leeren hoe het schijnbaar nietigste en eenvoudigste niet zelden het ingewikkeldste verklaart. Wie nu, die kennis draagt van Fruin's woekerwinsten aan historische zekerheid uit schijnbaar kleine en nietige bewijsstukken, heeft geene bewondering voor zijne logische kracht naast vernuftige combinatiën, die bewijzen en afbeelden tegelijk? Is er ook iemand, die oog heeft voor de schoonheid van Fruin's soberen stijl, en in deze gave een talent van den huize Opzoomer verzuimt te erkennen? Of de liefde van den kleinen vriendenkring voor Shakespeare niet aan haar adres weet te bezorgen? Ten slotte nog één punt van overeenkomst: en Opzoomer en Donders en Fruin, ieder op zijn eigen studiepad, ging op eigen kompas voorwaarts. Zij waren, voor hunne wetenschap, autodidacten.

Dr. R. Fruin is tien jaar docent aan het Leidsche gymnasium geweest. Hij was terstond begonnen met zich zelven te leeren. Hij was zeker voor dit zelfonderricht voldoende toegerust. „De Muze der historie vordert van hem, die haar priester wil worden, dat hij zich daartoe in den dienst van meer dan eene harer zusters hebbe voorbereid. Een nog ledig hoofd, een nog ongeoeffend verstand, bemint in de historie hare treffende en boeiende verhalen, die tot zijne verbeelding spreken, zonder te denken aan de navorsching en de critiek, die de verhalen hebben moeten leveren en schiften,

noch aan de wijsgeerige beschouwing, die in de veelheid der gebeurtenissen den samenhang en de eenheid ontwaren moest." (*Gids*, 1886, IV, 422). Maar de Leidsche leeraar zou de Muze der geschiedenis niet tot oneer zijn. Veel viel er echter te doen, voordat de vriend van 't oude Aegypte, de grondige kenner der Romeinsche en Grieksche geschiedenis, in de vaderlandsche historie een beslissend woord mocht medespreken. Maar zijne liefde voor het vak, zijn werklust en werkkraft, en deze gesteund door eene goede methode, brachten hem spoedig tot kennis en vertrouwdheid met onze rijke geschiedenis. Één was er in de dagen van Fruin's studietijd, die ten voorbeeld kon strekken aan ieder, die ten onzent vaderlandsche geschiedenis wilde beoefenen, en van de npraat-methode afzien om tot de studie der bronnen zelve te gaan. Die ééne was Dr. R. C. Bakhuizen van den Brink. Twee jaren was Fruin als docent te Leiden, toen dat merkwaardige boekje verscheen *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen*, hetwelk Bakhuizen's oppergezag in het kennen der bronnen en het aanwenden der schranderste historische critiek besliste. Het ligt voor de hand, dat de verpletterende bewijskracht van Bakhuizen's betoog tegen de arrogantie der partijdigste halfwetenschap een blijvenden indruk op Fruin moest maken, al kon de forsche kracht des strijders tegen den belager van Oranje's naam niet op onverdeelde bewondering aanspraak maken, zoodra zij hare zelfbeheersching verloor en in ruwe vreugde des weerprijders lijk bij de haren overeind zette om te zien of de verslagene wel in waarheid dood was. Want zulke onmeedoogendheid viel niet in den smaak van Fruin. Ik zeide, dat er slechts één was, die Fruin tot voorbeeld strekte. Ik had van twee voorbeelden mogen spreken. Want naast Bakhuizen van den Brink stond Groen van Prinsterer. Ook deze een kenner onzer geschiedenis en een rechter in historische gedingen. Ook deze een strijder van groote en grootsche kracht, wiens liefde voor

de Oranje's door niets werd overtroffen dan door zijne liefde voor de waarheid. En wat van Groen van Prinsterer meer nog dan van Bakhuizen te leeren viel, was die fijnheid, en mag ik zeggen menschlievendheid, om een verslagen tegenstander tot goed vertrouwen op vriendelijker ontmoeting te doen hopen, zoodra deze door juister kennis en rijper oordeel voor eene tweede ontmoeting in aanmerking kwam. Nochtans is Fruin ook naast Groen van Prinsterer eene eigene persoonlijkheid gebleven en heeft hij het pragmatische der geschiedenis hooger gesteld dan het beslist voorzienige van 's lands historie.

De tien jaren van Fruin's leeraarschap aan het Leidsche gymnasium zijn vruchtbaar geweest voor den docent en zijne wetenschap. Een leeraar aan een gymnasium heeft, meer dan een gewoon kamergeleerde, de gelegenheid zijne kennis ter toets te brengen. Het is waar, dat de jongelieden, die voor hem op de banken hebben plaats genomen, in zedige ingetogenheid nopens hunne eigene onwetendheid aan zijne lippen hangen, indien zij aan den overvloed zijner kennis hebben leeren gelooven en hij door vriendelijke toewijding hun volkomen vertrouwen heeft verworven. Zoo waar is dit, dat het voor een mensch van vleesch en bloed, die eenige jaren tot eigen genoegen en stichting der jongelui heeft les gegeven, gevaarlijk wordt te bespeuren, hoe de argelooze jeugd ten slotte alle critiek loslaat en in den leeraar gelooft, zonder meer. Het kan zoo licht gebeuren, dat dan de geest van den docent gaat inslapen, dat zijne wetenschap staan blijft op het peil, waarmede hij eenmaal het onbepaaldst vertrouwen veroverde. Zijne wetenschap verdort en veroudert dan haast nog spoediger dan hij zelf; hij verteert eerst de rente van zijn kapitaal; maar ten laatste teert hij in en beuzelt hij ook het kapitaal zijner kennis op. Eindelijk, op een goeden dag, kan het dan wel gebeuren, dat hij door eene of andere vergissing in zijne mededeelingen opschrikt en eenig ongelooft bespeurt

op de aangezichten der jongelieden vóór hem; maar meestal dommelt de klasse met haar leeraar mede, en jaar in jaar uit zijn allen tevreden met het voorgedragen en opgenomen restantje wetenschap van het jaar zooveel. Van den anderen kant echter is het betere deel der docenten juist door het dagelijksch lesgeven in de gelegenheid eigen wetenschap ter toets te brengen. Alleen datgene, wat men zelf volkomen meester is, kan men duidelijk voordragen en ontwikkelen, tot recht begrip bij anderen brengen. En de man, die het ernstig meent met zijne taak, wien het te doen is om eigen wetenschap bij aankomende jongelui bemind te maken, die heeft telkens opnieuw gelegenheid, wat hij door uitgebreide studie voor zich zelve veroverde, als buiten zich te plaatsen, om te zien of zijne wetenschap een geheel is met hem en van hem. Wat de oefeningstijd voor Fruin is geweest gedurende zijn leeraarschap aan het Leidsche gymnasium, dat getuigde het merkwaardige boek *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, in 1856 voor 't eerst uitgegeven en sedert bijna onveranderd vier malen herdrukt, zonder dat het in 't minst zijne waarde zag verminderen. Toen Bakhuizen van den Brink zijn *Huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen* uitgaf, verklaarde hij in het voorbericht met deze, zijne studie, de historie dier kritieke echtverbindtenis voorgoed beslist te hebben. Het was, alsof hij zeide: „nu geen woord meer over deze zaak, van niemand.” Zoo beslist te kunnen spreken mag den beginnenden Fruin eene benijdbare eigenschap geschieden hebben, althans de *Tien Jaren* dragen het kenteeken van groote zekerheid: het is de besliste wetenschap, die hier vonnis velt, zonder echter — want dat zou buiten de bescheidenheid van Fruin gelegen hebben — van zich zelf als van de onfaalbare waarheid te getuigen. En omstreeks twee jaren later gaf *De Gids* zijnen lezers dat karakteristieke opstel „Hugo de Groot en Maria van Reigersbergh”, waardoor de schrijver voor zijne historische studiën een kring van kennissen verwierf, die in

hem leerden vertrouwen. Het was zoo natuurlijk, dat de breede en diepgaande kennis in het eerste boek, en de eigenaardige karakterproeving in het tweede opstel, naast de heerlijke liefde voor de behandelde stof in de beide geschriften, iederen lezer innam voor zulke geschiedbeschrijving.

In die dagen viel de benoeming van Dr. R. Fruin tot hoogleeraar in de Vaderlandsche Geschiedenis aan de Hoogeschool te Leiden. Den 1sten Juni 1860 aanvaardde hij zijn ambt en sprak hij van zijne wenschen en zijn streven voor de toekomst. Hij trad binnen een werkkring, die hem de wenschelijkste des levens was; al zijn tijd en al zijne krachten zouden besteed mogen worden aan zijne geliefkoosde studie; zijn plicht zou van hem eischen, wat zijn hart begeerde te doen: zijn leven te kunnen wijden aan de beoefening der wetenschap was voor hem een streelend vooruitzicht. En Prof. R. Fruin heeft de vervulling genoten dier verwachtingen. Na eene levenstaak van 34 jaren heeft hij, bij zijn aftreden van de plaats, waar hij zijne dagtaak als professor eindigde, mogen getuigen: „mijn arbeid is mij steeds een lust geweest, het geluk van mijn leven. Een geluk zoo groot, als ik behoefde en begeerde. Plicht en begeerten zijn bij mij slechts bij zeldzame uitzondering in strijd gekomen, en wat ik behoorde en begeerde te doen, ging ook doorgaans de mate van mijn vermogen niet te buiten.” Nochtans in één opzicht heeft de openhartige geleerde zich zelve een weinig veronwaard. Bij de aanvaarding van zijne levenstaak als professor, en in de ernstige gedachte van strenge zelfkennis en hooge opvatting van plicht, sprak hij deze woorden: „zal ik anderen, en bovenal zal ik mijzelf kunnen voldoen?” En thans, nu hij na 34 jaren nog eens op deze vraag terugkomt, is zijn antwoord, dat hij en de welsprekendheid en de geestdrift miste om door zijne colleges die voldoening te geven, welke b. v. zijn voorganger in het historisch onderwijs, de hoogleeraar M. de Vries, genoot. Welnu, wat is naar het getuigenis van be-

langstellende toehoorders uit vroegeren en lateren tijd, die de colleges van prof. R. Fruin hebben bijgewoond, de indruk, dien de hoogleeraar als spreker op zijn auditorium maakte? Des professors voordracht was voor hem, die voor 't eerst haar kwam aanhooren, eenigszins het tegengestelde van aantrekkelijk. Zijne stem heeft namelijk iets, dat van verre aan den klank van gebarsten metaal herinnert. Zijne volzinnen worden in eenen toon uitgesproken, die voor eene mannenstem te hoog is, en gaan aan het eind over in een klein fausetachtig gilletje. Doch hoe kort duurde het, als gij gekomen waart om historische kennis op te doen, om historische critiek te leeren begrijpen, of deze spreker veroverde uwe ooren langs den weg van uw verstand en van uw hart. Reeds als gij hem den eersten keer bijgewoond hadt, naamt gij de bewondering en den eerbied voor dezen man der wetenschap op uw verderen levensweg mede. Prof. R. Fruin is een spreker van den grootsten eenvoud; helder als een watersprank in de duinen is zijne taal; en in elkaar passend en aan elkaar sluitend, om ten slotte een logisch geheel te worden, zóó zijn zijne volzinnen. Zijne voordrachten zijn vol en rijk, uitgelezen; hij improviseert en vergist zich niet. Alles staat gereed voor zijn geestesoog. Hij verovert uwe aandacht door het aanschouwelijke zijner zeggingswijze. Het is alsof hij verhaalt, wat hij gezien en bijgewoond en beleefd heeft. Niet door de gebruikelijke versiersels van den oratorischen stijl, maar door het aaneengeslotene van zijn verhaal en zijn betoog houdt hij gevangen. Eerder arm dan rijk is zijn stijl aan beelden en sierlijke wendingen. Soberheid, afgepastheid, juistheid, dat is het kenmerk van inhoud en vorm zijner woorden. De historische stof is één met hem, en zoodra de hoorder van deze eigenschap de bekoring heeft geproefd, is hij gewonnen voor de wetenschap des meesters. Men moet niet oordeelen naar hen, die college in de geschiedenis hielden, slechts om een testimonium of ter wille van examens in een vak, dat ze

later toch niet verder behoeften; men moet hen hooren, die met vatbaarheden, met liefde voor geschiedstudie, het onderwijs van Prof. Fruin kwamen volgen! En zelfs is het mij meer dan eenmaal gebeurd, dat ook zij, die de geschiedenis volkomen als een bijvak namen, van een college van Fruin getuigden, dat het hen gebosid had van 't oogenblik afaan, waarop zij zich met den spreker geheel in de behandelde historie hadden ingedacht. Het is waar, dat Prof. Fruin geene school heeft gesticht. Hij heeft nooit zijn weten in anderen trachten over te gieten, maar slechts liefde voor de wetenschap willen wekken en een navolgenswaardig voorbeeld stellen van toewijding en onzelfzuchtige plichtsbetrachting. Begrippen en oordeelvellingen opdringen heeft hij niet gedaan, noch propaganda gemaakt voor zekere leerstellingen. Het vóór en tegen eener zaak naast elkaar te stellen, de gegevens te verschaffen, om ons tot een billijk oordeel in staat te stellen, was zijne leus. En aan die leus is hij getrouw gebleven.

Alles wel beschouwd, is intusschen een ieder, die in Nederland met eenigen ernst de geschiedenis beoefent, wel degelijk werkzaam op de wijze, die Prof. Fruin altijd heeft voorgestaan. Op den dag van zijn aftreden werd hem door eenige vereerders, leerlingen en vrienden, een bundel historische opstellen toegewijd, die allen den stempel dragen der nieuwere geschiedstudie. En behalve bij dezen is alom, meer en minder merkbaar, van Fruin's methode de manier afgezien. Wie medespreken wil over historische onderwerpen moet althans toonen, dat hij kennis draagt van het sedert Fruin aangenomen beginsel, dat verguizen in-humaan, bewonderen onmenschkundig, begrijpen alles is in de geschiedenis. Wel zeker, daar zijn nog andere en ook oudere historici in Nederland, die ditzelfde beginsel wilden eeren, maar niemand die het, gelijk de Leidsche hoogleeraar dat deed, boven iedere bladzijde schrifts van zijne hand zette. Het is tevens buiten kijf, dat niemand vóór Fruin meer gedaan heeft om de historische stof zóó te bewerken,

dat ze om inkleeding en voorstelling behaagde, zonderdat de waarheid schade leed. Mag men afgaan b. v. op het feit, dat de historische opstellen van wijlen Prof. Jorissen een steeds toenemend getal lezers vonden, zoodat sommige der bundels nu reeds een derden druk noodig maakten, dan is de lust om geschiedkundige studiën te lezen ten onzent grooter geworden; en het zou ondankbaar zijn niet te erkennen, dat de wegbereider voor fraaie historiën uit Holland's verleden de schrijver van *Tien Jaren* en der *Gids*-artikelen is geweest. Er zullen vele lezers opkomen, indien Prof. Fruin kan besluiten b. v. een twaalfstal zijner studiën in één bundel uit te geven. Deed hij het maar! Het is mogelijk, dat de opstellen van Prof. Jorissen kleurrijker zijn en door meerdere hartstochtelijkheid gekenmerkt worden, of ook door kunstige groepeerings treffen, maar het zou mij verwonderen, indien de kalme tint der onopgesmukte waarheid in Fruin's studiën niet evenzeer velen boeien zal.

* * *

Het ongemeene in hoogleeraar R. Fruin is in de eerste plaats de rijkdom aan wetenschap van zijn rijken geest. Wie hem hoorde en wie hem leest, komt terstond onder den indruk van des hoogleeraars intieme vertrouwdheid met de historische personen en toestanden van vroegeren en lateren tijd.

Kenmerkend voor zijne begeerte om steeds tot het intieme leven der menschen door te dringen is b. v. Fruin's mededeeling in zijn opstel „Uit het dagboek van een Oud-Hollander” (*Gids*, 1869, IV, blz. 394), waar hij verhaalt van de heeren uit Nederland, die na den vrede van 1648 te Antwerpen vertoefden om over de grensregeling tusschen de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden te onderhandelen. Een dezer heeren is de Oud-Hollander Doubleth. „De dames de la Torge te Mechelen bezoeken Doubleth en houden lange theologische disputen: op den langen duur worden die gerekte discoursen

wel wat vervelend, maar *zij bezitten toch voor mij eene groote charme, want zij teekenen tot in de fijnste trekken de eigenaardigheid der kerkelijke begrippen van dien tijd*, en (zoo veel is er in dit opzicht onveranderd gebleven) ook nog de begrippen van den onzen."

Het blijkt dus, dat zelfs vervelende theologische gesprekken hem boeien, als ze maar den binnenkant der menschen laten zien. Zoo lang men eenige zaak niet ten volle kent, is zwijgen raadzaam, oordeelt hij verder. „Ik ben een voorstander", zegt hij ergens (*Gids*, 1865, II, 28), „van den plicht van allen om bescheidenlijk te zwijgen over hetgeen ons niet goed bekend is"; en het is duidelijk, dat, wie zulke eischen stelt, de zaken doorgronden wil, waarvan hij verhalen gaat. Prof. Fruin is iemand met een groot en een trouw geheugen. De geschiedenis onzer Nederlandsche Gewesten, in de breedte en in de diepte, in de hoofdstroomingen en in de bijzonderheden van huisgezinnen en familiën, is één geworden met zijn geest, altijd beschikbaar.

Wie meenen mocht, dat zulk een wetenschappelijk kapitaal in eenen achtermiddag wordt verkregen, heeft nooit over de zaak nagedacht. Het leven van den voortijd in zijne verborgenheden te onderzoeken en te doorgronden vraagt aanhoudenden arbeid, onafgebroken volharding, weifelende voorzichtigheid. Welke voorbereiding in de eerste plaats voor den historicus, die de noodige gegevens verzamelt en doorwerkt om tot kennis en zekerheid te komen; welke voorbereiding van talen, van oude rechtsbronnen en charters, van alles, wat aan documenten uit den voortijd dienst kan doen om onze wetenschap te helpen toelichten. Het is niet genoeg de talen te kennen, gelijk die heden ten dage leven en bloeien in woord en schrift, het is meer nog noodig het Nederlandsch, het Duitsch, het Fransch, het Spaansch en Italiaansch te verstaan in het kleed van den voortijd.

Welk eene volharding en welk een geduld om de oneindige reeks van nu eens samenstemmende en dan weer elkaar

tegensprekende schrijvers tegenover en met elkaar te hooren. Nu volgt het nadenken en beoordeelen, het leeren lezen der taal van een partijdig schotschrift en der diplomatieke spraak van staatkundige brieven. Want lang voor Talleyrand was den mensch de spraak een middel geworden om zijne gedachten te verbergen. Niet licht is ook de taak van het schiften en scheiden van het geloofwaardige van het verwarrende; het proeven der historische getuigen omtrent hunne onkunde bij waarheidszin, of hunne ongeloofwaardigheid door een tekort aan goede trouw. Het epische der geschiedenis, het verhaal der waarheid, is een ernstige arbeid na ernstige voorbereiding. Maar aan die voorbereiding moet men opzettelijk de aandacht wijden, anders bespeurt men ze niet. Ze ligt, als de fondamente eener Hollandsche stad, voor het oog der toeschouwers verborgen. Deze zien de hooge, fraaie gevels der gebouwen wel, maar den aanleg der grondslagen zien ze niet, noch hooren de regelmatige geluiden van het heiblok. Nu en dan is het wel mogelijk de som van den voorarbeid als bij raming op te maken, wanneer ter wille eener verbouwing de fondamente tijdelijk bloot komen; maar de regel is, dat slechts het voltooide werk voor onze oogen staat.

In de historische opstellen van Prof. Fruin blijkt wel overal de volheid zijner overrijke wetenschap, en verkondigen de onschuldigste noten aan den voet der bladzijden voor den ingewijde langs hoevele en verscheiden wegen het onderzoek tot het einddoel heeft geleid; maar slechts zelden heeft de gaande en komende man de gelegenheid een blik te slaan in het huisarchief van den geleerden onderzoeker. Er is een dichtwerk van Coenraat Droste, oud-zeeofficier in dienst der Republiek ter gelegenheid van den tocht naar Chattam. Droste is een man van negentig jaar geworden en op zijn ouden dag hield de celibatair er van, aan zijn eenzamen haard de herinneringen en ondervindingen op te roepen der daden en personen, waarvan hij in zijn lange leven genoten of geleden

had. Hij zette al die historiën op rijm, doorreeg de persoonlijke en publieke geschiedenissen met zijne goed- en afkeuringen, en noemde het geheel *Overblijfsels van Geheugchenis* enz. Welnu, deze „levensgeheughenissen” zijn door Prof. Fruin uitgegeven met een bundel aantekeningen van den omvang der *Overblijfsels* zelve. En het is in deze aantekeningen, dat men bladeren moet, om eens-vooral een blik te slaan binnen de pakhuizen van schrifturen en gedrukte stukken, die Prof. Fruin bij zijn arbeid omringen. Het veiligst haast nog is zijne wetenschap in het kabinet van een omvangrijk en trouw geheugen.

Er zijn menschen, die geen grooten eerbied hebben voor een buitengewoon geheugen. Zij hellen er zelfs toe over om een trouw geheugen tegen te stellen aan een groot verstand. Geleerden als Prof. R. Fruin genezen ons wel van zulke dwaling. Hij weet alles, onthoudt alles, en doorziet toch ook alles. Zijn scherp verstand houdt steeds de wacht over zijn trouw geheugen. Maar het is ook niet noodig voor de waarde van een sterk geheugen lang te pleidooien. De geest, die de indrukken der zichtbare en hoorbare dingen opneemt en trouw bewaart, die uit den schat dier indrukken door combinatie van het gelijksoortige, en tegenstelling van het ongelijke, bij elk nieuw gegeven terstond vorm en inhoud beoordeelt, die geest is zoo slecht bedeed nog niet. Menschen, zoo rijk begaafd, dat zij schier niet bemerken hoe 't komt, dat ze alles onthouden, wat belangrijk is te weten, zijn gemeenlijk ook de bevoorrechten naar 't verstand. Mij dunkt, dat de schatkamer des geheugens alleen goeden dienst kan doen als een helder verstand de opgenomen stof rangschikt en regelt, en dat wederkeerig het scherpzinnigst vermogen der hersenen verdroogt, als het niet gesteund wordt door trouw bewaarde kennis, de vrucht van veel studie en leeringen. De omvangrijke wetenschap van Prof. Fruin blijkt niet alleen uit de hoeveelheid zijner talrijke studiën in *De Gids*, de *Historische Bijdragen*, het *Archief voor Kerkgeschiedenis*,

de *Verhandelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen*, enz., maar vooral ook uit die tallooze toelichtingen, aanwijzingen, terechtwijzingen, ophelderingen en inleidingen bij de uitgaven van archiefstukken en andere historische bescheiden. Het vele en verscheidene evenaart het grondige en nauwkeurige. Het historische praesens pleegt Prof. Fruin niet te gebruiken, maar toch is het altijd, alsof wij tegenwoordig zijn bij de gebeurtenissen, die hij verhaalt. Dat kan alleen, als de historicus-schrijver zijn verhaal medeleeft; als hij de personen, die een goedkeurenden handdruk ontvangen in 't gezicht ziet en de lieden, die zich een vonnis van hem moeten getroosten, dwingt de oogen neer te slaan. Fruin's kennis der geschiedenis is als Veth's wetenschap van Insulinde. Gelijk Prof. Veth in de eenzaamheid van het studeervertrek ieder hoekje van den Indischen Archipel zich voor de verbeelding roept, ofschoon hij met het lichamelijk oog Insulinde nooit aanschouwde, zoo komt voor het zielsoog van den hoogleeraar Fruin heel ons Nederlandsche leven uit den voortijd met al zijne daden en woorden, neigingen en begeerten, uit het verleden opdoemen. Hij hoort de stemmen der menschen, doorschouwt hunne gedachten; hij begrijpt heel het innerlijk en uiterlijk bestaan dier afgestorven wereld. Wie hem hoort of leest, krijgt het gevoel, dat de door Fruin verhaalde gebeurtenissen wel zijn voorgevallen in eenen voor ons verleden tijd, maar toch in eene periode, die de schrijver of spreker zelf heeft mede beleefd. In het merkwaardige opstel „de drie tijdvakken der Nederlandsche Geschiedenis” wordt aldus gesproken: „algemeene beschouwingen zijn, juist omdat daarbij zooveel bijzonderheden over 't hoofd worden gezien, noodzakelijk onnauwkeurig en slechts betrekkelijk waar. Doch dat is de eigenaardige fout van alle abstracties, en toch erkennen allen, dat deze haar nut hebben. En het is ook goed, dat wij somwijlen van de tallooze bijzonderheden, waarmee wij ons doorgaans bezighouden, onze aandacht voor eene poos aftrekken

en haar laten rusten op de beeltenis van het geheel, zooals ons deze, ten gevolge van het onderzoeken der bijzonderheden, blijvend voor den geest staat. Het aanschouwen van het geheel wekt ons dan allicht op tot vernieuwde navorsching van die gedeelten, die nog minder juist bekend zijn, en bepaalt ons vooral bij die onderwerpen, die tot de kennis van het algemeen van meer dan gewoon belang blijken te zijn." (*Gids*; 1865; IV, 245.)

Zoo zijn dus door Prof. Fruin de „tallooze bijzonderheden” der historische stof steeds ijverig bestudeerd om aan de beeltenis der geschiedenis als geheel de noodige juistheid te geven. In andere woorden: de rijkdom van het weten, het trouwe geheugen, heeft dienst gedaan om het beeld van den voortijd door het verstand naar waarheid en juistheid te kunnen voorstellen.

* * *

Naast de overrijke wetenschap, die eerbied afdwingt, is het de onpartijdigheid, die de historische studiën van Prof. Fruin aantrekkelijk maakt en gezag verleent. Er is eene onpartijdigheid, „die liefderijk vermijdt van sommige ergerlijke gebeurtenissen te gewagen; die zich bij voorkeur met lang verleden tijden bezighoudt, aan wier beschrijving niemand zich zal ergeren, omdat ze niemand bijzonder ter harte gaan.” Van deze schemerachtige geschiedstudie is bij Fruin geen spraak. Hij ontwijkt de gebeurtenissen nooit en ziet niet eerst angstvallig rond, of er ook overgevoelige luisteraars in de kamer aanwezig zijn, terwijl hij vertelt. Hij is van de leer, dat „de ware onpartijdigheid aan alle partijen zoekt recht te doen”, en niet „aan alle te behagen”. (*Redevoering ter aanvaarding van het Hoogleeraarsambt*, blz. 44.)

„Hij ziet in de geschiedenis menschen handelen onder omstandigheden, die gedeeltelijk van hun wil afhankelijk zijn, en die weerkeurig op hun willen en hun werken invloed oefenen. Hij zoekt van hunne daden de drijfveeren en de be-

doelingen te leeren kennen; hij poogt de redenen te begrijpen, waarom zij zoo en niet anders zijn geschied. Hij tracht onder het schijnbaar toevallige het wezenlijk noodzakelijke te ontdekken. Hij tracht van de enkele daden, die hij ziet bedrijven, op te klimmen tot de eenheid van het karakter, waaruit zij voortvloeien, om dan uit dat algemeene karakter weer iedere afzonderlijke daad te verklaren." (Idem, blz. 31—32.)

Dat deze soort van onpartijdigheid, naast eene overvloedige wetenschap, schrandtheid en vernuftig overleg van den historicus vraagt, is duidelijk in zich zelf. Naar de mate het aantal gegevens aan daden grooter is om tot de eenheid van karakter op te klimmen, naar die mate klimt ook de waarschijnlijkheid, dat men eene juiste conclusie trekken *kan*. En wederom: naar de mate de scherpzinnigheid van den feitenkenner grooter is, naar die mate wordt het gevaar minder, dat hij uit de gebeurde daden mistasten *zal* bij 't vinden dier karaktereenheid. Is het karakter bepaald en zijn de afzonderlijke daden daaruit verklaard, dan volgt de voorzichtigheid in het kenbaar maken der vonnissen of der vrijspraak. Hoe juist heeft Fruin het uitgedrukt:

„Bij het beoordeelen van de daden der menschen moeten wij in de eerste plaats letten op de drijfveeren, die haar te weeg hebben gebracht; en dikwerf zullen wij bevinden, dat dezelfde daad in verschillende tijden uit geheel tegenstrijdige beweegredenen gepleegd is, dat ze nu eens hem, die ze bedreef, tot eer verstrekt, dan weder als schande moet worden aangerekend." (Idem, bladz. 38.)

Op deze wijze wordt de onpartijdigheid des geschiedschrijvers die van een rechter, en zijn zijne uitspraken op den goeden weg om beslissingen te worden, waarop redelijkerwijze niemand iets zal willen afdingen. Toch is Fruin nog niet geheel voldaan met deze eigenschappen. Hij verlangt ook nog, dat de rechter in historische gedingen zich bewust zijn zal van den mogelijken invloed zijner eigene meeningen en inzichten

en daarom alles doen zal om de advocaten vóór en tegen eene zaak te hooren:

„Naar onze innige overtuiging is onpartijdigheid, in den zin, waarin het woord doorgaans wordt opgevat, of ingebeeld, of voorgewend. Wij kunnen de dingen slechts afteekenen zooals zij ons voorkomen, niet zooals zij zijn; en de eigenaardigheid van onze zienswijs en van het standpunt, waarop wij ons geplaatst hebben, bepaalt de gedaante, waarin zich de dingen aan ons oog vertoonen. Een katholieke, die uit het oogpunt zijner kerk de geschiedenis beschouwt, moet in haar een geheel ander karakter ontwaren dan de protestant of liberaal uit zijn eigenaardig gezichtspunt. De geschiedschrijver, die zich van deze noodzakelijkheid niet bewust is, die zich inbeeldt dat, zooals hij het gebeurde opvat, ieder eerlijk man het opvatten moet, bedriegt zich schromelijk.” (*Gids*, 1867; II, 296.)

Het is echter klaar, dat een historieschrijver, die deze bewustheid wel heeft, er naar streven zal bij de beoordeeling van personen en zaken ook door de brilleglazen van anderer meeningen te leeren zien. „Zijne eigene welgevestigde overtuiging zal hem nooit verhinderen zich met liefde te verplaatsen in andere maatschappelijke toestanden, in andere kerkbegrippen.” Dat deze soort van onpartijdigheid inderdaad mogelijk is, heeft Prof. Fruin bewezen in al zijne geschriften, die de Roomsche kerk rechtstreeks of van ter zijde betroffen, maar nooit zoo afdoende als in zijn opstel over „de Gorcumsche martelaren”. Het is bekend, dat onze vaderlandsche historiebeschrijving meer dan ééne moeilijkheid oplevert voor menschen met eene krachtige overtuiging naast groote liefde om onpartijdig te zijn. Van de beide staatspartijen, met Wagenaar's stelselmatige verheerlijking der staatsgezinden aan de eene zijde, en Bilderdijk's onstuimige verguizing dier onverlaten aan den anderen kant, wil ik nu maar eens niet spreken. Maar dan blijft de quaestie der godsdienstige opvattingen

onzer historici, der Roomsche en Protestantsche inzichten bij de beoordeeling van Holland's verleden. Te allen tijde placht, in vroeger dagen, ieder historieboek, dat den opstand tegen Spanje behandelde, in die mate anti-papistisch te zijn, dat de lectuur iederen katholiek pijn moest doen. Van den anderen kant waren en zijn de Roomschen zoo prikkelbaar geworden, dat er maar weinig kan gebeuren, of zij zien er een toeleg in om 's lands geschiedenis geheel in 't nadeel hunner partij voor te stellen en te verplooiën, om niet te spreken van de bekrompen wraakgierigheid bij sommige latere Roomsche historievrienden, die met baarblijkelijken lust om Willem I en zijne broeders omlaag te halen, alles trachten uit te vinden en uit zijn verband te rukken, ten einde toch maar gelegenheid te hebben den leider van den opstand oneer te doen en laagheden te zeggen. Van Prof. R. Fruin kunnen allen die nobele onpartijdigheid leeren, welke de goede trouw verhoogt. Al is een Protestantsch bedehuis voor het oog van den katholiek uitwendig smakeloos en van binnen koud en kaal, daarom behoeft hij nog niet te vergeten, dat ook hier de godsdienstige bijeenkomsten een verheffenden en heiligenden invloed op 's menschen gemoed hebben. En al zijn de Katholieke kerken naar Protestantsche meening wel eens overladen door beelden en versierselen, die bij eene plechtige hoogmis op het altaar komen, dit behoort nog geene reden te zijn voor den protestant om van eene „poppenkraam” en „paep-sche afgoderije” te spreken. Niet anders is het met de geschiedenis van den opstand tegen Spanje. Naar het dogma, dat alle macht van God komt, mogen de Roomschegezinden niet rebelleeren tegen hun wettigen vorst, ook niet tegen een koning als Philips; maar daarom is het toch wel waar, dat ook hun lijdelijk verzet den dwingeland mede heeft gefnuikt en dat hunne krachtdadige hulp aan de zaak der vrijheid bij meer dan ééne gelegenheid schitterend is gebleken. De rechtzinnige katholiek vereert niets zoo diep en innig als de

Hostie, en wie de Mis bespot, beledigt hem in 't heiligste, wat hij op aarde kent; de rechtzinnige protestant acht Luther's naam een der gezegendste van 't menschdom, en wie den grooten Hervormer smaadt, doet hem trillen van verontwaardiging. Maar daarom is iedere Papist nog geen fakkeldrager bij den brandstapel van kettters, en iedere Geus nog geen beulsknecht, die Roomsche priesters wil worgen.

Het is buiten allen twijfel, dat Prof. R. Fruin het schitterendst voorbeeld heeft gegeven van de nauwgezetste onpartijdigheid en de vriendelijkste waardeering der Katholieke opvattingen en daden ten dage der Republiek, en van den voortijd in 't algemeen. Niemand vóór hem, met uitzondering van Prof. W. Moll, den schrijver van *Johannes Brugman* en van de *Kerkgeschiedenis voor de hervorming*, heeft zoozeer recht gedaan aan de ware humaniteit, die het goede vindt en looft ook bij degenen, die eene heel andere overtuiging in het godsdienstige zijn toegedaan. Neem b.v. dat volmaakt onpartijdige opstel van Prof. Fruin over de Gorcumse martelaren. In de eerste plaats heeft Fruin zijne scherpzinnige opmerkingen ten beste aangewend om den lezer vertrouwen te geven in den oorspronkelijken zegsman. Dit was noodig. De geschiedenis der Gorcumse martelaren is ons verhaald door een kathoeliek, die natuurlijk voor de geloofshelden zijner kerk het hart voelt trillen in 't lichaam van trotschen weemoed en heilige smart. En verdient het verhaal van zoo'n auteur vertrouwen en geloof? Het is Prof. R. Fruin, die het ons zeggen zal:

„De gardiaan van het klooster der minnebroeders, een der ergst mishandelden onder de Gorcumse martelaren, Leonard Pieck, een Gorcummer, van een aanzienlijk geslacht, had, onder meer andere broeders en zusters, eene zuster, die aan een voornaam burger, Hessel van Elst, gehuwd was. In tegenstelling met de broeders, die in het godsdienstige tamelijk onverschillig waren en zelfs tot de nieuwe leer overhielden, was het gezin van dezen zwager streng kathoeliek; de gar-

diaan voelde er zich nauw door aangetrokken, en werd er weerkeurig hoog geacht. Twee zonen vooral, Rutger en Willem, hingen met hart en ziel aan den eerwaardigen oom, wiens vrijwillige armoede en zelfverloochening, wiens rechtzinnigheid en vroomheid hun jeugdig gemoed geheel hadden ingenomen. Toen de Geuzen, na het vermeesteren van Den Briel, hun haat tegen de papen begonnen te koelen, toen dagelijks nieuwe geruchten van mishandeling en moord in omloop kwamen, beving hen in 't bijzonder de vrees voor de veiligheid van den geliefden man; gedurig smeekten zij hem eerbiedig, dat hij zich toch aan het gevaar onttrekken, en naar veiliger wijkplaats begeven zou. Hoe meer de Geuzen naderden, hoe dringender hunne bede werd. Maar steeds te vergeefs. Het kon niet anders of hunne achting en liefde moest nog klimmen, daar de nauwgezette man hun raad vriendelijk afwees, en den plicht, dien hij te vervullen had, hooger stelde dan zijne eigene veiligheid. Eindelijk naakte het lang voorziene gevaar; de Geuzen, in geroofd geestelijk gewaad gedost, verschenen voor de stad, en werden weldra binnengelaten. De gardiaan week met zijne monniken op het kasteel; Van Elst met de zijnen volgde hem daarheen. Na de overgaaf moesten zij van hem scheiden, en hem overlaten aan den moedwil zijner vijanden. Maar hunne gedachten, hunne zorgen weken niet van hem. Wat er met hem en zijne lotgenooten voorviel, wist hunne liefde uit te vorschen; met afgrijzen zagen zij de mishandeling, die hij onderging, en later den gruwelijken moord aan hem gepleegd. Van nu af was de martelaar hun ideaal, hun heilige; zij gevoelden, dat hij hunne voorspraak was bij den Almachtige; zij schreven dankbaar aan zijne tusschenkomst de weldaden toe, die God hun verleende. Een van de beide broeders, Willem, was geestelijke en geleerde; hij is tot den post van kanselier der universiteit te Douai opgeklommen. De ander, Rutger, bleef leek; hij koos zich tot levenstaak het navorschen van al de om-

standigheden, die de marteling van den geliefden oom vergezeld hadden. Allen, die van deze of gene bijzonderheid getuige waren geweest, spoorde hij op, en hunne getuigenis stelde hij zorgvuldig te boek; zoo verzamelde hij een schat van bescheiden. Maar hij achtte zich niet in staat, de bouwstof te verwerken tot een leesbaar verhaal. Aan zijn geleerden broeder droeg hij die taak over, en deze, die reeds in het jaar der gebeurtenis zelf eene korte en zakelijke beschrijving had opgesteld, welke ook, tegen zijne bedoeling, in druk gegeven was, aanvaardde de taak van geschiedschrijver met dezelfde liefde, waarmee de ander die van navorscher volbracht had. Aan de geloofwaardigheid van een werk, met zooveel zorg en liefde geschreven, kunnen wij niet ernstig twifelen. Het is waar, voor dwaling, voor vergissing staat een zoo vooringenomen schrijver meer bloot dan menig ander; maar hoe angstvallig vermijdt hij aan den anderen kant al wat naar onwaarschijnlijkheid zweemt. De marteling, die hij beschrijft, is in zijne oogen het heiligste, wat de wereld-geschiedenis sedert de kruisiging van den Heiland oplevert; heiligschennis zou hij begaan, indien hij aan de waarheid de allerminste verdichting toevoegde. Hij waarschuwt tegen de overdrijving, waaraan andere beschrijvers zich hebben schuldig gemaakt; hij herroept en verbetert, hetgeen hij zelf in zijn eerste opstel, uit onwetendheid, minder juist had voorgesteld. Met het oog op den Zalige, die voor den troon Gods staat, zou hij, zelfs tot diens verheerlijking, niets durven zeggen, wat hij in gemoede niet voor waar hield." (*Gids*, 1865; II, 312 en 313.)

Na deze aanwijzing omtrent de geloofwaardigheid van den schrijver, op wiens gezag de Kerk heeft vertrouwd, toen zij de martelaren van Gorcum heilig verklaarde, gaat Prof. Fruin voort met het uitvoerige verhaal der gebeurtenis, en eindelijk velt hij zijn vonnis:

„De Gorcumsche martelaren zijn in mijne schatting gelijk

aan de Protestantsche slachtoffers der Spaansche geloofsvervolging. Voor beiden koester ik denzelfden eerbied. Want de verdienste bestaat niet daarin, dat wij voor waar houden, wat waar is; dat kan slechts eene verdienste van het verstand wezen. De arme leekebroeder, die geloofde wat zijn gardiaan geloofde, kon op geen geoefend verstand of op een nauwlettend onderzoek roemen.¹ De krankzinnige monnik zal wel niet veel beter gronden voor zijn geloof gehad hebben dan de leekebroeder. Toch zijn ook zij zalig gesproken en zullen ook zij heilig verklaard worden. En terecht. Want de deugd van den martelaar is gelegen in zijn eerbied niet voor de waarheid, maar voor hetgeen hij de waarheid acht; in zijne gehechtheid aan het geloof, dat hij heeft aangehangen zoolang geen gevaar dreigde, en dat hij niet als onwaar verwerpen kan, zoodra het gevaarlijk wordt het voor waar te blijven erkennen. De echtgenoot, die een onwaardige blijft achten en bijstaan², is misschien minder verstandig, maar zeker even edel als zij, die den schuldeloos verdrukte getrouw blijft. Eveneens is het met de liefde voor eene godsdienstige overtuiging; niet de juistheid der overtuiging, maar de kracht der liefde is het, die adelt en heiligt." (*Gids*, 1865; II, 328 en 329.)

¹ Een der leekebroeders was misschien idioot; hij geloofde, zeide hij, wat zijn gardiaan geloofde, en werd opgehangen. Zoo ook een krankzinnige monnik. Deze omstandigheid had een wat al te vurig protestant aanleiding gegeven met de heele heiligverklaring der Gorcumsche martelaren een weinig te sollen. In de onbewustheid, dat hij de zaak bekeek door het brilleglas van zijn weerzin tegen de heiligverklaring in 't algemeen, bedacht hij niet, dat zijn oordeel omtrent de afzonderlijke feiten door dien weerzin werd beneveld.

² Bij deze woorden kan Prof. Fruin wel gedacht hebben aan de echtgenoot van Mr. Jan Rubens, aan Maria Pepeling, die aan haar schuldigen man zelfs niet toestond, dat hij haar in een tweeden brief opnieuw om vergiffenis smeekte, toen zij hem reeds zoo liefderijk en zoo onbepaald vergeven had. Want deze geschiedenis had Bakhuizen van den Brink in zijn boekje *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen zóó* medegedeeld, dat wie ze eens gelezen heeft, ze altijd onthoudt.

Eene ruimte van blik en eene waardeering gelijk hier wordt gegeven, van daden, uit het oogpunt van andersgezinden dan wij, schijnen mij toe wel de hoogst mogelijke onpartijdigheid te zijn, waartoe een rechter kan opklimmen. Ieder weet, dat Prof. R. Fruin te goed Protestant is om aan de heiligverklaringen der Roomsche kerk waarde toe te kennen, maar dit heeft hem volstrekt niet belet voor een oogenblik zitting te nemen in het heilig college, dat aan de martelaren van Gorcum de poorten des hemels ging ontsluiten, ¹ om zijne stem te motiveeren, ook voor de beide ongelukkigen, die zelfs niet ten volle beseften, wat de misdaad was hunner leer in de oogen der kettters. Natuurlijk is te dezer plaatse tevens ter spraak gekomen de wankelmoedigheid der beide ongelukkigen, die gestruikeld zijn in de ure der vreeselijke beproeving en die hun geloof verloochenden. De historieschrijver R. Fruin heeft zijn woord van verontschuldiging voor hunne zwakheid doen hooren.

„De een en twintig ongelukkigen werden opgehangen in eene turfloods, wier balken en binten eene breede galg vormden. Toen de balk vol was, zocht men in de nabijheid voor de overigen een tweeden. Bijna allen stierven onverschrokken, blijmoedig, in het vaste vertrouwen op een beter leven — evenals zoo vele honderden kettters in de laatste jaren voor hun geloof gestorven waren, Dat er onder hen twee waren, die op het beslissend oogenblik voor den ingeschapen lust om te leven bezweken, en afvallig werden, kan ons niet verwonderen; dat er slechts twee waren, wekt veeleer onze verwondering. Wie durft van zich zelven beloven, dat hij standvastiger zou wezen dan deze twee, dat hij ten einde toe zou

¹ Om misverstand te voorkomen, zij gezegd, dat deze uitdrukking figuurlijk moet opgevat worden: de Kerk bedoelt niet, dat door hare heiligverklaring de gelukzaligen den hemel binnengaan, maar constateert slechts, dat na hare uitspraak het heilig-zijn mag aangenomen worden der gecanoniseerden, te wier eere voortaan kerken gebouwd en heilige dagen mogen ingesteld worden.

volharden, en den dood liever sterven dan eene leugen spreken?" (*Gids*, 1865; II, 326.)

Er ontbreekt nog één trek aan dit heerlijke bewijs van Prof. Fruin's humane onpartijdigheid, die de zwakheden der menschen vergeeft, maar voor de verdorvenheid der ontaarden niettemin een streng vonnis hooren laat. Want wat is het oordeel van onzen historieschrijver over dien Lumey, Graaf van der Marck, die tegen *Oranje's uitdrukkelijk bevel*, den moord op de Roomsche geestelijken heeft gepleegd, en die, na zijne wandaden tegen de weerlooze priesters, eerst nog voortging in zijne woeste hartstochtelijkheden, toen berouw veinsde en de Spaansche partij weer dienen wilde, maar ten slotte nogmaals van koers veranderde, als rooverhoofdman eener bende ruiters gewond werd, en aan onvoldoende verpleging dier wonde overleed? Zijn laatste levenstijd toont ons, hoe weinig het hem met het Protestantisme, en met alle religie ernst was. Hij kende geen anderen godsdienst dan haat tegen de papen, en zelfs dien godsdienst offerde hij op aan vurig eigenbelang. Uit hartstocht had hij zijn erfgoed op het spel gezet en verspeeld; toen de hartstocht had uitgewoed, huichelde hij berouw, om het verlorene terug te krijgen. Het eind van zijne loopbaan doet ons het begin nog afschuwelijker voorkomen. Geen dweperij, maar wreedaardigheid; geen verkeerd begrip van plicht, maar lust in het kwade, is de drijfveer van zijne handelingen geweest. Onverdeelde verachting is het, wat hij van iederen Nederlander verdient; het goede, wat hij teweeg heeft gebracht, mag hem niet worden toegerekend; want de drijfveer, die hem bewoog, was niet goed, en het doel, dat hij beoogde, een ander dan getroffen is." (*Gids*, 1865; II, 333 en 334.)

Wij zien het, de vergevensgezindheid van Prof. R. Fruin heeft hare grens. Onder de vier misdaden der menschen, die de Roomsche kerk met den naam van „wraakroepende zonden” ten afschrik stelt, en waarvan zij leert, dat ze voor den

rechterstoel van God om wraak roepen tegen den bedrijver, behoort ook het verhard zijn in 't verkeerde, de opzettelijke verstoktheid des harten, die geen berouw toelaat over het booze. Deze strengheid tegen de wraakroepende zonde heeft Prof. Fruin met de Kerk gemeen. Maar hij past haar ook toe op den misdadiger, die misschien in sommiger oog de Kerk een dienst heeft gedaan. De ware onpartijdigheid behoort ook omtrent dezen Prof. Fruin's vonnis te hooren. Want over den moordenaar van Willem van Oranje is wel eens (en wordt nog wel) te zachtzinnig geoordeeld.

Balthazar Gérard, de „geboren verrader en bedrieger”, is vreeselijk gepijnigd en afschuwelijk geëxecuteerd. Fruin noemt hem in die omstandigheden „den lijder, den armen lijder”, maar „oordeel” en „zedelijk gevoel” beletten hem verder te gaan in medelijden. „Het is mij ook niet mogelijk met Bakhuizen van den Brink in te stemmen, als hij den moordenaar prijst, niet om het vasthouden aan zijne bekentenis, want juist hierin is hij te kort geschoten, „„maar wel om de hem tot in de laatste ure bijgebleven overtuiging, dat hij een goed werk had verricht””. Ik stel vastheid van overtuiging zoo hoog als iemand, maar met onderscheid. De overtuiging, dat een sluipmoord eene Gode welgevallige daad is, kan slechts ingang vinden in een verdorven gemoed; en hoe dieper en vaster zij wortel schiet, hoe meer dit getuigt tegen hem, die ze koestert. Wie anders oordeelt, moet ook de anarchisten en nihilisten van onzen tijd roemen, omdat hun geweten hun het misdrijf, dat zij plegen, niet verwijt, integendeel het zelfbedrog hun bijblijft tot in den dood. Naar dit beginsel te oordeelen is het berouw beneden de verstoktheid van harte te stellen en de bekeering beneden de volharding in het kwaad.”

(Gids, 1884; II, 264.)

Zoo meet men met gelijke maten en weegt men met gelijke gewichten!

Bij meer dan ééne gelegenheid is aan de scherpzinnigheid van Prof. Fruin's historische onderzoekingen recht gedaan. Volkomen naar waarheid en zonder overdrijving. Bij geschillen van gisteren of heden, van eeuwen her, zooals b.v. die over het levend begraven van Albrecht Beyling en de uitvinding der boekdrukkunst, is het laatste woord niet gezegd, als de Leidse hoogleeraar nog niet heeft gesproken. De eerste quaestie is door Prof. Fruin voorgoed beslist, van de laatste heeft hij, ook na de gezageischende uitspraken van Dr. Van der Linde, aangetoond, dat nog volstrekt geene zekerheid is verkregen. Het is niet mogelijk hem, zelfs in het kleinste niet, af te leiden. Vóór de gevoelige balans van zijn historisch onderzoek in het effen hangt, moeten alle uitspraken eerst afzonderlijk en dan gezamenlijk gewogen worden. De kleinste ver-gissing ontsnapt hem niet. B.v.: de heer Van der Linde wil de getuigenissen van Coornhert en Van Zuren, die de uitvinding der drukkunst te Haarlem plaatsden, krachteloos maken, voor zoover Coster betreft vooral, door er op te wijzen, dat zij onzen Coster niet genoemd hebben, omdat zij niet hem, maar een ander op het oog hadden, te weten Jacob Bellaert, die waarschijnlijk tusschen 1483 en 1486 te Haarlem boeken heeft gedrukt. Dat lijkt wel, denkt de lezer, die reeds begint met Dr. Van der Linde gelijk te geven. Maar nu kijkt Fruin eventjes op en zegt: Van der Linden „heeft echter niet bedacht, dat het niet-noemen van den naam even zonderling (of niet zonderling) blijft, hetzij Bellaert, hetzij Coster die persoon is geweest”. Zoo is het ook, oordeelt thans de lezer van Fruin's opmerking, en hij heeft eene waarschuwing te meer tegen te haastige vonnissen. Niets in de geschiedenis is verder zoo gevaarlijk als autoriteitsgeloof. Eerst als men weet, dat de zekerheid omtrent de gebeurtenissen bij een schrijver gelijke kracht vertoont als zijne goede trouw en waarheidsliefde, mogen aan zijne woorden afdoende gevolgtrekkingen ontleend worden. Toen Prof. Fruin de geschiedenis der

Gorcumsche martelaren ging verhalen, bepaalde hij eerst op 't nauwkeurigste de geloofwaardigheid van den oorspronkelijken beschrijver. Zoo doet hij steeds, en zoo eischt hij, dat anderen eveneens zullen doen. Schieten ze hierin tekort, ze worden tot de orde geroepen. Een voorbeeld opnieuw.

Dr. Nuyens, zich op Strada beroepende, had zich eerst van het getuigenis van Bakhuizen van den Brink voorzien, „die herhaaldelijk de goede trouw en de nauwkeurige kennis van zaken van den Jezuiet geprezen had.” Dat is goed; dat zal Prof. Fruin niet afkeuren, liever nog aanvullen met veel lof voor Strada's „bekendheid met eene menigte belangrijke documenten, die aan zijne voorgangers onbekend gebleven waren”, met waardeering voor den „geloofwaardigen” man, „die zijne citaten nooit halveert of verminkt.” Maar dit is nu nog geene reden voor de tweedehandsche historici om alles, wat in Strada geboekt is, als onfeilbaar aan te halen, want dan komt Fruin met eene kleine opmerking: „aan de berichten van Strada hecht ik onvoorwaardelijk geloof, tenzij het van elders blijken mocht, dat zij onjuist zijn. Aan zijn oordeel daarentegen hecht ik slechts betrekkelijke waarde. Want bij ingeving kende hij, zoo min als iemand, de waarheid. Op gebrekkige en eenzijdige kennis kon hij slechts een gebrekkig en scheef oordeel bouwen.” (*Gids*, 1864; I, 297.)

Er is nog eene derde soort van bronnen, waaruit onze vaderlandsche historici plegen te putten, als zij personen en toestanden willen leeren kennen uit den voortijd. Deze bronnen zijn de dagboeken, de particuliere correspondentiën, die niet voor openbaarheid bestemd waren, en meer zulke geschriften van tijdgenooten. Die schrijvers weten, wat zij verhalen, want zij waren er bij tegenwoordig: zij zijn te goeder trouw en hebben de waarheid lief, gelijk van velen kan bewezen worden. Daar zij slechts voor de vier wanden hunner studeerkamer hunne historische wetenschap fluisterden en niemand behalve een vertrouwd vriend in het briefgeheim namen, werd hunne

kans om de rechte waarheid te zeggen toch reeds groot. Alzoo: wat zij zeggen, zal de waarheid wel wezen. Men begrijpt dus welk eene goudmijn het b.v. was voor de historici, toen in 1876 door de uitgave van het dagboek van Constantijn Huygens, den zoon, de gelegenheid werd geopend om onzen Stadhouder-Koning Willem III te leeren kennen. Huygens was secretaris van den Prins reeds één jaar vóór de Stadhouder naar Engeland overstak, en hij was tegenwoordig bij dien tocht en de reis naar Londen na de gelukkige landing. Hij bleef in dienst van Willem, ook toen Zijne Hoogheid den titel van Sire kreeg; hij trok met den Koning vele malen in 't voorjaar naar het vasteland om den bevelhebber des legers naar het slagveld in de Zuidelijke Nederlanden te volgen, en iederen winter naar Londen om Zijne Majesteit ook daar naar de oogen te zien, de weinige keeren, dat Willem hem een woord of wat gunde.

Hij heeft de ziekte en den dood der Koningin bijgewoond; hij heeft in één woord de gewichtigste perioden in 't leven van den Prins dag aan dag mede van nabij gekend. Welk eene gelegenheid om zoo'n man in zijn dagboek over den Stadhouder-Koning te hooren vertellen, denkt gij, en met tintelende oogen zet gij u aan 't lezen. Doch ziet, de lectuur valt tegen, de gebeurtenissen en personen vallen tegen, de Stadhouder 't meest. Zijne Hoogheid „komt ons voor als een niet zeer beschaafd, niet vriendelijk, niet vertrouwelijk, niet beminnelijk man, van wien wij bijna nooit iets hooren of zien, wat van het streven naar een ideaal getuigt.” En wij dachten nog al, dat Willem nu ja groote gebreken kon hebben, dat hij dwalen kon in hetgeen hij het beste achtte voor de Republiek, voor de staatkunde van Europa, maar wij meenden ook, dat hem stellig en zeker een groot doel voor oogen stond, dat hij een ideaal zag, waarnaar hij streefde. Hoe zijn wij door Huygens' dagboek teleurgesteld. Willem valt haast evenzeer tegen als 't beuzelend Hollandsch van Huygens, den zoon, tegenvalt aan den lezer van het kunstige Nederlandsch

der *Korenbloemen* en van het *Orgelgebruycck*, geschreven door Huygens, den vader. Huygens weet de dingen, hij liegt niet; en toch mag hij onze zegsman niet blijven. Want hij is een kleinzielige, die geen oog had voor hetgeen groot is en edel; geen zijner menschen maakt eene nobele figuur, zelfs de Koningin niet in die droeve dagen harer hopelooze ziekte, door Maucaluy met zooveel innigheid beschreven. Huygens blijkt te nietig om zijn Koning te begrijpen; „hij merkt in al wat om hem heen voorvalt slechts het alledaagsche en kleine; hij is de vertegenwoordiger van het platste proza en in zijn dagboek teekent hij den Prins even klein als hij zelf was.” (*Gids*, 1889; I, 266). De waarheid omtrent Zijne Hoogheid zal dus langs andere wegen moeten worden opgespoord dan aan de schrijftafel, waar Huygens, de zoon, zijne bekrompen gedachtenkringetjes afteekende. Maar gelukkig „verschenen ook de lang verborgen fragmenten uit het dagboek van 's Prinses gemalin, Maria van Engeland, en vertoonden hem, zooals hij zich aan haar hart en aan haar verstand had voorgedaan. Uit haar lang gesloten graf verheft zij hare stem om voor de rechtbank van het nageslacht getuigenis der waarheid af te leggen, nu juist de nietigste bekrompenheid doende was om ons haar verkleinden maatstaf bij het beoordeelen van den eens zoo innig vereerden man in de handen te dringen.” Waar Huygens, de zoon, slechts de „herinnering bewaarde van het uiterlijke en gemeene” zijner waarnemingen, „daar heeft Maria alleen aandacht en belangstelling voor haar gemoedsleven, voor haar omgang met God, en voor de gebeurtenissen, die hierop ten goede of ten kwade hebben gewerkt. Zooals de journalen van Huygens een bekrompen en alledaagschen wereldling in hun auteur verraden, zoo spiegelt zich in het helaas al te zeer verminkte dagboek van Maria van Engeland een verheven, een engelachtig gemoed af.” En met hare oogen gezien, is Willem een heel ander wezen dan Huygens van hem maakt. „Zonder gebreken is hij zeker niet; zij weet het en belijdt

het aan zich zelve en bedroeft er zich over. Maar, hij mag struikelen in vele, hij bewandelt toch op den duur het rechte pad, dat op een waardig en grootsch doeleinde gericht is."

Wie dan nu, na gehoord te hebben welke twee getuigen worden opgeroepen om ons over den Stadhouder-Koning in te lichten, het beeld van Willem wenscht te zien, zooals dit zich voor het geestesoog van Prof. Fruin heeft gevormd na jarenlang onderzoek en zorgvuldig schiften en scheiden, vergelijken en naast elkaar plaatsen, ook van de getuigenissen en berichten van elders dan uit Huygens' of Maria's mond, die vindt in *De Gids* van 1889 de stem der waardeerende critiek tot toelichting van alle 's Prinsen daden, van heel zijn streven en bedoelen. Hier is vaste grond.

* * *

En hier zijn wij aan eene eigenschap van den oud-hoogleeraar, die hem de dankbaarheid waarborgt van zeker niet het mindere deel der Nederlanders. Prof. R. Fruin heeft zich onvergankelijke verdiensten verworven omtrent de eer der Oranjevorsten. Tot degenen, die heilig verklaren, behoort deze historicus niet. Ook dient hij geen personen, en geene partij.¹ Maar dat het hem een genot is de historie van het

¹ Hoe sijn bij voorbeeld wordt er op eene fout gewezen in het karakter van Frederik Hendriks echtgenoot.

Wie de Republiek te vriend wilde houden, behoorde met Amalia van Solms in goede verstandhouding te leven. „De ambassadeur, de vreemde regeeringen dongen naar hare gunst, en zij verleende die niet om niet; met eerbetoon, met presenten moest hare welwillendheid gewonnen worden. Richelieu, die den Stadhouder wat beters dan eene ridderorde, wat beters dan den kouseband, waarmee Engeland hem vereerd had, die hem den titel van *Altesse* schonk, bood tevens aan de Stadhouderesse een paar prachtige en kostbare oorbellen aan, opdat deze (zoo drukte zich de galante kardinaal uit) den laster tegen Frankrijk zouden afwijzen, zoo dikwijls hij de oren der Prinses zocht binnen te sluipen. En dit uitmuntend gekozen middel trof doel: Amalia wilde niets ten nadeele van Frankrijk hooren tot dat de zuinige opvolger van Richelieu, Mazarin, zich door de Spaansche regeering in edelmoedigheid liet overtreffen." (*Gids*, 1886, II, 522.)

goede en het groote in de Oranjes te kunnen laten getuigen, dit is buiten kijf. Zijne spreuk „niet bewonderen” beteekent volstrekt niet, dat hij koel blijft bij de waardeering van wat grootheid is; en waar een Prins uit ons Vorstenhuis de grootheid van een beginsel begreep en daarvoor leven en strijden wilde, is Fruin de historicus, die het licht der geschiedenis aanbrengt, opdat ook anderen zouden zien en eerbied toonen. Voor Willem den Eersten, den grondlegger der Republiek en der vrijheid, heeft hij zich herhaaldelijk in de bres gesteld, en nu onlangs nog, in zijn laatste opstel, „de voorbereiding in de ballingschap van de gereformeerde kerk van Holland”, nam hij gaarne de gelegenheid waar tevens de zuiverheid van Oranje's bedoelingen even ter spraak te brengen. Het is naar aanleiding van Aldegonde's gehechtheid aan Willem I, welke gehechtheid in hooge mate vóór Oranje pleit.

Philips van Marnix was in den winter van 1570 op '71 bij den Prins in dienst gegaan. „Wat er hem hoofdzakelijk toe besluiten deed, zegt hij ons zelf: pour avoir veu et cognu que luy mesme (de Prins) s'estoit voué au salut et conservation des Eglises et de nostre Patrie”. Alzoo „is Marnix zich ten volle bewust, dat de Prins het eenige aangewezen hoofd is van het politiek verzet tegen de Spaansche overheersching; nu hij zich ook overtuigd mag houden van diens ijver voor het ware geloof, schaart hij zich gaarne achter hem, zonder aan zijne eigene toekomst te denken, en wijdt hem zijne beste krachten. Tot aan 's Prinsen dood toe is hij dezen trouw gebleven; voor wie hem kennen het zekerste bewijs, dat hij zich in zijne verwachting geenszins teleurgesteld heeft gevoeld. Had hij ooit reden gevonden om te gelooven, dat de Prins niet het heil van het Vaderland en van de Kerk, maar zijne eigene grootheid zocht, hij zou hem den rug hebben toegekeerd; daar kunnen wij zeker van zijn. Zijne onverstoorbare gehechtheid aan Oranje is ons een krachtige borgtocht, zoo wij er nog een behoeften, voor de onbaatzuchtigheid van

den Prins." (Archief voor Ned. Kerkgesch., 1894; V, blad. 26 en 27 van den overdruk.) Voorwaar, staat hier tusschen de regels, degenen, die den Zwijger telkens opnieuw voorstellen als den man, die in het troebele water der Nederlandsche beroerten slechts eigen grootheid wilde visschen, ze mogen ook Marnix' trouw aan Willem nog wel eens als een licht bezigen, dat de duisternis hunner vooringenomenheid tegen den Prins wegneemt. Naast Prins Willem hebben wij onzen onstuimigen Maurits, en ook van dezen is eene legende. Een Nederlander, die zijne vaderlandsche geschiedenis niet geheel vergeten is, maar nog wel eens aan de beelden der historie, die hij in zijne schooljaren heeft gezien, terug denkt, ziet dan Maurits den veldheer, die bij Nieuwpoort overwint door de kracht van zijn onstuimigen wil en zijn kalm beleid; maar hij ziet hem ook als den boozen tegenstander van Barneveldt en De Groot, wier ongeluk hem niet deert. Bijna is alle sympathie verloren voor den man, die 't gebouw der vrijheid, naar Brandt's aanschouwelijk zeggen, van de door Prins Willem gelegde grondslagen heeft opgetrokken tot aan het dak; verloren, omdat de schaduw van het schavot van Barneveldt over zijn persoon valt. Maurits en heel de partij der Oranjegezinde vervolgers heeft ons gehinderd; wij hebben geen oog voor het goede bij hem en hen, ook in deze zaak. Het is ons noodig nog eens in Fruin te lezen.

Toen Hugo de Groot, na zijne welgeslaagde vlucht, vernemen mocht, dat zijne echtgenoot, zonder eenige bestrafing was ontslagen, prees hij — die anders niet veel roem voor zijn tijd ten beste had — de eeuw gelukkig, „waarin schaamte en ontzag voor de publieke meening de vijandige beweging noodzaakte haar los te laten, die anders zoo goed als gijzelaar voor zijn stilzwijgen had kunnen dienen." Maar over deze zijne uitspraak is de vaderlandsliefde van Dr. R. Fruin ten zeerste onvoldaan. De correctie volgt: „De Groot dwaalde met de eer te geven aan de eeuw, waarin hij leefde;

zij kwam veeleer toe aan het land, waarin hij leefde. In Frankrijk, in Engeland, overal elders geschieden ongerechtigheden, waarbij „de mishandeling, onzen gevallen staatslieden aangedaan, gematigd en verschoonlijk is geweest.” En wederom, ook de slachtoffers der gebeurtenissen van 1618 krijgen welverdienden roem, omdat zij overal in den vreemde de liefde voor hun land bleven hooghouden en — met uitzondering van Stoutenburg — nooit te vinden waren door daad of woord iets ten nadeele van den geboortegrond te doen. De vaderlandsliefde was aan beide zijden de hoogste deugd: „de nieuwe regeering, *Maurits aan haar hoofd*, verdienen onze erkenning, daar zij zich noch door den argwaan tegen de Remonstranten, noch door den ontredderden toestand des lands tot het hervatten van den krijg lieten afschrikken, en het verlengen van het bestand volstandig weigerden. Zij hebben zich daardoor jegens het vaderland en jegens geheel Europa verdienstelijk gemaakt.” (*Gids*, 1858; II, 420—422)

Alzoo is, ook gedurende de rampvolle tijden der heftigste verdeeldheid, vaderlandsliefde de verbindende macht, en zien wij Maurits niet langer achter een schavot staan, maar wederom aan 't hoofd der bevrijding van het vaderland. Nog eene schijnbare kleinigheid. Onze indruk van Maurits, uit de schooljaren medegenomen, is die van eene stoeve, ongenaakbare persoonlijkheid, van een drifthoofd, die geen tegenstander dulden kan. Zijn schaakspel met Barneveldt en zijne spiegelgevechten met looden soldaatjes tegen Willem Lodewijk, schenen de eenige menschelijke uitspanningen van zijn onvermoeibaar bestaan. Toen wij later vernamen hoe gezellig Zijne Hoogheid keuvelen kon met zijn leermeester in het boekhouden, met Simon Stevin, geloofden wij maar half aan zoveel gemoedelijkheid. Maar ook bij Fruin komt een aardige trek van Maurits' gezellige natuur voor den dag, dien wij genoten hebben.

De pater-jezuïet Marcus van den Tempel woonde te Leiden,

en de laster verhaalde, dat de Brabantsche priester gekomen was, om Prins Maurits te vermoorden. Maar pater Van den Tempel wist audientie bij den Prins te krijgen: „bij het binnenkomen en terwijl hij zijne hoofdsche buiging maakte, zag hij aan de andere zijde van het ruime vertrek den Prins geheel alleen aan het venster staan. Deze trad terstond op hem toe, groette vriendelijk, gaf hem de hand en leidde hem naar het venster terug, hem zodoende ten blijk van vertrouwen den rug toewendende. De Jezuïet, door deze ontvangst volkomen op zijn gemak, verhaalde nu de aanleiding tot zijn bezoek, de lasterlijke geruchten, die over hem in omloop waren, en begon zich daartegen te verdedigen. Maar spoedig viel hem de Prins in de rede, zeggende, dat hij wist, wat zulke praatjes van het gemeen waard waren. Maar, hernam de ander, de schout van Leiden zou er toch aanleiding uit kunnen nemen, om mij te vervolgen. Beroep u dan gerust op mij, antwoordde de Prins, ik neem u in mijne bescherming: zeg dat maar, als men het u lastig maakt. Verhaal mij nu liever iets van de verrichtingen van uwe orde in Indië. De Jezuïet verhaalde, wat hij hiervan wist. En nu verzocht hem de Prins ten slotte, om wanneer hij soms iets naders van dien aard mocht vernemen, toch niet te verzuimen het hem mede te deelen: ik kan u niet zeggen, voegde hij er bij, hoe gaarne ik er van hoor. Op het vriendelijkst scheidden de twee van elkander. Nu wilde het toeval, dat er juist van Nicolaas Frigault een verhaal verschenen was, over de verrichtingen der Jezuïeten in China. Daaruit haastte zich Van den Tempel het voornaamste in het Fransch te vertalen en het in eene tweede audiëntie aan den Prins te brengen, die er hem wel voor bedankte. Op deze wijze kreeg de slimme Jezuïet bij Prins Maurits een witten voet, en durfde zich voortaan te Leiden vrijelijk op straat vertoonen.” (*Gids*, 1894; I, 286.)

Welk een ander licht valt er, bij zulke mededeelingen, over

het gelaat van den onvermurwbaren Maurits. Een priester, een jezuiet, die zich in ootmoed komt schoonwasschen van den laster; en onze Prins, die den priester in bescherming neemt en den schout met een beroep op zijne gunsten ontwapent; een onverschrokken gastheer, die den man, van wien gezegd wordt, dat deze hem naar 't leven staat, van zoo somber onderwerp afbrengt om hem liever over de goede en roemrijke daden der orde, waartoe hij behoort, te laten vertellen. Het is prettig te zien, dat de natuur te allen tijde boven de leer ging, en Prins Maurits de gezelligste der menschen zijn kon. Intusschen is onze geest eene voorstelling rijker ter verheffing van de waarheid, dat ook deze Oranjevorst volstrekt geen steil voorstander van de onverdraagzaamheid was. Onnoodig nu verder te gaan met Fruin's mededeelingen over onze stadhouders. Hij heeft op vele andere plaatsen nog hunne eer gehandhaafd en hunner grootheid recht gedaan. ¹ Hij heeft aangetoond, dat de moord der Gorcumscbe martelaren tegen het bevel van Willem I is geschied, en bewezen, dat de moord der De Witten niet kan gebeurd zijn naar lastgeving of met medeweten van Willem III. Prof. Fruin heeft zooveel toegelicht, dat aan de nagedachtenis der prinselijke

¹ Ook van vrouwelijke leden uit het Oranjehuis mag wel met onderscheiding gesproken worden. Eén voorbeeld.

Toen de Grootte Keurvorst hooren moest, dat zijne geliefde Louise Henriette van Oranje „door de geneesheeren was opgegeven, schreef hij, radeloos van smart, eene soort van beding, dat hij met God had aangegaan, eene gelofte, ter neder, waarbij hij zich verplichtte, zoo de Heer nog uitredding schonk, een armhuis te bouwen, en tot onderhoud daarvan eene jaarlijksche rente van 6000 thlr. vast te zetten. Wij moeten ook hier den vorm voorbijzien, om den inhoud, die er in opgesloten ligt, te waardeeren. Wij willen slechts opmerken, welk eene aanzienlijke som de zuinige en niet rijke vorst voor het herstel zijner gemalin overhad; een bewijs, hoe innig hij haar beminde, hoe zeer zij zich zijne liefde had weten te verwerven. Ook zegt de overlevering, dat de bedroefde weduwnaar nog dikwerf op hare beeltenis, die levensgroot aan den wand van zijne kamer hing, bleef staren, en dan uitriep: O Louise! hoe zeer mis ik u.” (*Gids*, 1866; II, 517.)

Stadhouders ten goede is gekomen! Het is billijk, met eene zijner laatste uitspraken te besluiten.

„Aan de Oranjes, aan den eersten bovenal en aan den laatsten, zijn wij Nederlanders het verschuldigd, dat wij in de XVIe en XVIIe eeuw eene grootsche rol hebben vervuld, en meetellen in de wereldgeschiedenis. Zonder hen zou het volk zijne neiging om van brood alleen te leven, allicht reeds vroeger hebben gevolgd, en den strijd voor de hoogere belangen der menschheid, als te zwaar voor zijne bescheiden krachten, reeds vroeger hebben opgegeven”. (Prins Willem III, *Gids*; 1889; II, 331.)

* * *

De ware historicus moet een edel mensch zijn, pleegt men te zeggen. Het is wel zeker, dat de naam van Prof. R. Fruin de waarschijnlijkheid dezer meening heeft verhoogd. Het is niet mogelijk zijne historische opstellen te lezen, zonder van de beste gedachten in zich te voelen opkomen, die de menschelijke ziel weldadig kunnen aandoen. Altijd verheft hij onzen zin voor recht en gerechtigheid. Eene dwaling te herroepen kost hem geene moeite, maar zijne zorg om geene uitspraken te doen, die hij wellicht later zou moeten terugnemen, behoedt hem gemeenlijk voor vergissingen. Hij verguist nooit, maar geeft steeds dieper inzicht in de mogelijkheid der menschelijke tekortkomingen. Hij heeft gezegd niet te bewonderen, maar overal spreekt zijn eerbied voor het groote en edele in de menschelijke natuur bij de bevoorrechten van ons geslacht. Ook bij de minderen vindt en waardeert hij het. Wat Mommsen tot den negentigjarigen Ranke zeide: „gij bezit een zeldzaam talent om aan elken mensch zijne beste zijde te vinden, en in hem aan te wijzen, wat, zoover het strekt, hem beminnelijk maakt”, mag tot onzen Fruin herhaald worden. Hij heeft er ook altijd naar gestreefd de goede zijde der dingen, de edele eigenschappen der menschen, niet te loor te laten gaan door het verkeerde van diezelfde dingen, de booze hartstochten

dierzelfde menschen. „Wat Antonius bij Shakespeare, juist niet ter eere van de menschelijke natuur opmerkt, dat, terwijl het kwade bedrijf in de gedachtenis blijft voortleven, het goede vaak met den doode begraven wordt: daarvoor willen wij, zooveel in ons is, ons wachten.” Want indien iets, dan leert de historie dit: dat „een ieder de gebreken heeft, maar ook de deugden, die er mede gepaard gaan: eene bedenking, die wel geschikt is om ons tegen overmoed en geringschatting van anderen te waarschuwen.” Is er iets, wat in deze woorden duidelijker spreekt dan de edelaardigheid van hem, die aan het geloof in het goede der menschen de moraal verbindt om eigendunk in het hart klein te houden?

Van daar dan ook, dat Fruin er met alle kracht tegen opkomt, als iemand het waagt de nagedachtenis van een historisch persoon te schenden, zelfs al geschiedt het in een roman, en al heet de schrijver J. van Lennep.

Van Lennep heeft in zijn roman *Elisabeth Musch* „de strengheid van Jan de Witt hatelijker gemaakt, tegen de historische waarheid in, door de schuld van Buat te verminderen. Dat is eene zware schuld, die Van Lennep op zich heeft geladen.” Hij heeft mevrouw Buat en hare moeder als brave, liefvallige vrouwen voorgesteld, en De Witt dwingt ze, ondanks haar verzoek in 't vaderland terug te mogen keeren, tot ballingschap. Hij beleedigt ze in haar ongeluk. „Dat onrecht, door duizenden landgenooten uit onwetendheid gepleegd, had althans Van Lennep aan de nagedachtenis van den grooten Raadpensionaris kunnen sparen”. (*Aanteekeningen op Droste*, 408 en 409.)

Deze kastijding was verdiend en is zelfs, in vergelijking met het vergrijp, waardoor ze noodzakelijk werd, zacht te noemen. Toch ligt er in de eenvoudige woorden: „dit onrecht had althans Van Lennep aan de nagedachtenis van den grooten Raadpensionaris kunnen sparen”, eene diepe verontwaardiging, en groote weerzin tegen het vergrijp der kunst, aan de weten-

schap en de goede trouw gepleegd. Persoonlijke beleediging is niemand aangenaam en moet ook Fruin pijn gedaan hebben, maar toch kwetst het hem erger, als iemand naar onze groote mannen de schennende hand uitstrekt. Bij persoonlijke grieven behoudt hij zijne zelfbeheersching in die mate, dat de beleediger er, mijns bedunkens, zich nietig onder voelt worden. Dat Fruin wel eens hevige aanvallen te verduren heeft gehad, kan niet zoozeer verwonderen; maar dat hem eenmaal eene nijdige, onstuimige en daardoor onbezonnen critiek heeft trachten te kwetsen, zou men haast niet gelooven. Het was ter gelegenheid van de opstellen in *De Gids* over Gijsbert Karel van Hogendorp, die maar volstrekt niet naar den zin waren van dezen en genen, voor wie eigenlijk Van Limburg Stirum de voornaamste persoon in 1813 scheen te wezen. Eén der ontevreden en greep naar de pen en schreef een verweerschrift, dat ieder ander dan Fruin zijne zelfbeheersching zou hebben doen verliezen. Niet alzoó deze. Hij nam een blauw potloodje en teekende de plaatsen eventjes aan, waarin hij werd afgemaakt, en schreef die onder elkaar als aphorismen omtrent zijne misdadige persoonlijkheid; hij liet deze aphorismen, ter wille van een gemakkelijk overzicht voor den lezer, overdrukken:

„Mijne taal bewijst, hoe weinig het mij om waarheid te doen is. Ik vind telkens goed te ignoreeren, wat mij niet te pas komt. Ik verzwijg eenvoudig, wat ik niet weerleggen kan. Ik verzwijg de waarheid en verzeker onwaarheid. Ik vind goed de feiten om te keeren. Ik beroep mij op schrijvers, die van de zaak niet spreken. Ik reken al te stout op de lichtgeloofigheid mijner lezers. Ik vertrouw, dat de lezers van *De Gids* wel niet zullen nazien, of ik de zaken naar waarheid voorstel.” (*Gids*, 1869; II, 149.)

Wat zegt men er van? Kon men Fruin's goede trouw en zijn wetenschappelijken zin boozet aantasten; en is de zelfbeheersching van den veroordeelde, die aldus zelf zijn vonnis vrij-

willig wereldkundig maakt, niet eigenaardig gemoedelijk? Weet men nu bovendien nog, dat Fruin in zijne anticritiek de goede trouw van zijn beoordeelaar toch onaangetast laat, en hem op meer dan eene plaats zeer roemt als vlijtig beoefenaar van den revolutietijd enz., dan zou men haast aan eene gemoedelijke leukheid gaan denken, die door gemis aan innigheid des gemoeds en diep gevoel tot volkomen onverschilligheid omtrent het wel en wee, dat ons treft, overslaat. Nochtans zou dit eene voorbarige gevolgtrekking zijn. Hoe diep het leed bij Fruin doordringt, blijkt b.v. uit eene plaats in zijne studie over Hugo de Groot, waar hij den troost vermeldt, dien de schrijver van de *Inleiding tot de Hollandse rechtsgeleerdheid* putte uit den arbeid in de dagen zijner vernederende gevangenschap:

„Men moet het ondervonden hebben, om te weten hoe zalig het is, de moegetobde gedachten van het onherstelbare ongeluk, waarop zij zich stomp denken, af te trekken en in kalme studie te verdiepen en te verpoozen; met een verfrischt denkvermogen, met nieuwe wilskracht keert men uit de boekenkamer in de wereld terug; de ontspannen boog is weer veerkrachtig, in staat opnieuw gespannen te worden. En dubbel heilrijk moet dit geneesmiddel werken, als het gemoed niet door het blinde noodlot, maar met opzet door de hand der menschen is getroffen; als de ziel niet alleen in droefheid gedompeld, maar met wrevel en menschenhaat vervuld is. Dan geeft de studie niet alleen kracht om te dragen, maar zelfs om te vergeven. Hoe menig gevallen staatsman, dien partijchap het hart had gewond en vergiftigd, heeft door de vreedzame, verzoenende studie, zijne zielsrust herwonnen en in nuttigen letterarbeid een gebruik gevonden voor de vermogens, die hij niet werkeloos kon laten zonder zich zelve te verteren. Bij voorspoed verhoogt lust tot studie het genot, onder tegenspoed strekt hij tot onuitsprekelijken zegen.” (*Gids*, 1865; II, 432.)

Het schijnt mij toe, dat iemand, die aldus over de smart spreken moest en over den troost in 't leed door de studie, niet gezegd kan worden koel te blijven voor de onspoeden des levens. Veeleer hebben zij hem bij tijden de ziel verscheurd en is hij alleen door de macht van den arbeid ongebukt gebleven. Geschiedstudie trouwens, met haar eigenaardigen weemoed, die over ons komen kan, als de menschen uit den voortijd voor ons geestesoog verschijnen en hun heden ons aan eigen toekomende tijden denken doet, is wel geschikt om den studeerende op zijne eenzame kamer in eene kalme stemming te brengen, die verzoent met het tijdelijke leed en tot berusting voert in het onzekere der toekomende dingen. Geschiedstudie verruimt den geest en troost omtrent het onvermijdelijke. Zij is tevens eene vrijmakende macht, die ons oordeel omtrent den vooruitgang der menschelijke ideeën bepaalt. Als Prof. Fruin aan dien vooruitgang der ideeën, omtrent het geloof aan wonderen van menschelijke vinding, denkt, bezigt hij eene aardige vergelijking.

„Wij kennen allen het middel, waarmee men iemand, die aan den wijn verslaafd is, langzamerhand aan het waterdrinken brengt. Men schenkt hem steeds uit hetzelfde vat, dat aanankelijk met wijn gevuld is, maar waarin telkens zooveel water wordt gegoten, als men er wijn uittapt. Gedurig slapper wordt het mengsel, dat de patient te drinken krijgt; eindelijk is nagenoeg alle wijnsmaak verdwenen, en hij drinkt zoo goed als klaar water. Wanneer houdt nu deze drank op wijn te wezen; wanneer moet zij water gaan heeten! Niemand dunkt mij kan het bepalen. Eveneens is het met de wereldbeschouwing gegaan. De eerste Christenen dronken indertijd den wonderwijn zuiver genoeg. Maar sedert de twaalfde eeuw is deze gedurig met het water der wetenschap aangelengd; het mengsel is al slapper en slapper geworden; onze modernen drinken nagenoeg zuiver water, de christelijk-orthodoxen en de antirevolutionairen een mengsel, waarin de wijn nog min

of meer te proeven is, maar waarvan toch de orthodoxen van den goeden ouden tijd zouden walgen. Zij, die reeds zooveel water in hun wijn hebben gedaan en er nog altijd meer bijgieten, hebben waarlijk weinig reden om hun amalgama voor onversneden uit te geven." (*Gids*, 1866, II, 63.)

Vraagt men tot hoever in het midden der 17de eeuw het watergehalte was gevorderd, of, als men dit liever hoort, in hoeverre de wijnsmaak ten dage van Ds. Voetsius nog te proeven was? „Ook bij ons”, zegt Voetsius, „zijn er verwonderlijke dingen geschied; maar of zij slechts verwonderlijk te noemen zijn, dan wel wonderen, wil ik niet beslissen. Hij haalt dan eenige voorbeelden aan, onder andere, van een schout, die een ten vure gedoemden ketter de tong tot den wortel had laten uitsnijden, om hem het psalmzingen te beletten, en wien weinige maanden later een kind geboren werd met eene zoo lange tong, dat die tot de kin afhing en niet binnen den mond besloten kon worden.

„Als zoo iets”, voegt Voetsius er bij, „eens ten voordeele der Roomsche kerk verhaald kon worden, wat zouden de papisten er een ophef van maken!” Is het bloote verhalen van het feit niet reeds een blijk van de waarde, die ook Voetsius er aan hechte? Zijne dogmatiek wees zulke bewijzen van de hand, zijne verbeelding stelde ze zich gaarne voor.” (*Gids*, 1866; II, 45 en 46.)

Uit een en ander blijkt, behalve de mate van Voetsius' begrensde vrijzinnigheid, ook de richting van des hoogleeraars eigen levensbeschouwing. Naar geboorte en overtuiging is Prof. Fruin goed Protestant, en hij heeft nergens de gelegenheid verwaarloosd om van zijne hervormde beginselen te getuigen. Uit zijne ondeugende opmerking: „er is veel waars in hetgeen een menschkundige oude monnik zeide: dat, als de pot der Protestanten even lang te vuur had gestaan als de Roomsche, hij even zwart zou zien”, en uit zijne gemoedelijke bekentenis: „naar mijn oordeel is de overwinning van de kerkher-

vorming eene van de zegenrijkste gebeurtenissen van de wereld-geschiedenis, maar bijna even heilrijk acht ik het, dat die overwinning slechts gedeeltelijk is geweest", blijkt zeker wel hoe ruim van opvatting dit protestantisme wezen kan, maar het behoudt toch des schrijvers voorkeur boven de Roomsche leer. Goed Protestant gaat boven goed Roomsch en is ook beter voor de wereld. Maar een alles overheerschend Protestantisme zou gevaarlijk kunnen worden. Voor het geluk van het individu is het misschien hetzelfde of hij de poezie van de diepzinnige ceremoniën der Roomschen bemint dan wel die van den aangrijpenden eenvoud der Protestantsche plechtigheden, maar voor de vrijheid des geestes is het hervormde beginsel de zegen van het menschedom. Zóó leert men Fruin in zijne historische opstellen kennen; niet in een zijner ondeugende oogenblikken, maar bij de bespreking in hoogen ernst van het vraagstuk.

Hugo de Groot, klagende over de rampen, door de scheuring der Kerk veroorzaakt, werd door zijn zwager Reigersbergh vragenderwijs te recht gewezen: „waartoe ware zonder reformatie de Christelijke religie niet vervallen?“, luidt het, en dit is voor Dr. Fruin eene aanleiding om van zijn Protestantisme te getuigen: „te midden van den godsdienstoorlog levende, had De Groot daarin niet gezien dan strijd tusschen tweeërlei kerkleer en kerkgebruik; hij had niet gezien, dat twee levensbeginsels in strijd waren; dat aan de zegepraal (der reformatie) de vrijheid van denken en van spreken, de onmisbare voorwaarde van beschaving en ontwikkeling, onafscheidelijk verbonden was.“ (*Gids*, 1858; II, 469.)

Nog een laatsten trek mag ik aan deze karakteristiek van Fruin's persoonlijkheid toevoegen: zijne liefde voor het vaderland. Allerwegen in zijne historische opstellen treedt het aan den dag, dat hij van Nederland houdt, dat 's lands lotgevallen hem treffen. Als hij de Oranjevorsten vereert, is het hunne liefde voor Holland, die hem weldadig aandoet; wanneer hij de staatspartijen van 1618, van 1672, van vroeger en later,

tot eenheid van handelen ziet komen, telkens als er gevaar dreigt, verwijt hij bij voorkeur bij deze eenheid in de liefde voor het vaderland. Wie Nederland bemind heeft en aan Holland zijne trouw schonk, vindt in Prof. Fruin een hartelijk vriend. Nog eens het *Dagboek van een Oud-Hollander*, van Doubleth, geschreven in de dagen van het stadhouderlooze bestuur, en door Prof. Fruin bij citaties uitgegeven. Bij ééne plaats in dit dagboek vertoeft de uitgever met groote liefde; het is de plaats, waar de oorspronkelijke verhalen van zijne vaderlands-liefde getuigde, niet vermoedende, dat hem voor deze liefde na twee eeuwen nog een woord van warme sympathie zou ten deel vallen uit den mond van een gelijkgezind Nederlandsch hoogleeraar.

De Acte van Seclusie was gesloten, en twee goede kennissen, beiden vrienden van De Witt, spreken er over, hoe Engeland's Protector de heele zaak wel kan bedacht hebben om ten onzent den brand der tweedracht te stichten, zoodat zijne tusschenkomst noodig wordt. „Dan kan de Republiek niet bestaan,” zegt Riccen, de eene vriend. Doublet, de oudere vriend, neemt ook het woord: „wel, zeide ik, ik bevele ze in Godes protectie. Maar moeten wij vervallen tot protectie van den Lord Protector te zoeken, zoo heb ik al te lang geleefd, en, na het droevig verlies van drie zonen, nog twee kinderen te veel overgehouden aan mijne twee dochters; en gawe God, dat ik met haar beiden in zijne genade sterven mocht, eer die dagen kwamen.”

„Opmerkelijk discours”, voegt Prof. Fruin aan deze woorden toe, „en gelijk er vele in dat bange jaar gehouden zullen zijn. Thans (d. i. in 1869) wordt er ook weer over het gevaar van annexatie, hoewel niet bij Engeland, gesproken. Geschiedt het altijd op dezen toon en in dezen geest, die Doubleth bezielde? Kunnen allen in oprechtheid getuigen niet langer te willen leven dan de vrijheid van het land? Dan loopt die vrijheid thans niet meer gevaar dan voor twee eeuwen.”

(*Gids*, 1869, IV, 400.)

Zoo was het in 1869, toen angstige blikken naar Duitschland gericht werden, omdat men Bismarck's plannen niet vertrouwdde; zoo zal het zijn; telkens als er gevaar dreigt voor Nederland. Maar ook: zoolang de besten des lands in hunne liefde voor dezen staat zich zoo verwant gevoelen aan de mannen, die in vroeger dagen den dood liever hadden dan Hollands vernedering te moeten zien, zoolang blijft ook Fruin's naam in eere. In zijne afscheidsrede spreekt de oud-hoogleraar de hoop uit, dat hij in 't waardeerend aandenken zijner leerlingen, die hem tot vrienden geworden zijn, nog eene wijle mag voortleven, als hij gestorven zal zijn. Op dit woord van weemoedig berusten, is het antwoord reeds gegeven, voordat de oud-hoogleraar zijn wensch had uitgesproken:

Prof. R. Fruin is de eerste Nederlandsche hoogleraar in de Vaderlandsche geschiedenis geweest, en er zullen er nog velen na hem komen op den leerstoel, dien hij thans heeft verlaten; maar te allen tijde zal men erkennen, dat de groote eigenschappen, die hem kenmerkten, behooren tot de beste, die een hoogleraar in de Nederlandsche historie kan bezitten. Om zijne rijke kennis en ruime onpartijdigheid, om zijn edelen zin en belanglooze toewijding, zijne waardeering voor al 't goede in ons volk en het groote in zijne Vorsten, zijne altijd welsprekende liefde voor 't Vaderland, is hem eene plaats verzekerd onder de mannen, die niet vergeten worden, maar genoemd blijven, zoolang Nederland zijne geschiedenis onthoudt.

De Graaf van Parijs.

PHILIPPE VAN ORLEANS,

GRAAF VAN PARIJS.

I

„*Le comte de Paris est mort. Il n'y a rien de changé en France,*” schreef Clemenceau in de *Justice*, toen hij het overlijden van Philippe van Orléans, graaf van Parijs vernam. Deze woorden geven volkomen den indruk weer, dien dit bericht buiten den kleinen kring van persoonlijke en politieke vrienden maken moest. De dood van den graaf van Parijs had geen invloed op den loop der gebeurtenissen; hij stond buiten den kring dergenen, van wier woorden en daden het wel en wee van landen en volken afhankelijk zijn; hij was een onbekende in de arena, waar de lauweren van staatkundige verdienste worden behaald.

In zijne jeugd bestemd voor den troon van Frankrijk, waarop zijn grootvader door eene revolutie was geplaatst, heeft hij zich door een andere revolutie elk vooruitzicht zien ontnemen, ooit dien troon te bestijgen. De gebeurtenissen van 24 Februari 1848 hebben aan zijn levensloop een geheel andere wending gegeven; hij werd er door geplaatst in de rijen der onttroonde vorsten, voor wie men wel persoonlijke, doch geen politieke

belangstelling meer koestert. Als pretendent heeft hij niet beantwoord aan de verwachtingen, die zijne monarchistische vrienden in Frankrijk van hem hadden. Hij was niet gevormd van de stof, waaruit pretendentes moeten bestaan. Hem ontbraken het avontuurlijke, dat in iedere gebeurtenis een aanleiding meent te zien voor openlijk optreden; de geestdrift, die tot daden aanspoort; het vertrouwen in de goddelijkheid van zijn rechten, dat moed geeft, alles te tarten, om die rechten te doen zegevieren; en vooral het geloof, dat zijn optreden aan het geluk van Frankrijk bevorderlijk zou zijn. Waarschijnlijk zou hij een verstandig en geëerd vorst zijn geweest, wanneer hij door opvolging tot de koninklijke waardigheid was gekomen; en wanneer hem de kroon van Frankrijk te eeniger tijd ware aangeboden zou hij zeker niet gearzeld hebben haar aan te nemen. Maar het lag niet op zijn weg krachtige pogingen te doen, om den bestaanden regeeringsvorm door den constitutioneel-monarchalen te vervangen. Hij was, wat men zou kunnen noemen: een platonisch pretendent. Voor vorsten, die bestemd zijn, zulk een rol te vervullen, is het bedenkelijk, een liberale opvoeding te ontvangen, en in hun jeugd te leeren gelooven aan de juistheid van het republikeinsche beginsel van *self-government*, zooals met den graaf van Parijs het geval was. Daardoor was in hem het onwankelbare vertrouwen in de heiligheid en de onaantastbaarheid van zijn rechten geschokt; hij was geworden als de priester, die het geloof verloren heeft in de waarheid van het goddelijke woord, dat hij verkondigt, en die uit plichtsbefef of maatschappelijke noodzakelijkheid blijft voortgaan zijn bediening te vervullen, maar zonder de heerlijke geestdrift, die de overtuiging van de goddelijkheid zijner zending vroeger bij hem had opgewekt.

Waar anderen onder zulke omstandigheden moreel te gronde zouden zijn gegaan, vond de graaf van Parijs zedelijken steun in onafgebroken arbeid. De voortreffelijke opvoeding, die hij van een begaafde moeder had genoten; zijn ijver, werkzaam-

heid en studielust, samengaand met ver boven het middelmatige uitstekende talenten, deden hem zoeken naar geestelijken arbeid; en in het land der ballingschap ontwikkelde hij zich tot een auteur, wiens werken over den Amerikaanschen vrijheidsoorlog en over de Engelsche arbeidersvereeningingen terecht werden geprezen. Maar de prins was geen practisch politicus. Elke kans om een werkzaam aandeel te krijgen in het bestuur der zaken van zijn vaderland heeft hij laten voorbijgaan. In zijn testament doet hij zich kennen als een, die geen hoop meer had, dat in Frankrijk ooit weer het koningschap zou hersteld worden, en die zich alleen door zijn vrienden liet overhalen om de rol te blijven vervullen van politiek man en martelaar zijner overtuiging, hoewel hij zich bewust was, een hopelooze zaak te dienen.

Toch is de graaf van Parijs „een man van beteekenis” geweest, meer nog door hetgeen hij heeft nagelaten dan door hetgeen hij heeft gedaan. Van hem, voortgekomen uit de school der revolutie, opgevoed in de beginselen die tot de oprichting der Juli-monarchie hadden geleid, was te verwachten, dat hij elke gelegenheid zou aangrijpen om zijn traditioneele rechten te herkrijgen, zij het ook langs den onwetigen weg van geweld. En de aanleiding daartoe heeft hem niet ontbroken. In de eerste jaren der Republiek; tijdens het Boulangisme; en later tijdens de ontroering door het Panamschandaal opgewekt, had hij, met hoop op succès, een poging tot gewelddadige restauratie kunnen wagen. Hij heeft het niet gedaan, omdat hij Frankrijk niet wilde blootstellen aan de noodlottige gevolgen van een burger-oorlog. Meer dan Gambetta of Thiers, meer dan Grévy of Carnot, heeft hij gedaan voor de bevestiging der republikeinsche instellingen in Frankrijk door zijn weigering zich in een „avontuurlijke politiek” te begeven, een gevolg van zijn loyauteit en zijn hoog gevoel van eerlijkheid, ook in de staatkunde.

Frankrijk heeft hem niet begrepen; en de monarchisten

zijn langzamerhand gaan inzien, dat voor het onbereikbare tegen het onvermijdelijke toch niet te strijden viel. Zij gaven den strijd op, en sloten zich aan bij den regeeringsvorm, waarvoor het Fransche volk steeds groote liefde heeft getoond. En de pretendent bleef bijna alleen staan, verlaten door zijne partij en door de kerk, de beide machten waarop hij zoolang had vertrouwd. Doch ook toen kon hij niet besluiten afstand te doen van de traditie, die zijn geboorte hem had opgelegd, en die hij bij zijn dood overdroeg aan zijn zoon.

Of hij een goed vorst zou geweest zijn, is moeilijk te zeggen; hij had alle gegevens om het te zijn; doch zeker is het, dat hij een goed mensch was, een man, die streng was voor zich zelf en toegevend voor anderen, en die een open oog en een warm hart had voor de nooden en behoeften van de maatschappelijk lager geplaatsten.

II

Het huis van Orléans, dat onder den graaf van Parijs *la Maison Royale de France* is geworden, heeft tot stamvader den tweeden zoon van Lodewijk XIII, Philippe, die in 1680 door zijn broeder Lodewijk XIV tot hertog van Orléans werd benoemd; aan zijne dotatiegoederen zijn de namen Chartres, Nemours en Montpensier ontleent, die in de familie Orléans herhaaldelijk voorkomen. Philippe van Orléans was gehuwd met een duitse prinses, Elisabeth Charlotte van de Palts, wier correspondentie getuigt van haar karakter en haar geest. Uit dit huwelijk was een zoon geboren, die later als regent, tijdens de minderjarigheid van Lodewijk XV, de zaken in Frankrijk bestuurde en zich daarbij liet kennen als een schrander en talentvol vorst, doch tevens als een losbandige wellusteling.

In den loop der jaren ontstond tusschen de beide geslachten, de Bourbons en de Orléans, een ernstige verwijdering, waartoe

het gedrag van den regent veel had bijgedragen; de koninklijke tak ontzag zich niet de „neven van Orléans” tegen zich in te nemen door allerlei quaesties over rechten, aanspraken en étiquette; en dit gaf aanleiding tot de oppositie, die tijdens de regeering van Lodewijk XVI in openlijke vijandschap ontaardde. De vertegenwoordiger van den jongeren tak was toen Louis Philippe Joseph, hertog van Chartres, die als Philippe Egalité een rol heeft gespeeld in de Fransche revolutie en die den 6^{en} October 1793 werd guillotineerd. Deze Orléans was gehuwd met zijne nicht Louise Marie Adelaïde de Bourbon-Penthièvre; en uit dit huwelijk was den 6^{en} October 1773 een zoon geboren, die in de geschiedenis bekend geworden is, onder den naam Louis Philippe I, koning der Franschen.¹

Zelden heeft een vorst zooveel beleefd als deze jonge prins. Onder het *ancien régime* geboren en opgevoed; als jongeling naar het voorbeeld zijns vaders een trouw bezoeker van de

¹ Het is niet onze bedoeling, uitvoerig melding te maken van de *chronique scandaleuse*, waaraan de geschiedenis van het huis Orléans zoo rijk is; Egalité, de vader van Louis-Philippe, verklaarde in 1792, van de tribune der Jacobijnen-club een bastaard te zijn: „*Je déclare que je ne suis pas le fils du dernier duc d'Orléans, mais bien celui d'un valet d'écurie; il est notoire, que mon prétendu grand-père a toujours refusé de me reconnaître pour un Bourbon, et je souscris à ce jugement.*”

Zijne gemalin was de kleindochter van den graaf van Toulouse, den onechten zoon van Lodewijk XIV en Mme de Montespan. Omtrent Louis-Philippe vertelt Maria Stella, Lady Newborough, baronne de Ungern Sternberg (née Joinville, zooals zij schrijft) in haar werk: *Echange criminel d'une demoiselle du plus haut rang contre un garçon de la condition la plus vile* (Parijs 1830) dat hij een ondergeschoven kind, en eigenlijk de zoon van een cipier, Chiappini, uit Modigliani in Italië, zou zijn.

Dit werk, dat bij de verschijning veel opgang maakte, werd op last van Karel X geconfisqueerd. Een nieuwe uitgave verscheen in 1883. Het wordt besproken door Louis Blanc in zijn *Histoire de Dix Ans* en in andere werken over Louis-Philippe.

Op de legitimiteit van de familie was dus nog al het een en ander aan te merken!

bijeenkomsten der Jakobijnen; door de omstandigheden, die den dood van *Egalité* na zich sleepten, genoodzaakt te vluchten; bracht Louis Philippe geruimen tijd in uiterst bekrompen omstandigheden door. Omstreeks 1800 vertoefde hij in Engeland, waar zijn beide broeders stierven; in 1808 vinden wij hem te Palermo, waar hij kennis maakte met prinses Marie Amélie van Sicilië, een kleindochter van Maria Theresia en de tante der prinses, die later als hertogin van Berry zulk een dwaze rol in de geschiedenis van het Juli-koningschap zou vervullen.¹ De kennismaking met de Siciliaansche prinses leidde tot een huwelijk, dat voorloopig aan de zwerftochten van den hertog van Orléans een einde maakte.

De restauratie der Bourbons in 1814 was reeds dadelijk door een groot deel van het fransche volk met weerzin ontvangen, en alleen het machtsvertoon van de verbonden mogendheden had Lodewijk XVIII op den troon van Frankrijk doen plaats nemen. Hoe weinig bemind de koning zich had weten te maken, bij het volk zoowel als bij het leger, bleek het best gedurende de Honderd Dagen, die volgden op den terugkeer van Elba, toen de keizer overal met gejuich werd ontvangen, en de koning zich moest haasten Parijs en Frankrijk te verlaten. Na de vernietiging van Napoleon's macht bij Waterloo en den afstand door den keizer ten behoeve van zijn zoon, den koning van Rome, geteekend, werd Lodewijk XVIII voor de tweede maal door de vreemde troepen naar zijn hoofdstad teruggebracht. Doch nu was het vertrouwen geheel verbroken. Verbitterd door de stemming der natie, die hij nog kort te voren als hem toegedaan beschotwd had, liet Lodewijk zich overhalen de onhandige en tot verzet prikkelende politiek te steunen van de reactionaire partij en leende

¹ Zie: Anquetil, *Histoire de France* VI 383 vlg; en Jorissen, *Historische Studiën* 321 vlg.

hij de hand tot het nemen van maatregelen, die hij weinige maanden vroeger zeker zou hebben afgekeurd. Toch liet de koning de ultra-royalisten niet geheel vrij spel; hij was te verstandig om niet in te zien, dat een contra-revolutie voor hem en zijn geslacht noodlottige gevolgen kon hebben. Gestemd door het kabinet-Decazes wist hij langen tijd de rechten des volks, in de Charte gewaarborgd, te verdedigen tegen de pogingen der legitimisten, om tot den toestand van voor 1789 weer te keeren.

Eerst na den moord, door Louvel den 13^{den} Februari 1820 op den hertog van Berry, den jongsten zoon van Artois, gepleegd, gaf Lodewijk vrij spel aan de reactionairen, aan wier hoofd zich de vermoedelijke troonsopvolger had geplaatst. Feitelijk legde Lodewijk toen de regeering neder; „Ik wil wel eens zien, hoe het na mijn dood zal gaan,” spotte hij. Toen hij in September 1824 overleed veranderde er niets in den toestand; Artois had de regeering reeds bij het leven zijns broeders aanvaard.

Met een volharding en een ijver, een betere zaak waardig, legde Karel X zich, gedurende de weinige jaren van zijn regeering, er op toe zooveel mogelijk tot de toestanden van vóór de Revolutie terug te keeren; de macht van adel en geestelijkheid te herstellen; de bezworen rechten des volks te schenden; en het absolute koningschap in te voeren. Het ware wellicht eer mogelijk geweest de Seine te dwingen vóór Parijs naar haar bron terug te keeren, dan in 1825 in Frankrijk de maatschappelijke en politieke toestanden te herstellen, waaraan de omwenteling een einde had gemaakt. Spoedig genoeg zou Karel X dit ervaren. De Revolutie van 28 Juli, uitgebroken toen de koning in een viertal ordonnantiën de bezworen Charte had geschonden, stiet den meinedigen koning van den troon.

Louis Philippe had zich, zowel tijdens zijne omzwervingen

onder de republiek en het keizerrijk, als na de Restauratie, voorzichtig onthouden van alles wat naar politiek zweemde. Hij wilde zich niet brouilleeren, noch met de aanhangers van den Koning, noch met het volk. Hij leefde schijnbaar slechts voor zijn gezin en vond voldoende arbeid in zijne, overigens goed geslaagde pogingen om zijn vermogen te vergrooten, dat onder de revolutie zeer was verminderd. Op dit gebied toonde hij, welke groote financieele gaven hij bezat. Niet alleen wist hij het vermogen van zijn vader en de apaanage-goederen terug te krijgen — doch tevens uit het zogenaaemde emigranten-fonds voor zijn aandeel 32 millioen francs te ontvangen. Hij had zich nooit met de emigranten bemoeid — behalve toen er wat te halen viel!

In het geheim werkte hij echter steeds om vrienden te verwerven, onder alle standen der maatschappij, waarbij hij ijverig gesteund werd door zijne heerschezuchtige zuster Adelaide, die zich den bijnaam: „de Egeria van het Huis Orléans” wist te verwerven. Gaarne liet Louis Philippe het zich aanleunen, als van hem gezegd werd, dat hij een populariteit bezat, die noch Lodewijk XVIII, noch Karel X ooit zouden krijgen; en niet minder gaarne hoorde hij, dat de roode liverei van Orléans in de straten van Parijs werd toegejuicht, terwijl men de koninklijke equipages nariet: „*A bas les ministres; à bas les jésuites; à bas les jésuitesses!*” En toen in 1830 de troon van Karel X vacant kwam, en aan Louis Philippe werd aangeboden, aarzde hij, alsof hij niet wist wat te doen. Door de revolutie genoodzaakt had Karel X een acte van afstand geteekend, ten gunste van den jongen hertog van Bordeaux, den posthumen zoon van den hertog van Berry, die later, als graaf van Chambord, de aanspraken der legitimisten zou handhaven. Karel X hoopte, dat Louis Philippe dezen uitersten vorstelijken wil zou eerbiedigen en als regent zou optreden; en ook in de omgeving van den hertog van Orléans was men zoo weinig zeker van zijn beslissing, dat de Pruisische

gezant nog den 1sten Augustus 1830 naar zijn hof het bericht zond: „*Le duc d'Orléans répète sans cesse qu'il n'acceptera jamais la couronne, ni pour lui, ni pour ses enfants. Mme la duchesse a dit à ses alentours: jamais mon mari et moi ne deviendrons usurpateurs.*” Men heeft er Louis Philippe later vaak een verwijt van gemaakt, zijn woord te hebben gebroken; en zeker had de tocht, door den graaf van Parijs in 1873 naar Frohsdorf ondernomen, gedeeltelijk zijn oorzaak in het verlangen, de fout goed te maken, die zijn grootvader in 1830 heeft begaan.

Het is echter de vraag of Louis Philippe in de mogelijkheid zou geweest zijn, als regent voor Bordeaux optetreden; de Nationale vergadering toch bood hem de Kroon aan, niet „*parceque, mais quoiqu'il fût un Bourbon!*”

Louis Philippe was bijna 60 jaren oud toen hij de regeering aanvaardde; achttien jaren heeft hij Frankrijk bestuurd. Doch ook hem, den wereldwijzen, verstandigen en menschkundigen man heeft de kroon geen genot gegeven. Hij was een begaafd politicus en diplomaat, doch hij was tevens te veel een man der kleine middelen; en hij was te eigenwijs en te veel overtuigd van zijn eigen voortreffelijkheid en zijn beter inzicht in alle zaken, om een goed constitutioneel vorst te zijn. Bij zijn troonsbestijging zeide Lafayette tot hem: „*Ce qu'il faut au peuple français, c'est un trône populaire, entouré d'institutions républicaines.*” — „*C'est bien ainsi que je l'entends*”, was het antwoord van Louis Philippe. Maar in zijn bestuur toonde hij spoedig niet veel begrip te hebben van wat „*institutions républicaines*” zijn. Niet de mannen, die daartoe door de meerderheid der volksvertegenwoordiging waren aangewezen wilde hij naast zich dulden als ministers, doch alleen de vriendjes die in zijn smaak vielen. Zijn verleden, zijn opvoeding en vooral zijn hooge leeftijd waren wel een verontschuldiging voor deze zwakheden; maar ze werden toch een der oorzaken van den val der Juli-monarchie.

Doch in de eerste jaren zijner regeering was alles „boter tot den boëm.”

Om de tegenstelling met de aristocratische richting, die de regeering van Karel X had ingeslagen, werd het bewind van Louis Philippe het „Burger-koningschap” genoemd, wyl het steunde op de bourgeoisie, den gegoeden middenstand, die door twee revoluties in den zadel was gekomen. Op dien steun waren de kieswetten, de gemeentewet, en andere wetten van het Juli-koningschap berekend. Vredelievend naar buiten; constitutioneel — ten minste voor het uiterlijk — naar binnen; conservatief met een anti-clericaal tintje — als de regeering van Louis Philippe was, kon zij toch niet veel doen voor de innerlijke bevrediging van Frankrijk. Het parlementair systeem toonde, naast een volslagen onvruchtbaarheid, een steeds toenemende neiging tot protectie en corruptie. De regeering maakte in het geheim en in 't openbaar, middellijk en onmiddellijk, gebruik van omkoopertij. *Enrichissez-vous!* werd het wachtwoord. En toen daarbij een kieswetbeweging kwam, waarbij het volk aanzienlijke uitbreiding van het stemrecht verlangde, welke de koning, door Guizot gesteund, weigerde toe te staan — meende het Parijsche volk, dat deze koning al niet veel beter was dan zijn voorgangers; zoo brak een revolutie uit, waarvan het einde de val der Juli-Monarchie was. Na haar val bleek het, hoe weinig wortel de monarchie van Louis Philippe geschoten had onder het fransche volk. Zij liet bij haar verdwijnen geen spoor achter; het was, alsof zij nooit bestaan had!

III

Hoe geheel anders zou alles wellicht geloopt zijn, indien in het jaar 1842 niet een ongelukkig toeval de dynastie van Orléans had beroofd van den populaireren troonsopvolger, die bij een rijtoer te Neuilly om het leven kwam. „Och, was ik

het toch geweest!" snikte Louis Philippe toen men het lijk van zijn zoon in de Tuileriën bracht; de grijze koning begreep, dat dit verlies voor zijn geslacht onherstelbaar zou zijn.

Want de talentvolle, kranige kroonprins was in hooge mate bemind bij het fransche volk; hij was soldaat uit neiging en had zich onderscheiden bij de veldtochten in België en in Algiers. Zijn *bravoure* te velde en zijn flinke, eerlijke houding, hadden hem het vertrouwen doen winnen, dat nog verhoogd was door zijn gelukkig huwelijk met prinses Hélène van Mecklenburg-Schwerin. Het had heel wat moeite gekost den Orléanistischen prins aan een vrouw te helpen. In het jaar 1836 had hij, met zijn broeder Nemours, aan alle europeesche hoven naar een bruid gezocht. Overal waren zij met groote hoffelijkheid ontvangen: *l'eau bénite de la cour* was hun nergens gespaard, maar voor een vrouw waren zij niet legitiem genoeg. Te Weenen hadden zij een bijzonder goeden indruk achtergelaten, en Metternich scheen wel geneigd hun een handje te helpen; doch op den Hofburg kon men het niet over 't hart krijgen, na Maria Antoinette en Maria Louise nog een derde oostenrijksche prinses op te offeren aan de vriendschap met Frankrijk. Eindelijk gelukte het den diplomaten een bruid te vinden in een der uiterste hoeken van Noord-Duitschland. Czar Nikolaas I, de beschermheer der legitimiteit in Europa, deed al zijn best, om ook te Ludwigslust tegen de plannen van den „revolutionairen troonroover", zooals hij Louis Philippe noemde, te ageeren; en de groot-hertog was meer beleedigd dan vereerd met het aanzoek der fransche regeering; doch Friedrich Wilhelm III, die te Berlijn vriendschap voor de fransche prinsen had opgevat, trad persoonlijk als Brautwerber voor den kroonprins op en met goed gevolg.

Hélène van Mecklenburg was door haar stiefmoeder, een prinses van Hessen-Homburg, in groote vroomheid opgevoed. Haar brieven wemelen van citaten uit Paul Gerhard, den

auteur van de *Geistliche Andachten*. En deze vrome lutherse wordt ten huwelijk gevraagd door een katholiek, een Fransman, een jong en lichtzinnig *viveur*! Door hare stiefmoeder over haar verlangen ondervraagd, stemde prinses Hélène toe, zonder een oogenblik te aarzelen. Er moet een beetje eerzucht gesluimerd hebben, heel op den bodem van haar vroom hartje; en het vooruitzicht eens de fransche koningskroon te dragen, moet wel iets verlokkennds voor haar hebben gehad, want zonder haar aanstaanden man zelfs gezien te hebben, verklaarde zij zich bereid Ludwigslust met de Tuilerieën, het kleine Duitsche vaderland met het grootte, rijke Frankrijk te verwisselen. Een oogenblik schenen de onderhandelingen nog te zullen schipbreuk leiden op den uitgesproken wensch, de prinses niet te noodzaken haar geloof te verlaten en katholiek te worden. Maar Louis Philippe voorkwam daarin elk verlangen door zijn besluit, dat de hertogin van Orléans vrij moest worden gelaten in welk geloof zij zalig wilde worden. Na de clericale richting, waarin de regeering van Karel X zich had bewogen, was dit een groote concessie; maar Louis Philippe wist, dat een beetje tolerantie hem in de oogen van het volk slechts goed kon doen. „Ik wil”, zeide hij, „dat mijne kleinkinderen katholiek zullen worden; maar ik zal nooit toestaan, dat het geloof van mijn schoondochter het onderwerp van diplomatieke onderhandelingen zal uitmaken”. En in zijn intiemem kring keurde de koning zelfs het denkbeeld af van de mogelijkheid, dat de prinses tot de katholieke kerk zou overgaan. „Zij zou er door dalen in mijn achting”, zeide hij. Voor Marie-Amélie, die altijd meer of min clericale neigingen had, was dat huwelijk van haar zoon met een protestantsche vrouw een hard gelag; temeer daar de plechtigheid, die in het slot te Fontainebleau plaats had, een sterk sprekend karakter droeg.

Nadat het burgerlijke huwelijk was voltrokken voor de mi-

nisters, die als ambtenaren van den burgerlijken stand fungeerden, werd het huwelijk kerkelijk ingezegend in de „Chapelle Henri IV”. Doch nauwelijks was de priester met zijn dienst gereed, of de stoet begaf zich naar de „Salle Louis Philippe”, waar een schouwspel te zien was, zooals nog nooit aan het Fransche hof was vertoond. Voor een altaar met brandende kaarsen, stond daar een man in een eenvoudige zwarte toga, de gladde kin op een helderwit beffe geleund — een luthersche predikant. En in het slot, waar Lodewijk XIV het Edict van Nantes had herroepen, werd het huwelijk van een fransch troonopvolger op protestantsche wijze voltrokken.

In zijn *Essais de littérature française* geeft J. J. Weiss de volgende karakterteekening van de prinses, die de moeder van den graaf van Parijs zou worden: „De hertogin van Orléans trof elk die met haar in aanraking kwam, door een karakter, dat ver boven het gewone uitstak. Zij was niet opgevoed, om Koningin te worden; zij was grootgebracht in de kalmte van een burgerlijke en christelijke omgeving. Doch de godsdienst, die al haar denkbeelden beheerschte, onderdrukte er geen enkele van. Wie zou haar ooit gezegd hebben, dat zij naar Frankrijk zou gaan, om daar te regeeren, zij de onbekendste, de nederigste der Duitsche prinsessen? En toch, geen beter slot voor haar eenvoudige en poëtische jeugd, dan het onverwachte aanbod van de kroon van Frankrijk. Het was als een feeënsprookje. De prinses was de eenige die er niet door verbaasd of verschrikt was. Hoe hoog de troon van Frankrijk ook stond, zeker niet hooger dan haar hart; en het bewonderenswaardigst was, dat zij, hoe klein haar huis ook zou geweest zijn, er tevreden en gelukkig zou geleefd hebben. Toen de hertog van Orléans haar hand vroeg, was zij directrice van een inrichting om goede dienstboden op te leiden.” En verder: „De bezwaren van de Duitsche vorstelijke familie over de legitimiteit der dynastie van Orléans waren volstrekt niet beleedigend voor den koning noch voor

Frankrijk; het is natuurlijk dat een Duitsch vorst over deze quaestie andere meeningen heeft dan een nationale garde; en een vrouw als prinses H el ene is wel waard, dat men eenige moeite moet doen om haar te krijgen."

Blijkt hieruit reeds welk een goeden indruk de hertogin van Orléans op de ontwikkelden in Frankrijk maakte, ook uit andere omstandigheden is het duidelijk te merken, dat de Mecklenburgsche prinses door haar voorkomen en haar optreden de harten harer fransche onderdanen wist te winnen. Het was in dien tijd, dat alles wat Duitsch was in Frankrijk met verrukking werd ontvangen. Goethe en Beethoven vierden triomfen aan de Seine; de quartetten van Haydn en Mozart werden in alle fransche salons gespeeld; en de fransche schilders zonden blonde *Gretchens* en etherische *Mignons* naar den Salon. Het sprookje van den dweependen *Allemand*, die geheel was ingenomen door zijn droomen, zoiets van Wertherzelf, vond toen in Frankrijk algemeen ingang; en de hertogin van Orléans, met haar groote vergeetmij niet-oogen, haar blonde lokken, haar slanke gestalte en haar ovaal rond, blank gelaat vertegenwoordigde voor de parijzenaars het echte type van de zachtzinnige, teedere vrouwen uit het Overrijnsche land van *Dornr schen* en *Schneewittchen*.

Men kan zich niet voorstellen welk een rijkdom van gevoelens de hertogin van Orléans in de gelukkige eerste jaren van haar huwelijk ten toon spreidde. Zij beminde haren man met geestdrift; zij wijdde zich aan hem, als aan Frankrijk; en zij dankte God, die haar in de gelegenheid had gesteld, dit groote genot te smaken: bemind te worden en te beminnen. Haar brieven uit dat tijdperk vloeien over van deze gevoelens. „Ik ben trotsch op hem", schrijft zij aan haar stiefmoeder, toen haar man van een tocht in Algiers te Parijs was teruggekeerd; „mijn beschermer, mijn vriend, mijn leven is in ons huis teruggekeerd. Zijn afwezigheid scheen mij een lange, bange droom. Het was gisteren een heerlijke dag. Mijn hart was vol

dankbaarheid en klopte van vreugde. Er kwam bezoek, maar eindelijk liet men ons alleen. De kleine was in mijn slaapkamer. Daar ging de deur open; hij was een beetje verlegen, maar gaf toch zijn vader de hand. Hij vond, dat de jonger grooter was geworden. Wij hebben met ons beiden gegeten. De kleine liep om ons heen, zingend, lachend en stal het hart van zijn vader, die het toch niet zeggen wou. Het was een prettige, intieme avond”.

Den 24sten Augustus 1838 was dit huwelijk met een zoon gezegend, die van Louis Philippe den titel: graaf van Parijs verkreeg. Het was de naam die voor duizend jaren gevoerd was door Robert de Sterke en zijn zoon, graaf Eudes, die in 885 Parijs tegen de Noormannen had verdedigd. Sedert had niemand dien gedragen. De hertog van Orléans was opgetogen. Hij schreef nog denzelfden dag aan zijne zuster: „Hélène heeft mij zooveen een flinken zoon geschonken. Ook hier blijkt weer de ster van Orléans! Nu het kind er is, moeten we trachten te zorgen 1°. dat het lang leeft, en 2°. dat het eens den troon bestijgt”.

Niemand vermoedde op dat oogenblik, hoe snel de ster van Orléans, die toen op haar hoogste punt stond, zou ondergaan!

De geboorte van den kleinzoon des konings werd in Parijs, in geheel Frankrijk, met vreugdegejuich ontvangen. In de feestelijke stemming die op het bericht volgde, werden allerlei dwaasheden gedaan, die thans een glimlach opwekken bij de herinnering. Een der bladen uit dien tijd vertelt: „Den 24^{en} Augustus hield de krijgsraad te Parijs zitting voor de zaak van den soldaat Biscarrat, die van insubordonnatie was beschuldigd. Er was een strenge straf tegen hem geeischt, en juist wilde advocaat Cartelin, zijn verdediger, het woord nemen, toen een kanonschot de glasruiten van de gerechtzaal deed trillen. Een tweede schot volgde, een derde, en zoo maar door, volle honderd en een schoten. De verdediger wees naar buiten en zeide: „Mijne heeren, mijn rede-

voering is geëindigd; dit artilleriesalvo is de beste verdediging die er zijn kan!" En de beklaagde werd vrijgesproken."

Zoo ging het overal. Er heerschte een ongekende vreugde over de geboorte van den prins. Alfred de Musset wijdde aan den jongen graaf van Parijs een gedicht, waaraan de volgende regels ontleend zijn:

Le bruit de nos canons retentit aujourd'hui,
 Que l'Europe l'écoute! Elle doit le connaitre,
 France, au milieu de vous un enfant vient de naitre
 Et si ma faible voix se fait entendre ici,
 C'est devant son berceau que je te parle ainsi.

Den 25^{en} Augustus ontving Louis Philippe een deputatie uit den gemeenteraad van Parijs, aan welken hij zijn besluit mededeelde den prins „graaf van Parijs" te noemen, „ten einde de hoofdstad een bijzonder bewijs van zijn genade te geven." De prefect van de Seine, graaf Ramberteau, betuigde namens de stad dank voor dit koninklijk gunstbewijs. „Die titel", zeide hij, „is voor den prins, die hem draagt, een goed voorteeiken; het is een band temeer tusschen hem en ons. Zoodra de tijding op het stadhuis bekend werd, kwam de gemeenteraad bijeen: hij besloot volksfeesten te organiseren, en den graaf van Parijs een degen ten geschenke aan te bieden. Die degen zal, naar de meening van den raad, noch aan dien van Karel den Groote, noch aan dien van Napoleon herinneren; op den geest van verovering is de geest van vrijheid en orde gevolgd die Uwe regeering bemind en geacht maakt. Vergun ons, U te zeggen, Sire, dat de degen dien wij uwen kleinzoon willen aanbieden, zal gelijken op dien van Louis Philippe — dat het een degen zal zijn, die de scheede slechts verlaat ter verdediging van het vaderland en van zijne instellingen; de degen van een vorst, die zich de achting van Europa wist te verwerven en tevens in Frankrijk de heerschappij der vrijheid onder de wet wist te vestigen."

De *Constitutionnel* wist te vertellen, dat de degen 50000 francs

had gekost; en dat een der leden als devies er op gegraveerd wilde hebben: „Qu'il ne se serve jamais de moi!" Als dat laatste juist is, heeft dit raadslid wel een profetischen blik gehad; de prins heeft nooit de gelegenheid gehad zich — voor of tegen Frankrijk — van dien degen te bedienen.

Slechts enkele bladen van dien tijd waagden het, de zaken wat minder rooskleurig aan te zien. Zoo schreef de *Temps*: „Nu zegge men niet, God bescherm Frankrijk! De dynastie heeft ontwijfelbaar voorspoed, maar dat is niet alles, God heeft ook het Frankrijk van het keizerrijk en het Frankrijk van de Restauratie beschermd. De dynastie van Napoleon was gelukkig toen de koning van Rome werd geboren; de dynastie der Bourbons was nog gelukkiger door de geboorte van den hertog van Bordeaux. Tot nog toe hebben de erfgenamen niet aan de regeeringen ontbroken; maar de regeeringen hebben het erfgoed verspeeld!"

En waarlijk profetisch klonken de woorden van het *Journal Général*: „Wij kunnen een zekere melancholie niet van ons afzetten, die geen voorgevoel, maar een herinnering is. Wij denken er onwillekeurig aan, hoe vaak het leven van prinses de heerlijke vooruitzichten der eerste dagen heeft teleurgesteld; hoe velen dezer kinderen van een macht, die voor de eeuwen bestemd scheen, in smart hun leven eindigden. De zoon van Lodewijk XVI stierf een langzamen wreedaardigen dood in vergetelheid; de zoon van Napoleon overleed in ballingschap; de kleinzoon van Karel X boet in den vreemde de fouten van zijn grootvader. Welke voorbeelden, of liever: welke leeringen!"

Voor de ouders volgden dagen van heerlijk geluk, vooral toen een tweede zoon, de hertog van Chartres, werd geboren; de hertogin van Orléans leefde geheel voor haar kinderen. In een der brieven aan haren ouden vriend en leermeester Gotthilf Heinrich von Schubert schrijft zij:

„Gij weet niet hoe ik geniet van den heerlijken zomer,

buiten; van het prachtige weer en nog meer van de kinderen, die zoo frisch, zoo rozig, zoo lief zijn en den heelen dag in het gras liggen! Zij lijken op bloemen, in het hooge gras, dat hen bedekt."

Plotseling, onverwacht en wreed, werd het geluk van de hertogin verstoord; de hertog verloor bij een ongeluk zijn leven, en daarmede was haar hoop vernietigd op een toekomst, waarvan zij zich zooveel had voorgesteld. Er volgde een tijd van diepen, innigen rouw, waarin haar kinderen haar eenige troost waren. „Heden begroette mij mijn lieve kleine Parijs als een zonnestraal". Ook „Robertje" was haar tot vreugde. Hij was levendiger, vlugger van begrip en drukker dan de graaf van Parijs. Reeds toen was het duidelijk, dat het noodlot zich vergist had. Chartres zou een veel beter pretendent zijn geweest.

Uit die dagen van rouw en opgaan in haar kinderen zijn de brieven, waaraan de volgende citaten ontleend zijn: „Ik tracht zooveel mogelijk met mijne zonen alleen te zijn. Vandaag ben ik met Philippe naar Neuilly geweest." (De plaats waar de hertog het leven had verloren). „Hij sliep in mijn armen in; toen legde ik hem in zijn bedje en bewees hem duizend zorgen. Gij hadt eens moeten zien hoe lief en aanhalig hij was. Wat zijn burger-moeders toch gelukkig!" Daarin teekent zij zich geheel, in die woorden.

Louis Philippe had de opvoeding van den graaf van Parijs en van den hertog van Chartres toevertrouwd aan Adolphe Regnier, die later lid der Academie werd, en wiens naam vooral bekend is door zijne uitgaven der fransche klassieken.

Met dien onderwijzer zat de graaf van Parijs ook in den morgen van den 24sten Februari 1848 bij zijn boeken en tobdie over eenige onregelmatige latijnsche verba, die dien dag bijzonder weerspanning waren. De leeraar was niet met zooveel aandacht bij de les als anders, dat merkte de tienjarige leerling wel; en ook mama was niet zoo vroolijk als andere dagen,

wanneer zij kwam kijken of haar jongens flink vorderden; integendeel, zij had bezorgde blikken met Regnier gewisseld en snel het vertrek verlaten. Toch werd de les voortgezet en al was het ook met wat minder attentie, werd de strijd met perfectum en imperfectum weer aangeboden. Plotseling kwam de hertogin de kamer binnenstormen: „Dat is geen opstootje; dat is een revolutie!” riep zij. De jonge graaf van Parijs kreeg nu aanschouwelijk onderricht in het verschil tusschen ongeregelheden en omwentelingen. Beneden in de straten een dof gedruisch, dat altijd dicht en dichterbijkwam; in het paleis een angstig heen- en weervliegen van kamerbeeren, ministers en generaals; handenwringen, klachten, tranen. De knaap hoorde iets van afdanken van grootpapa, en dat hij, de kleine graaf van Parijs, nu koning was. Hij wordt tusschen mama en oom Nemours in, voor een opgewonden vergadering van mannen gebracht, die afgevaardigden heeten, en die hem als koning moeten erkennen. Doch snel verdwijnt dit beeld; hij zit nu in een rijtuig en rijdt langs omwegen en nauwe straten naar een der poorten van de hoofdstad. De koning vlucht; en zijn klein hoofd is nog suf van het brok wereldgeschiedenis, dat hem daar in zijn kinderkamer onaangediend is komen overvallen, als hij reeds Frankrijk achter den rug heeft en met zijne moeder bescherming heeft gevonden bij den duitschen oom, die toch gelijk had, toen hij tegen het huwelijk van zijn zuster met den franschen kroonprins was.

Dit oogenblik was het belangrijkste in het leven van den graaf van Parijs. Het besliste over zijn geheele toekomst. Uit de *Mémoires* van Tocqueville blijkt, dat het alleen Lamartine was, die in de gedenkwaardige zitting van de Nationale Vergadering van 24 Februari 1848 het burger-koningschap ten val bracht. De koning had toegegeven aan den eisch des volks, hem door Emile de Girardin overgebracht; hij had afstand gedaan van de regeering. De hertogin van Orléans had zich met den hertog van Nemours en den graaf van Parijs,

midden door de oproerige stad naar de vergaderzaal der vertegenwoordiging begeeven, om ten minste nog te trachten de kroon voor haren zoon te behouden. Juist was ook Tocqueville de zaal binnengekomen. Wat er toen gebeurde vertelt deze aldus:

Aan den voet der tribune, met den rug daarheen gekeerd, zag ik de hertogin en de beide prinsen. De hertogin was gaan zitten; zij was bleek maar vastbesloten; ik merkte wel, dat zij zeer opgewonden was, maar haar opgewondenheid kwam mij voor, die van een moedig mensch te zijn, en eer geneigd te veranderen in heldhaftigheid dan in vrees. De graaf van Parijs toonde de zorgeloosheid der jeugd en de vroegrijpe kalmte van den vorst. Naast hem stond de hertog van Nemours, in zijn uniform, stijf, rechtop, koelbloedig. Hij was, naar ik meende, de eenige die dien dag gevaar liep, maar den geheelen tijd nam ik bij hem denzelfden vasten, stilzwijgenden moed waar. De prinsen waren omringd door nationale garden, afgevaardigden en enkele menschen uit het volk. De tribunes waren leeg en gesloten, met uitzondering van de perstribunes, waar het volk, ongewapend en schreeuwend binnendrong. Het gebrul, dat men nu en dan hoorde, bevreemde mij meer, dan al het andere wat in de zitting voorviel. Sedert een halve eeuw had men zoo iets niet bijgewoond; sedert de dagen der Conventie waren de tribunes stom gebleven.

Tocqueville vertelt dan, hoe de oproerlingen eerst bij kleine groepjes de zaal binnendrongen, hoe hun aantal gestaag toenam, tot de president tevergeefs trachtte het gebouw te doen ontruimen; de voorzitter der Kamer smeekte de hertogin de vergadering te verlaten, wjl zij bijna platgedrukt werd. Inmiddels was Odilon Barrot op de tribune gekomen. „Onze plicht is duidelijk!” roept hij: „de Juli-kroon rust op het hoofd van eene vrouw en van een kind!” De kamer komt tot bedaren; onder luide toejuichingen der leden eindigt Barrot zijn toespraak. Het volk had stilzwijgend dit beroep op de

erkenning van den graaf van Parijs als Koning aangehoord. De hertogin van Orléans staat op en wil spreken; doch zij aarzelt toen haar dit van verschillende zijden werd afgeraden. Zij gaat weer zitten. Een noodlottig oogenblik, dat haar zoon de kroon zal kosten. Steeds dringt meer volk de vergaderzaal binnen; afgevaardigden verlaten de kamer en maken plaats voor nieuwe drommen, die van buiten opdringen. En steeds luider wordt het geraas en geschreeuw, tot eensklaps Lamartine het woord neemt. Zijn verschijning op de tribune wordt met gejuich begroet. Hij begint met eenige prachtige frasen, waarin hij den lof der moedige hertogin roemt. De afgevaardigden vatten hoop; zelfs het volk applaudiseert. Doch daar neemt Lamartine een keer; hij spreekt voor de instelling van een Voorloopig Bewind — hij, die in 1842 zoo warm had gesproken voor de benoeming der hertogin tot Regentes, in plaats van Nemours.

Op dat oogenblik klinken luide slagen tegen de deuren der tribunes; deze springen open en het gewapende volk dringt bij massa's het gebouw binnen. De hertogin en de prinsen worden door vrienden buiten de vergaderzaal gebracht: De Juli-kroon was voor de dynastie van Orléans verloren!

Terwijl de koninklijke familie naar Engeland vluchtte, ging de hertogin van Orléans met haar beide zonen naar Duitschland, waar zij zich te Eisenach vestigde. De groothertog van Weimar, haar oom, had een kasteel aan den voet van den Wartburg tot haar beschikking gesteld, waar zij de opvoeding harer zonen kon voortzetten. Na een kort verblijf te Claremont in Engeland, — waar Louis Philippe zich had gevestigd, en waar hij in 1850 overleed, — keerde de hertogin naar Duitschland terug. Zij stierf in 1858; het geluk over de voortreffelijke ontwikkeling van haar „jongens” had haar laatste levensdagen veraangenaamd, en haar diepe smart over het verlies van haar kortstondig geluk gelenigd.

IV

Kalm gingen de eerste jaren voor den graaf van Parijs en zijn broeder voorbij. Hij werkte hard en veel; in Engeland bestudeerde hij de scheikunde in het laboratorium van professor Hoffmann, van *Miners College*; in Duitschland woonde hij de lessen in geschiedenis, staatswetenschappen en filosofie bij, aan de hoogeschool te Weimar; later bezocht hij verschillende slagvelden in Europa, met zijn oom Aumale, zijn militairen gouverneur, generaal Trezel, generaal Drolanvaux, kolonel Uhrich, kolonel de Montguyon of kapitein Morhain. Zoo leerde de graaf van Parijs de militaire geschiedenis van Frankrijk te Nordlingen, te Fleurus, te Freiburg, uit den mond van zijn oom, die beter daarvan op de hoogte is en het beter weet te vertellen, dan iemand anders. In 1858 begaf hij zich naar Turijn, waar zijn broeder aan de militaire school werd opgeleid. Zijn voornemen, om eveneens de lessen aan die school te volgen, vond tegenstand bij de regeering van Koning Victor Emmanuel, die vreesde in ongelegenheid te komen met de fransche regeering als de „pretendent”, het hoofd van het Huis Orléans, in Italiaanschen dienst trad. De graaf van Parijs zwichtte voor deze gewichtige redenen van staat. Hij verliet Italië en ondernam, in gezelschap van den hertog van Chartres een reis naar het Oosten, waarbij hij Griekenland, Turkije en het Heilige Land bezocht. Zijn indrukken van die reis beschreef hij in zijn werk *Damas et le Liban*, dat in 1861 te Londen het licht zag.

Toen in 1861 in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, de secessie-oorlog uitbrak tusschen de noordelijke en de zuidelijke staten der Unie, begaven de graaf van Parijs en de hertog van Chartres zich naar New-York, ten einde hunne diensten aan de regeering van president Lincoln aan te bieden. Vooral de graaf van Parijs verlangde er naar, een heuschen veldtocht

mede te maken; hij benijdde zijn broeder, die in de gelegenheid was geweest aan den oorlog in Italië deel te nemen. In Amerika zou hij de langgezochte gelegenheid vinden zich te oefenen in den wapenhandel en de krijgskunst; in Europa was hem dit tot nog toe niet gelukt.

In zijn werk over den graaf van Parijs zegt de markies de Flers over dit bezoek aan de Vereenigde Staten: De prinsen waren er vooral toe overgegaan door hun verlangen, geen gelegenheid te laten voorbijgaan om een gevecht bij te wonen. De sympathie, die zij toonden voor de groote Republiek, maakte dat zij met warmte ontvangen werden door president Lincoln en door den staatssecretaris Seward. De laatste maakte hunne indeeling bij het leger gemakkelijk, door te bepalen, dat zij geen eed behoefden afteleggen en volkomen vrij waren naar Europa terug te keeren, als zij dat wenschten. Dit was voor de prinsen van zeer veel belang; politieke verwickelingen toch, zouden het, zooals later bleek, noodig maken, dat zij onverwacht het leger moesten verlaten, omdat de belangen van de Vereenigde Staten, naar hunne meening, in botsing kwamen met die van Frankrijk.

Den 28^{en} September 1861 traden zij in het leger der Noordelijken als kapiteins van den generalen staf; zij werden als adjudanten toegevoegd aan generaal Mac Clellan, den commandant van de Potomac-armée. Toen deze generaal den 1^{en} November generaal Scott verving als opperbevelhebber van het leger der Noordelijken, volgden zij hem als adjudanten; zij oefenden zich in de krijgskunst onder een man, die den naam had de bekwaamste generaal van Amerika te zijn. Aan zijn zijde namen zij deel aan de gevechten bij fort Monroe, aan het beleg van Yorktown, den slag bij Fair-Oaks, bij Gain's Mill en aan den zevendaagschen strijd om Richmond. In een brief, dien Joinville den 1^{en} Juli 1862 aan Aumale schreef, wordt over het gedrag van den graaf van Parijs in de gevechten bij fort Monroe het volgende medegedeeld: „De

dag van gisteren zal onuitwischbaar in mijn herinnering blijven, zoowel om de treffende gebeurtenissen waarvan ik getuige ben geweest, als om het gevaar waaraan onze beide neven als door een wonder ontsnapt zijn. Gedurende vier uren was Parijs en gedurende twee uren was Robert onophoudelijk blootgesteld aan het hevigste infanterie- en artillerievuur. Hun gedrag was bewonderenswaardig, zooals te verwachten was. Zij zijn zoo werkzaam en nuttig mogelijk geweest en op het oogenblik van de crisis hebben zij een flinkheid getoond, die aller bewondering opwekte en hun de algemeene dankbaarheid bezorgde."

In Amerika maakten de prinsen ook kennis met den franschen majoor Cluseret, die bekend is geworden door de rol, welke hij in 1871 tijdens de commune heeft gespeeld. Cluseret deelde daarover de volgende bijzonderheden mede:

„Toen ik den graaf van Parijs in Amerika leerde kennen, was hij een goedge, lange jonge man, met blond haar en blauwe oogen; hij had geheel het uiterlijk van een Engelsch landedelman. Als de loop der gebeurtenissen had gewild, dat hij zijn grootvader vreedzaam was opgevolgd, zou niemand beter dan hij in staat geweest in de voetstappen van den burgerkoning te treden. Hij zou alleen wat meer „heer" zijn geweest.

„In Amerika dienden wij drieën, de graaf van Parijs, de hertog van Chartres en ik, bij den staf van het Potomacleger, zij als kapiteins, ik als kolonel. De prins van Joinville vergezelde zijne neven, met kapitein Morhain. De prinsen deden, onder alle omstandigheden, stipt hun plicht. Ik zal niet meedoen aan de verregaande pluimstrijkerij, welke met ophef gewag maakt van hun moed onder het vuur des vijands; er spreekt twijfel aan iets, wat niet twijfelachtig is: de moed van den franschman in het vuur, uit het ophemelen als iets merkwaardigs van den gewonen courage, dien men toont door niet weg te loopen. Prins of dorper zijn op dat punt gelijk;

en de opmerking, dat deze of gene niet bang was, toont gebrek aan eerbied voor de geheele natie. Men zou evengoed kunnen opmerken, dat de prins evenals ieder ander, een mond, een neus en twee ooren heeft; dat is even merkwaardig. Onze betrekkingen waren uitmuntend, hoewel van korten duur, daar de staffdienst mij niet aantrok en ik dien weldra verliet, om het commando op mij te nemen over de voorhoede van het West-Virginia-leger. Al spoedig vroeg Morhain mij, hoe ik mij tegenover de prinsen wilde houden. „Op den voet der meest volkomen gelijkheid, als Franschen die om verschillende redenen in den vreemde dienen. Zij vertegenwoordigen de Juli-monarchie; ik de republiek. Laat ons ieder ons principe behouden, er niet over spreken en ons maar een ding herinneren: dat wij Franschen zijn.”

„Dat was afgesproken en met groote achting herinner ik mij nog den graaf van Parijs, die toen meer socialist was dan ik, en mij grootelijks verwonderde door zijne theorieën, welke ik in 't geheel niet begreep.

„Heel anders was het met den hertog van Chartres, die altijd een beetje meer aristocraat was. De volgende gebeurtenis doet hen precies kennen: Wij wandelden op een morgen na het ontbijt op het trottoir tegenover het Witte Huis, de prins van Joinville, de graaf van Parijs, de hertog van Chartres en ik. De hertog en ik gingen vooruit, de beide anderen volgden. Eensklaps zegt de hertog tot mij: „Zeg eens, kolonel, waarom wilt gij mijn broeder geen Monseigneur noemen?”

„Wel, omdat hij het niet is.”

„Maar wij noemen u wel: *monsieur*. Monsieur of Monseigneur is toch hetzelfde.”

„Welnu, noem mij dan Monseigneur. Ik zal er niet boos om zijn en u even goed Monsieur blijven noemen.”

De graaf van Parijs, die dit gesprek had gehoord, schoot in een hartelijken lach; Joinville, die een beetje doof was, zag ons lachen en wilde weten waarom. Toen zijn neef het hem

in het oor had geschreeuwd, lachte hij nog harder. Doch de hertog van Chartres lachte niet”.

Bij het uitbreken van den oorlog tusschen Frankrijk en Mexico, in 1862, verlieten de beide prinsen het Amerikaansche leger, vrezende dat de Mexicaansche quaestie aanleiding zou kunnen geven tot een breuk tusschen Frankrijk en de Vereenigde Staten. De graaf van Parijs ging naar Engeland terug, waar hij de bouwstoffen bijeenbracht voor zijn groot werk *Histoire de la guerre civile en Amérique*, waarvan het eerste deel in 1874, het zesde in 1883 verschenen is.

Dit belangrijke werk, dat vooral in de Vereenigde Staten zeer goed is ontvangen, heeft in Frankrijk niet veel indruk gemaakt. Dat is gedeeltelijk te wijten aan het onderwerp. De Lafayettes de Lasteyries, en andere fransche familiën waren te veel vermaagschapt met de slavenhoudende geslachten in de Zuidelijke staten, om zich warm te kunnen maken voor een werk, dat uit den aard der zaak van het standpunt der Abolitionisten uitging. Doch tevens stond de vorm buiten of boven het bereik van de fransche lezers; de zware, breedvoerige beschrijving, die meer aan een duitsch dan aan een fransch auteur zou doen denken, en die niets heeft van het luchtige en tintelende dat den franschen, zelfs in hun wetenschappelijke werken, eigen is — werd in Frankrijk niet ge waardeerd.

Meer was dit het geval met zijn werkjes over sociale toestanden, en over de arbeidersbeweging in Engeland, die tusschen 1867 en 1870 verschenen: *Une semaine dans le Lancashire* (1867); *L'Allemagne Nouvelle* (1867) onder den pseudoniem Eugène Forcade in de *Revue des Deux Mondes* gepubliceerd; *l'Eglise d'Etat et l'Eglise libre en Irlande*, dat in 1868 in de *Revue* verscheen en X. Raymond geteekend was; *Les Associations ouvrières (Trades Unions) en Angleterre*, dat in 1869 zonder naam van den schrijver werd uitgegeven; en *l'Esprit de conquête* (1870), het laatste werkje, dat tijdens zijn eerste balling-

schap verscheen. De jaren tusschen 1862 en 1870 wijdde de graaf van Parijs geheel aan de studie der sociale beweging. De werklieden in de mijnen van Birmingham en in de werkplaatsen van Creusot kenden den langen blonden man, met zijn vollen baard, die zoo minzaam was en met zooveel zaakkennis wist te praten over hun maatschappelijke toestanden, over de werking der syndicaten, en over het coöperatieve stelsel. Die gedurige omgang met den werkman, wiens nooden en behoeften hij grondig leerde kennen, ontwikkelde de democratische beginselen, die het onderwijs zijner jeugd in hem had gelegd, en die hem door vele vrienden kwalijk werden genomen, als in strijd met de koninklijke waardigheid.

Jules Simon, de bekende fransche senator, vertelde van die tochten door den graaf van Parijs de volgende bijzonderheid: Simon is lid van de Royal Institution te Londen, een kring waarvan elk lid verplicht is drie publieke lezingen te houden. Van dien plicht was Jules Simon zich in 1862 gaan kwijten; hij sprak over: de arbeiders-toestanden in Frankrijk. Daar behoorden veel cijfers bij en statistieken; en Jules Simon, die even slecht met de Engelsche taal overweg kan, als hij uitmuntend zijn moedertaal schrijft, zat leelijk met al die dingen in de klem, temeer daar hij de fransche geldswaarden in Engelsche moest herleiden en andere berekeningen voor het eene land gemaakt, op de toestanden in het ander land moest toepassen. Bij zijn eerste lezing raakte hij dan ook spoedig in de war; hij zag dat, aan enkele glimlachende gezichten onder zijn gehoor, en dit verhoogde zijn verwarring. Plotse-ling vernam hij een heldere, jonge stem, die hem de getallen toefluisterde, welke hij noodig had. Dankbaar keek Jules Simon telkens naar de zijde vanwaar die stem kwam, als er een herleiding in de redevoering te pas kwam; en welwillend gaf de jonge man telkens de repliek.

Toen de lezing was afgelopen wilde Jules Simon zijn helper dank betuigen; maar deze was verdwenen. Van de personen,

met wie hij sprak, vernam de conférencier, dat de graaf van Parijs ook de lezing had bijgewoond. „Dadelijk verzocht ik of men mij aan hem wilde voorstellen”, vertelt Jules Simon verder. „Maar hoe groot was mijn verbazing toen ik daarop ten antwoord ontving: „Gij kent hem reeds; hij was degene die u telkens ingestoken heeft, als ge uw lesje niet kentet”.

Natuurlijk stelde Jules Simon dadelijk pogingen in het werk, om den graaf van Parijs op te zoeken, en hem voor zijn hulp te bedanken. Bij het onderhoud, dat hierop volgde, stelde Orléans zijn landgenoot voor, samen een reisje naar het Noorden te maken, om daar de arbeiderstoestanden te gaan bestudeeren. Dit aanbod werd gaarne aanvaard door Jules Simon. En zoo trokken zij samen naar Manchester, om de woningen der *Land Society* te bezichtigen en de studie-avonden voor werklieden van het *Mechanic Institution* bij te wonen; naar Rochdale, waar zij met de *Equitable Pioneers* kennis maakten en naar Sheffield, om de werkzaamheden der *Land Society* na te gaan. Van dit uitstapje sprekend, zegt Jules Simon: „Alle bijzonderheden van deze reis zijn voor mij even belangrijk; doch ik wil niet te veel in kleinigheden treden. Ik wil alleen zeggen, dat de manieren en de houding van den prins niet alleen welwillend, maar zelfs vriendschappelijk waren. Zijn weetlust voor alles wat betrekking had op het leven der arbeiders was onbegrensd. Hij deed het voorkomen of ik hem lessen gaf, of ik nieuwe gezichtspunten voor hem opende. In waarheid was hij zeer goed op de hoogte; ik dacht zoo, dat weinig menschen van zijn leeftijd zooveel gelezen en gezien hadden als hij. En hij hield in alles maat. Hij had voor de arbeiders groote sympathie, maar zonder sentimentaliteit; hij oordeelde met de onafhankelijkheid, die het gemis aan routine kenmerkt, en verviel toch niet in utopieën. Te Manchester was hij zeer bekend; tijdens een cholera-epidemie had hij zich daar gevestigd en talrijke bewijzen van opofferende menschenliefde gegeven. De werkgevers vonden

hem een voorbeeldig mensch; de werklieden zagen in hem een vriend.

„Hij was nooit te Rochdale geweest, dat toen in den roep van nieuwhed stond. Ik had met de hoofden der Equitable Pioneers gecorrespondeerd en was daardoor in de gelegenheid, den prins tot gids te dienen. Ik zou niet kunnen zeggen of ik de werklieden aan hem — of hem aan de werklieden voorstelde. Wel weet ik dat, hoe bemind koningin Victoria te Rochdale ook wezen mag, de zeden er erg republikeinsch zijn. In den loop van den dag werd den graaf van Parijs herhaaldelijk een glas bier aangeboden; en hij nam dat niet alleen vriendelijk aan, maar toonde in zijn omgang met de werklieden de meest mogelijke welwillendheid”.

Te Sheffield werd de reis van den graaf plotseling afgebroken; zijn schoonvader was onverwacht in Engeland gekomen, en dit riep hem terug naar zijn verblijf te Twickenham. Voor hij afscheid van Jules Simon nam, wilde hij dezen een souvenir geven. Hij had opgemerkt dat zijn reisgezel geen zakmes bezat. „Ik ben nooit zonder zakmes”, zeide de prins en kocht te Sheffield een mes voor Jules Simon: een mooi beenen heft, met vijf mesjes er in. Lange jaren heeft Jules Simon dit dagelijks gebruikt. Hij is het kwijtgeraakt tijdens de Commune; het werd medegenomen door de commissarissen, die na zijn ter-dood-veroordeeling zijn kamers kwamen verzegelen.

De graaf van Parijs was den 30^{en} Mei 1864 gehuwd met zijne nicht, Isabella, de oudste dochter van den hertog de Montpensier. Dit huwelijk, waaruit zes kinderen — vier dochters en twee zoons — geboren werden, was zeer gelukkig. Geen redenen van staat waren met dit huwelijk gemoeid geweest; het was een „Heirath aus Liebe” zooals onder vorstelijke personen maar zelden voorkomt. „Gedurende 30 jaren zijn de graaf en zijne echtgenoot door de teederste en trouwste banden vereenigd geweest”, zegt de fransche afgevaardigde Mgr. d'Hulst,

in zijn werk *Une âme royale et chrétienne*. „Allen die ooit in den familiekring van den graaf van Parijs werden ontvangen, zoowel in Frankrijk als in den vreemde, herinneren zich de beide bureaux, die naast elkander geplaatst waren: dat van den graaf en van zijne vrouw; het roerend symbool van een vereeniging, die zelfs de studie niet kon onderbreken en die onder alle omstandigheden merkbaar was.”

In hetzelfde werk deelt Mgr. d'Hulst mede, dat de graaf in de laatste jaren van de regeering van Napoleon III het voornemen had opgevat, met vrouw en kinderen naar Amerika, naar het Far-West, te vertrekken, om zich daar als *farmer* neer te zetten. De prins vertelde later zelf dit voornemen: „Na den oorlog in Amerika”, zeide hij, „was mij het bekrompen en ledige leven op Twickenham ondragelijk geworden; mijn vrouw was het met mij eens; de kinderen waren nog jong. Niets kondigde den val van het keizerrijk aan; door de volksstemming van 8 Mei 1870, gevolgd op de liberale veranderingen van 2 Januari, scheen het voor langen tijd bevestigd. De aanstaande oorlog werd door niemand voorzien, behalve door enkele staatslieden, die in de diplomatische geheimen waren ingewijd. Het vooruitzicht op een leven zonder iets, om belang in te stellen, en zonder plichten hinderde ons. Wij spraken daarom af, als binnen een jaar (het was op den 8^{en} Juni 1870) onze toestand niet veranderd was, Europa te verlaten, en als kolonisten naar Amerika te gaan. Zes weken later brak de oorlog uit. Ik deed vergeefsche pogingen om in Franschen dienst te treden; mijn broeder was gelukkiger. Hij slaagde er in, zijn afkomst te verbergen en onder den aangenomen naam Robert le Fort den veldtocht mede te maken. Tot aan den val der commune waren al mijn gedachten op Frankrijk gericht. En toen ik eindelijk, met toestemming der regeering mijn vaderland mocht terugzien, naderde de dag, dien wij voor de beslissing hadden vastgesteld. De Voorzienigheid gaf, dat juist dien dag over ons lot beslist werd; den

8en Juni 1871 werden de verbanningswetten herroepen. Toen begreep ik, dat mijn plicht mij aan mijn vaderland bond; en besloot ik, slechts te leven, om Frankrijk te dienen."

V

Frankrijk was dus, na twee-en-twintig jaren, weder voor de bannelingen geopend. Alle leden der familie Orléans begaven zich naar het vaderland; en Frankrijk, dat zich nooit edelmoediger betoont, dan wanneer het vernederd geworden is, stelde niet alleen de prinsen in het bezit hunner domeinen en apanages, doch deed tevens de achterstallige schulden af, die de natie aan de familie had. Ook de graaf van Parijs ontving zijn deel van de 45 millioen francs der fameuse restitutie. In hoeverre hij het met zijn groote liefde voor Frankrijk overeen kon brengen, dit geld aan te nemen op een oogeblik, dat het land gebukt ging onder den last der oorlogsschatting, die Duitschland het had opgelegd; en zoo kort nadat hij, in een particulier briefje aan graaf E. de Kératry had gezegd, dat zijn lot met dat van Frankrijk onverbreekbaar was verbonden; — ligt niet op onzen weg te beoordeelen.

De graaf van Parijs vestigde zijn hoofdverblijf in het kasteel d'Eu; en volgde van hier uit de politieke beweging, die in Frankrijk was waar te nemen. De oorlog van 1870/71 had geleid tot den val van het tweede keizerrijk; de nederlaag bij Sedan en de gevangenneming van Napoleon door de Duitschers was het sein geweest tot een opstand, die voor de derde maal de republiek in Frankrijk vestigde. Zoolang de oorlog duurde, was onder leiding van Trochu een voorloopig bewind ingesteld, dat bekend is als het Gouvernement der Nationale Verdediging. Tijdens den wapenstilstand was een Nationale Vergadering gekozen, die zoowel over oorlog en vrede, als over den toekomstigen regeeringsvorm zou te beslissen hebben. Deze Vergadering benoemde Thiers tot hoofd

van het Uitvoerend Bewind en bekrachtigde de vredespreliminairen van Versailles, door Thiers en Favre met von Bismarck opgesteld.

De Nationale Vergadering legde zeer monarchale neigingen aan den dag, ondanks den tegenstand van Thiers, van wien men, omdat hij oud-minister van Louis Philippe was, heimelijk steun verwachtte bij een poging tot restauratie der Orléans. Op voorstel van den afgevaardigde Rivet was een voorloopige constitutie tot stand gekomen, en was Thiers tot President der Fransche republiek benoemd. Maar hiermede was geenszins een definitieve regeling der regeering bedoeld; en weldra bleek het, dat de Nationale Vergadering ernstig dacht over een herstel der monarchie. Thiers verklaarde, in een boodschap aan de Nationale Vergadering, dat hij het wenschelijk en raadzaam achtte den republikeinschen regeeringsvorm afdoende te regelen, en door een volksstemming te doen bekrachtigen. De president wist, dat hij, vooral door zijn krachtig en bewonderenswaardig optreden na den oorlog, bij het Fransche volk een groote populariteit verworven had. En mocht er nog geen sprankje monarchaal gevoel in zijn hart zijn overgebleven, dan was dat wel gedoofd door de ongunstige ontvangst, die elk denkbeeld aan een restauratie in Europa doch vooral in Duitschland, te beurt viel. Bismarck wilde de monarchie niet hersteld zien; dit bleek duidelijk uit de bijna officieele mededeeling, die de Deutsche gezant te Parijs, graaf Arnim, in 1873, tot den hertog de Broglie richtte: „Si la France veut rappeler ses anciens Rois, c'est son affaire. Mais il ne s'agit pas seulement d'une restauration à l'intérieur de la France; si la restauration de la royauté devait, bien au contraire, devenir le signal d'une activité politique dont le but serait le renversement de tout ce qui a été créé dans ces dix dernières années, la question devient internationale et l'on ne peut s'étonner en France des inquiétudes qui se trahissent autour d'elle.”

Mede om Duitschland gerust te stellen omtrent zijne bedoelingen, diende Thiers het bedoelde voorstel in. Doch de kamer nam den 24^{en} Mei een motie van wantrouwen in den president aan, waardoor deze zich genoodzaakt achtte af te treden.

Tot president der Republiek werd nu benoemd Maarschalk Mac-Mahon, wiens monarchale denkbeelden vooral bij de keuze den doorslag hadden gegeven. Mac-Mahon verklaarde in zijne Boodschap aan de Nationale Vergadering, dat hij bereid was de besluiten, die zij nemen zou, te eerbiedigen, van wêlken aard die besluiten ook zouden zijn. Hiermede was voor de monarchisten in de Vergadering den weg tot een Restauratie gebaad; en het scheen zeker, dat die tot stand zou komen, toen het bekend werd, dat de graaf van Parijs zich naar Frohsdorf had begeven en den graaf van Chambord, den kleinzoon van Karel X en den erfgenaam der Bourbons, zijn onderwerping had aangeboden.

Deze gewichtige en onverwachte stap van den graaf van Parijs, waardoor hij afstand deed van zijne rechten als pretendent, is zeer verschillend beoordeeld; de uitkomst heeft bewezen, dat de Orléanisten, die den pelgrimstocht naar Frohsdorf veroordeelden, gelijk hadden. Want daardoor heeft Philippe van Orléans voor altoos zijn kans, om koning van Frankrijk te worden, verspeeld. "Oubliant que la monarchie restaurée des Bourbon n'avait plus été que de nom la monarchie de Saint-Louis; sacrifiant l'esprit nouveau, celui de la Révolution... son unique raison d'être, comme sa véritable force vis-à-vis la société moderne; reniant son origine évolutionnaire pour complaire aux attardés du faubourg St. Germain", zegt de Kératry, „le prince se rendit à Frohsdorf, uniquement soucieux d'y renouer la tradition du droit divin.”

Reeds vroeger had men getracht een dergelijke verzoening tusschen Orléans en Chambord tot stand te brengen. In 1849 waren aan Louis Philippe, die destijds te San Leonardo

verblijf hield, voorstellen in dien geest gedaan. Maar de Burgerkoning had daarop geantwoord:

„Il ne peut être question de moi en cette affaire. Mon rôle est fini en ce monde. La chose ne peut que regarder mes fils. Dans mon opinion *elle ne se fera jamais, parce que, de l'autre côté, on ne fera rien de ce qui serait nécessaire pour la rendre possible*”. Spoedig zou de graaf van Parijs ervaren, hoe goed zijn grootvader de Bourbons kende, en hoe juist zijn oordeel was.

Al niet gelukkiger waren de onderhandelingen geweest, die na den dood van Louis Philippe met diens weduwe, koningin Amélie, waren aangeknoopt. Deze hadden geleid tot een bezoek van Chambord aan de ex-koningin, in April 1857 te Nervi; en bij dit bezoek bleek, dat Chambord de koningin behandelde als „Hertogin van Orléans”, en „tante des Konings, (Hendrik V)”. „*Vous ne savez donc pas qu'on veut me faire passer sous les fourches caudines?*” schreef de koningin aan een harer vrienden, wien zij de bijzonderheden van Chambords visite mededeelde.

Dit alles kon den graaf van Parijs niet onbekend zijn. En toch ging hij over tot den stap, die hem door zijne vrienden later zoo euvel is geëuid. De graaf had zijn plan ampel besproken met de leden zijner familie; doch het voornemen was van hem alleen uitgegaan. Den 3^{en} Augustus 1873 schreef de graaf van Parijs uit Weenen aan den graaf van Chambord een brief, waarin hij dezen een onderhoud verzocht. Op Frohsdorf wekte deze brief zulk een verbazing, dat de graaf van Chambord een zijner secretarissen naar Weenen zond, om zich te verzekeren, dat werkelijk de graaf van Parijs in het Hôtel Impérial afgestapt was. Toen Chambord van de identiteit van den graaf van Parijs overtuigd was, zond hij dezen bericht: „dat hij zich gelukkig zou achten zijn neef op Frohsdorf te zien”. De ontmoeting had den 5^{en} Augustus plaats. In zijn werk over den graaf van Parijs, verhaalt de markies de Flers daarover de volgende bijzonderheden:

In den salon gelaten, waar de graaf van Chambord hem wachtte, drukte de graaf van Parijs de hand, die zijn neef hem bood, en zeide toen: „*Mon cousin*, heden den chef van ons huis begroetende, uit mijn naam en dien van mijn geheele familie, erken ik tevens het monarchaal beginsel, waarvan gij in Frankrijk de eenige vertegenwoordiger zijt. Op den dag, dat ons land zal begrijpen, alleen geluk te kunnen vinden in de restauratie der monarchie, kunt gij verzekerd zijn geen mededinger voor den troon te zullen vinden in mij, noch in een der leden van mijn geslacht”.

In het onderhoud, dat op deze begroeting volgde, deelde de graaf van Parijs aan Chambord mede, dat de Nationale Vergadering weldra met hem zou overleggen, op welke wijze de monarchie het best zou kunnen worden hersteld.

De tegenwerpingen, waartoe deze stap van den graaf van Parijs onder de leden der Orléanistische partij aanleiding gaf, wist hij te bezweren, door er op te wijzen, dat indien hij zelf te eeniger tijd aanspraak wilde maken op den troon, hij moest beginnen zich achter den graaf van Chambord te plaatsen, die de oudste en de meest legitieme rechten had. Het vooruitzicht, dat Chambord kinderloos zou sterven en dat dan de graaf van Parijs de naaste voor de opvolging zou zijn, droeg er toe bij, de fusie ook onder de leden der beide monarchale partijen te doen tot stand komen; en zoo kon de Nationale Vergadering over een meerderheid beschikken, die gunstig voor het herstel der monarchie gestemd was. Het scheen dan ook, dat het oogenblik niet verre meer was, waarop Henri V tot koning van Frankrijk zou worden uitgeroepen.

In het begin van September begaven enkele leden der rechterzijde, de heeren De Sugny, Merveilleux-Duvignaux, Combier en anderen, zich naar Frohsdorf, om met den pretendent over de restauratie te spreken. Al spoedig bleek, dat de graaf van Chambord niet geneigd was, anders dan onder de witte

vlag der Bourbons het koningschap te aanvaarden. Dit was een weigering van Chambord — een der Bourbons „qui n'avaient rien oublié et rien appris” — om het koningschap te grondvesten op de beginselen, die door de revolutie van 1789 waren geproclameerd. Deze verklaring gaf aanleiding tot een bijeenkomst der royalistische groepen van de Nationale Vergadering, waarin de quaestie breedvoerig werd besproken, met het resultaat, dat deze eisch van Chambord niet kon worden ingewilligd, „parce que tout le monde veut le drapeau tricolore.”

Afgevaardigden trokken naar Frohsdorf, doch zonder succes; de hertog van Chartres, die bij een langdurig bezoek aan Chambord gepoogd had, dezen van meening te doen veranderen, kon evenmin iets verder komen als de hertog van Nemours. De laatste schreef uit Weenen aan den graaf van Parijs: „*Il est à craindre que, quand il comprendra qu'il faut opter entre régner avec le drapeau tricolore ou achever sa vie dans l'exil, il opte pour l'exil.*”

In de vergaderingen der royalistische groepen gaf dit alles aanleiding tot uitvoerige debatten, waarvan het resultaat de aanneming eener motie was, aldus luidende: „*Les emblèmes actuels seront maintenus, tant qu'ils n'auront pas été modifiés par une loi.*” Met deze motie togen de leden eener benoemde „Commissie van Negen” naar Frohsdorf. President Mac Mahon, die op de hoogte gehouden was van al deze gebeurtenissen, had een der leden van bedoelde commissie, den hertog d'Audriffet-Pasquier, bij zich ontboden, onder voorwendsel hem te moeten spreken, over een wet op het legerbeheer. Onder het gesprek zeide Mac Mahon deze merkwaardige woorden, die duidelijk aantoonde, wat Chambord van hem te wachten had: „*On parle de substituer le drapeau blanc au drapeau tricolore. Je crois devoir à ce sujet vous donner un avertissement. Si le drapeau blanc était levé contre le drapeau tricolore, et s'il arrivait qu'il fut arboré à une fenêtre tandis que*

l'autre flotterait vis-à-vis, les chassepots partiraient tout seuls et je ne pourrais répondre de l'ordre dans la rue, ni de la discipline dans l'armée."

Met de mededeeling, dat hij van deze woorden gebruik mocht maken, liet de president d'Audiffret-Pasquier heengaan.

Lang werd overlegd, wie den graaf van Chambord de woorden van Mac Mahon zou overbrengen; de heer Chesnelong belastte zich daar eindelijk mede. Het onderhoud met Chambord, hoewel niet geheel bevredigend, had, naar Chesnelong meende, toch wel eenige hoop gegeven op een vergelijk. Doch ook die zwakke hoop werd vernietigd, door den brief, dien Chambord den 27^{en} October 1873 uit Salzburg aan het dagblad *l'Union* zond en waarin hij verklaarde „slechts onder de witte vlag in Frankrijk te willen terugkeeren”.

De vrienden van den graaf van Parijs zagen in dit schrijven van Chambord een acte van afstand van den oudsten tak der Bourbons; zij vatten daarom het plan op, een regentschap in te stellen, waarvan de chef der jongere linie, de graaf van Parijs, met den titel van „Lieutenant-général du Royaume” het hoofd zou zijn. Doch dit denkbeeld werd door den graaf van Parijs van de hand gewezen. „Les princes d'Orléans ont déclaré qu'il n'y aurait pas de compétiteur royal parmi eux”, zeide hij. „*Sous aucune forme, sous aucun prétexte, pour aucune cause il n'y en aura. Par leur attitude ils entendent sauvegarder en même temps l'idée monarchique et l'honneur de leur Maison. Nous ne voulons pas, que le chef de la Maison de Bourbon pût soupçonner une minute la loyauté de l'entrevue du 5 août à Frohsdorf.*”

Hiermede was voorloopig de Restauratie der Monarchie van de baan. Doch de royalistische kamermeerderheid gaf haar plan nog niet op. Rekenend op mogelijke gebeurtenissen, besloot zij den voorloopigen toestand te bestendigen en wist zij te verkrijgen, dat Mac Mahon voor een tijdvak van zeven jaren tot President der Republiek werd benoemd.

Gedurende de jaren, die op deze gebeurtenissen volgden, hervatte de graaf van Parijs — op den tweeden rang teruggetrokken — zijne sociale studiën. Slechts zelden kwam hij met de politieke leiders in aanraking, vooral toen in 1875 een grondwetsherziening in Republikeinschen zin, met een meerderheid van ééne stem was aangenomen, en de Nationale Vergadering plaats maakte voor een Kamer van Afgevaardigden, waarin slechts een kleine conservatieve minderheid zitting had. Het conservatieve kabinet-de Broglie, dat 16 Mei 1877 het republikeinsche ministerie-Jules Simon verving, kon dan ook geenszins de goedkeuring van den graaf van Parijs wegdragen, al was het ook bedoeld, om een laatste poging in reactionairen zin te wagen. Dat de graaf van Parijs den toestand goed inzag, toen hij dit een „*combinaison bâtarde*” noemde, die tot een *échec* moest leiden, bleek weldra. De kamer-ontbinding, door de Broglie doorgedreven, had slechts het gevolg, dat de Republikeinsche meerderheid versterkt te Versailles terugkeerde; en Mac-Mahon, niet geneigd een *coup d'état* te wagen, zag zich genoodzaakt een republikeinsch ministerie, onder Dufaure, met de leiding der zaken te belasten.

En toen in 1883 de graaf van Chambord overleed, was voor den graaf van Parijs de gelegenheid om ooit de erfenis van den „kluizenaar van Frohsdorf” te aanvaarden voor altijd voorbij. In Juli 1883 had Parijs nog een bezoek gebracht aan het ziekbed van zijn neef. Of hij gehoopt had, van dezen de Investituur als erfgenaam van het koningschap *in partibus* te ontvangen, is nooit bekend geworden; wel bleek, dat zoo hij die hoop ooit gekoesterd mocht hebben, de vervulling er van achterwege bleef. Na het overlijden van Chambord bleek zelfs, dat diens weduwe niet voornemens was, de rechten van den graaf van Parijs als *Chef de la Maison Royale de France* te erkennen; zij bepaalde, dat bij de begrafenis de bloedverwanten naar den graad van verwantschap in den stoet zouden plaats nemen.

Hierdoor hadden twee italiaansche Bourbons, en een spaansche prins het recht van préséance vóór den graaf van Parijs. En onder deze omstandigheden zag Philippe van Orléans af van zijn voornemen de ter-aarde-bestelling van Chambord bij te wonen.

In overleg met zijne familieleden in Frankrijk, Aumale, Joinville, Nemours en Chartres, nam hij den titel aan van: „Philippe VII, Roy de France”. Hij deelde officieel aan de vorsten van Europa het overlijden van „Henri V” mede en verving in zijn wapen het schild van Orléans door dat van Frankrijk, „les armes franches”; de breuk, die het teeken is der jongere linie viel weg en voortaan vertoonde zijn wapen: „d'azur à trois fleurs de lis d'or, deux et un”. Met deze gewichtige besluiten aanvaardde de graaf van Parijs zijn koningschap *in partibus infidelium*.

VI

Spoediger, dan hij meende, zou hij werkelijk genoodzaakt worden het land der geloovigen te verlaten, en opnieuw rond te dolen in ballingschap. Den 15^{en} Mei 1886 gaf de graaf van Parijs een groot en luisterrijk feest, ter eere van het huwelijk zijner dochter, prinses Amélie, met den hertog van Braganza, kroonprins van Portugal. Meer dan vierduizend gasten vulden de ruime zalen van het paleis Galliera. Alle buitenlandsche gezanten kwamen het jonge paar hun opwachting maken; een schitterende stoet van afgevaardigden, diplomatieke personen en leden van den franschen adel woonde dit feest bij. De pers was vol over de vorstelijke soirée, en een der bladen bevatte zelfs een sensatie-artikel, waarin het spoedig herstel der monarchie werd voorspeld. Dit alles ontroerde de puriteinsche gevoelens der republikeinen, — in de eerste plaats van den zuinigen, burgerlijken president Grévy — in zulk een mate, dat zij voor goed de gelegenheid aan den pretendent

wilden ontnemen, zich door schitterend vertoon en groote luxe populair te maken. Zoodra de kamer bijeen was gekomen, den 27^{en} Mei 1886, diende de minister van justitie, Demôle, namens de regeering, een wetsontwerp in van dezen inhoud :

- „Art. 1. Het grondgebied der Republiek is en blijft verboden aan de hoofden der familiën, die in Frankrijk geregeerd hebben, en aan hunne directe afstammelingen, naar orde van eerstgeboorte.
 „Art. 2. De Regeering is gerechtigd ook aan de andere leden dezer familiën het verblijf op Fransch grondgebied te ontzeggen.”

De graaf van Parijs, die zich op het kasteel d'Eu bevond, ontving telegrafisch bericht van de indiening. Alle leden der familie waren in den salon. Hardop las hij het telegram voor. De graaf was zeer bleek. Zijn beide zoons konden hun tranen niet weerhouden. Toen Parijs het bericht had gelezen, zeide hij: „La résignation fait des saints, mais elle ne fait pas des rois”.

Den 23^{en} Juni verscheen de wet; in de Kamer met 315 tegen 232, in den Senaat met 137 tegen 122 stemmen aangenomen; in het *Journal Officiel*, onderteekend door Jules Grévy, Demôle en Sarrien. De graaf van Parijs ontving geen officieele mededeeling van de aanneming, evenmin als prins Napoléon en prins Victor. Een der chefs van de sûreté générale kwam op het kasteel d'Eu den graaf mededeelen, dat de regeering hem den noodigen tijd toestond om zijn beschikkingen te maken en zich op het vertrek voor te bereiden. De graaf van Parijs verklaarde, geen dag langer in Frankrijk te zullen vertoeven. In een protest, dat in den avond van 24 Juni in de monarchistische bladen verscheen, verklaarde hij, „*contraint de quitter le sol de mon pays, je proteste, au nom du droit, contre la violence qui m'est faite*”. Hij zeide verder gehecht te zijn aan het vaderland, en zich martelaar te achten van „*le principe monarchique dont le dépôt m'a été transmis par Celui, qui l'avait si noblement conservé*”. En hij besloot met de verzekering: „*Mon devoir est de travailler sans*

relâche au salut de la France. Avec l'aide de Dieu et le concours de tous ceux qui partagent ma foi dans l'avenir, je l'accomplirai. La République a peur: en me frappant, elle me désigne. J'ai confiance dans la France. A l'heure décisive, je serai prêt!

Dienzelfden dag vertrok hij, met de gravin van Parijs en den hertog van Orléans, na plechtig van allen afscheid genomen te hebben, naar Dieppe, vanwaar hij aan boord der *Victoria* naar Engeland overstak.

De dood zou aan deze ballingschap eerst een einde maken.

De laatste levensjaren van den graaf van Parijs leveren uit een politiek oogpunt weinig belangrijks op. Wij zeiden het reeds: Philippe VII was een te platonisch pretendent, en alleen het voortdurend aanzetten van zijne geestverwanten kon hem er toe brengen, nu en dan, voor den schijn, zijn rechten te doen gelden. In tegenstelling met zijn spraakzamen grootvader, die altoos een redevoering gereed had, bepaalde de graaf van Parijs zich er toe, door manifesten, instructies en brieven zijn wil aan zijn partij in Frankrijk kenbaar te maken. Zijn eerste *Instructions* verschenen 15 September 1887. De graaf besprak daarin den toestand van Frankrijk, dien hij ondanks de schijnbare kalmte, vol gevaren voor de toekomst achtte; hij wees op de onstandvastigheid der uitvoerende macht; op de onhoudbare maatschappelijke toestanden; op de onderdrukking waaraan de eene burger den anderen onderwierp; op de weinige verwachting, die men had van de toekomst. Hij zag als geneesmiddel tegen dit alles slechts het herstel der monarchie, doch van een democratische monarchie, met het algemeen stemrecht: „*C'est au suffrage universel direct que doit appartenir le choix des députés. Grâce à son origine antique et à son établissement nouveau, la Monarchie sera assez forte pour concilier la pratique du suffrage universel avec les garanties d'ordre que demandera le pays, dégouté du parlementarisme républicain*”, schreef hij. Maar hij voegde er aan toe: „*Il faut modifier le mécanisme pour l'adapter à ce nouveau et*

puissant moteur. Sous la République, la Chambre gouverne sans contrôle. Sous la Monarchie le Roi gouverne, avec le concours des Chambres".

Het Boulangisme, dat in de jaren 1887, 1888 en 1889 in Frankrijk zijn triomfen vierde, scheen den graaf van Parijs de aanleiding te geven, om enkele denkbeelden uit zijne „Instructions" in practijk te brengen. Ook thans betoonde hij zich afkeerig van alles wat naar een staatsgreep zweemde; hij hoopte, langs wettigen weg, voor zijne vrienden en voor zijne leerstellingen een plaats te vinden in een vernieuwde en verjongde republiek, en tevens van den boulangistischen stroom gebruik te maken, om zich een aanhang te verwerven onder de ontevreden, die zonder hem den Cesar te voet zouden vallen.

Hij stelde zich daarom in verbinding met Dillon, dien hij geheel wist in te pakken, en met Boulanger, die hem alles liet hopen zonder eenige zekerheid te geven. De samenkomst met den oud-minister van oorlog had in 1889 plaats, te Londen, in het Alexandra-hôtel. Daar werden de voorwaarden voor een geldelijken steun aan den generaal vastgesteld en de voornaamste candidaturen besproken, voor de volgende verkiezing. De conferentie werd alleen bijgewoond door de hertogin d'Uzès, die, evenmin als de graaf van Parijs of Boulanger, ooit de bijzonderheden ervan heeft medegedeeld.

Dit avontuur, waarin de pretendent zich zoo onbedacht heeft geworpen, heeft hem harde verwijten doen ontvangen van zijne vrienden, zelfs van hen, die hem steeds tot een *coup d'état* aanspoorden. Waarschijnlijk was het nog meer de hoop op terugkeer naar Frankrijk, dan op een Restauratie, die hem de Boulangistische beweging deed steunen. Want de gedwongen verwijdering van den vaderlandschen bodem grieft hem meer dan hij wilde bekennen. Door reizen en trekken trachtte hij de gedachte eraan te verzetten; steeds werd hij gekweld door het besef, dat zijn land, zijn Frankrijk, voor altijd voor hem verloren was.

Die smart, gevoegd bij de verbrokkeling zijner partij, en den ongelukkigigen afloop van het eenige avontuur, waarin hij zich gewaagd had, heeft zijn laatste levensjaren vergiftigd. „*Quand la pensée me vient que je pourrais ne jamais revoir la France, je sens que mon coeur éclate*”, liet hij zijn gemalin schrijven, weinige maanden voor zijn overlijden. En onder dien indruk is hij den 8^{en} September 1894, te Stowe-House, verscheiden, in den ouderdom van 56 jaren.

VII

Als opvolger — wanneer er van „opvolging” sprake kan zijn bij een pretendent — laat de graaf van Parijs een zoon na, die met meer ondernemingsgeest bezield dan zijn vader, gevaarlijk zou kunnen worden voor de Republiek, indien hare instellingen niet zoo vast geworteld waren. Veel kans op een herstel der monarchie is er thans echter niet meer, nu de rechterzijde, het bevel opvolgend dat de Paus in zijn Encycliek heeft gegeven, zich geleidelijk met de Republikeinsche instellingen verzoend heeft. Dat de graaf van Parijs dit ook heeft ingezien, blijkt het best uit zijn politiek testament — indien men het staatsstuk, dat na zijn dood werd gevonden en gepubliceerd, zoo noemen wil, ook tegen den uitgedrukten wil van den opsteller. Ten einde een juist denkbeeld te geven van de meeningen, die de graaf van Parijs zelf koesterde betreffende de voornaamste gebeurtenissen in zijn leven, laten wij dien „uitersten wil” hier volgen:

Stowe House, 21 Juli 1894.

„Het heeft mij steeds een onvoorzichtigheid toegeschenen, zelfs voor de vorsten en de staatslieden die onder hunne tijdgenooten een groote rol hebben gespeeld, een politiek testament te schrijven. Wil zulk een document werkelijk nut hebben voor hunne opvolgers, dan zouden zij de gave moeten bezitten, te lezen in de toekomst; een gave waar men God voor danken moet, haar niet te hebben ontvangen.

„Op het oogenblik, dat ik mij geheel gereed maak voor den Oppersten Rechter te verschijnen, heb ik daarom niet het voornemen mijn zoon een gedragslijn voor te schrijven.

„Hij kent mijne gedachten, mijne gevoelens, mijne verwachtingen; hij zal steeds geleid worden door het besef zijner plichten en de hartstochtelijke liefde voor Frankrijk, die de onveranderlijke traditie van Ons Huis is.

„Ik wil mijn vrienden een laatst vaarwel zeggen, op het oogenblik nu ik een leven eindig, dat ik niet zoo nuttig heb kunnen maken voor den dienst van ons land, als ik gewild had. Ik richt mij niet alleen tot hen, tot wie ik in directe verbinding heb gestaan. Ik noem mijne vrienden en vriendinnen allen, welke hun maatschappelijke stand ook zij, die tijdens mijn leven het welslagen gewenscht hebben van de zaak der monarchie, en die God voor mij zullen bidden als ik zal gestorven zijn.

„Het is mij een troost te denken, dat zij zich mijner herinneren zullen, als gelukkiger dagen zullen lichten over Frankrijk; als, wat ik vurig hoop, de politieke en godsdienstige hartstochten, die thans de kinderen van hetzelfde land verdeelen, zullen getemd zijn.

„Dit kan alleen het werk zijn der nationale en traditioneele monarchie. Zij alleen kan in eenzelfde pogen aller toewijding vereenigen, en alle edelmoedige opwallingen doen samenwerken die, tot eer van het land dient het gezegd, van geen enkele partij het monopolie zijn.

„Wanneer ik er niet meer wezen zal, hoop ik, dat Frankrijk recht zal doen wedervaren aan de pogingen die ik heb aangewend, om het na de nederlagen te helpen, een middel te zoeken om zich op te heffen door terug te keeren tot het monarchaal beginsel.

„In 1873 ben ik naar Frohsdorf gegaan om alle persoonlijke hinderpalen op zijde te zetten en het voorbeeld te geven van onbepaalden eerbied voor het erfelijk beginsel in het Koninklijk Huis van Frankrijk.

„Tien jaren later toonde de monarchistische partij haar levenskracht en haren politieke zin, door ongeschokt het overgeleverde mandaat van den oudsten tak op de jongere linie te doen overgaan.

„Ik heb getracht het vertrouwen te beantwoorden, dat deze groote partij getoond heeft in haren nieuwen leider te stellen, door mede te werken aan de samenvoeging der verschillende elementen, waaruit zij is samengesteld. De uitslag der verkiezingen van 1885 toonde, dat die arbeid niet tevergeefs was geweest.

„Onze politieke tegenstanders antwoordden daarop door de verbanning. Ik had niets gedaan, om haar uit te lokken, dan alleen hunne vrees opwekken. Ik deed niets om haar te voorkomen, en ik onderging haar als een der harde gevolgen van de positie, welke mijne geboorte mij oplegde.

„Ik heb zonder ophouden, in de ballingschap, het werk voortgezet, op Franschen bodem begonnen, en dat onder de moeiljkste omstandigheden.

„Ik heb mij menigmaal vergist in menschen en zaken; maar ik was altijd te goeder trouw en ik heb het recht te zeggen, dat al mijn handelingen slechts het gevolg zijn geweest van mijn toewijding aan Frankrijk en aan de zaak, die ik vertegenwoordig.

„Mijn doel is steeds geweest, het mij overgeleverde beginsel te bewaren, dat mij bij mijn geboorte was toevertrouwd; en aan Frankrijk te toonen, dat dit beginsel volstrekt niet onvereinigbaar was, met de moderne denkbeelden, met den tegenwoordigen socialen toestand.

„Nu ik dit erfdeel aan mijn zoon overdraag, verzoek ik al mijne vrienden, zich om hem te scharen. Ik heb vertrouwen in de toekomst; ik hoop dat zij dit vertrouwen zullen deelen. Het zal hun tot steun zijn te midden der beproevingen en tot waarborg voor hun toekomstig succés.

„Ik kan niet gelooven, dat God voor altoos Frankrijk heeft verlaten, het land waaraan Hij Lodewijk de Heilige en Jeanne d'Arc heeft geschonken.

„Doch, opdat Frankrijk zich kunne verheffen, moet het wederom eene christelijke natie worden. Een volk, dat het godsdienstig gevoel verloren heeft; waarvan de hartstochten door geen moreelen band worden beteugeld; en waarin zij die lijden geen troost vinden in de hoop op een toekomstig leven; is voorbestemd verdeeld en verscheurd te blijven, een prooi te worden van zijn binnenlandsche en buitenlandsche vijanden.

„De eerste plicht mijner vrienden is dus Frankrijk weg te rukken van den noodlottigen weg, waarop het een zekeren ondergang te gemoet gaat. Ik hoop, dat zij bij dit werk des heils om zich vereenigd zullen zien, alle eerlijke mannen, die zeker eenmaal door de ondervinding zullen worden verlicht. Dit is de laatste wensch van den banneling, voor een land, waaraan hij zijn kinderen heeft bevolen steeds trouw en verknocht te zijn”.

„Philippe, graaf van Parijs.”

Dit testament is een waardig besluit van een leven als het zijne. Waardig, eenvoudig en hooghartig, verbergt hij zijn teleurstelling achter het vaste vertrouwen op de rechtvaardigheid van zijn God; en door de toekomst der monarchie onverbreekbaar te verbinden aan de kerk, behoedt hij Frankrijk tevens voor elke onvruchtbare agitatie, die van zijn dood het gevolg zou kunnen zijn. Ook in zijn dood verloochende hij niet zijn „groote liefde voor Frankrijk” waarvan hij in zijn leven zoo dikwijls blijkt heeft gegeven.

Amsterdam, 5 December.

